

Vikerkaar

9/1993

Poundi ja Krulli luulet. A. R. – Remsu Ülikoolis. Rigveeda – pahvak armastuse võimalust, tõlge + selgitused. Herkel budistlikust eluvaatest ja ajamasinast. Juske postmodernismist. Pilvre: AIDS kui müüt. Vaatenurgas: *All you need is kõlblus*, Washington Irving, "New Yorgi ajalugu" & Cooper jt. O. Lutsu följeton. K. Kurismaa kunst.



Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri
Ilmub alates 1986. a juulist. 8. aastakäik.

September 1993. Nr 9

Sisukord

Ezra Pound *Taastulemine* 1

Olev Remsu *A.R.* 2

Hasso Krull *Luulet* 7

Rigveda 12

Kommentaariid 23

Esoteeriline rigveda 32

Ants Juske *Peatükk eesti moodsa kunsti ajaloo-
st* – Kaarel Kurismaa 40

Andres Herkel *Ajamasina metafoor: katse
"tõlkida" budisilikku eluvaade!* 45

Henn Käärrik *Natsionaalsotsialismi enese-
tunnetusest III* 50

Barbi Pilvse *Ajastu müütiline kaigus – AIDS*
60

Ants Juske *Postmodernism II* 67

Arnoold Hinnom *Suur heitlus* 77

Vaatemurk

Astrid Reinla *Tema, lääne intelligent* 82

Hasso Krull *All you need is kõlblus* 83

Aivar Kull *Realismi piirid* 87

Hannes Varblane *Washington Irvingist.
"New Yorgi ajaloo", möödapääsmatult ka
Cooperist* 88

Lahtisi lehti

Oskar Luts *Vähkmann ja Ko ehk majanduslik
tõus* 91

Kujundus: Jüri Kaarma.

Värvifotod: Kaarel Kurismaa ja Jüri Kaar-
ma.

Esikaanel: Kaarel Kurismaa. "Kasvuhoo-
ne". 1987.

Tagakaanel: Kaarel Kurismaa. "Amorsam-
mas". 1973.

EZRA POUND

Taastulemine

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Näe, nad tulevad taas; ah, vaata nende kõhkvel
Liigutusi, aeglasi samme,
Kohmakust kõnnakus ja ebakindlat
Vaarumist!

Näe, nad tulevad taas, üks teise järel, üksshaaval,
Kartlikult, justkui poolunes;
Justkui lumi ebaleks
Ja kahiseks tuules
 ja pöörduks poolel teel;
Nemad on need, puutumatud,
 kelle tiivus lehvis püha õud!

Tiivuliste kingadega jumalad!
Nende kaasas hõbedased hurdad,
 tuulejäljed sõõrmeis!

Aiee! Aiee!
 Nood olid laastama vilkad;
Haistma kärmed;
Nood olid verihinged.

Lõõg pihus, aeglaselt nende järel
 kalbed isandad!

OLEV REMSU

A.R.

A.R. tuli meie kursusele tükk aega algusest hiljem, alles oktoobris-novembris. Poiss oli ülikooli astunud õige mitu aastat tagasi, õppinud paar kuud ja võetud siis N Liidu mereväkke. Seal teeninud ta Kaug-Põhjas, valvanud kaatril Tšukotkat USA ootamatu sissetungi eest. Hiljem armastas ta vaidluses öelda viimase argumendina oma kasuks: mis sa, kõnn, kõhid, mina olen Ameerikat näinud. Ta oli pikksilmaga vaadelnud Alaskat ja mõnda USA saart.

"Noh, mismoodi see kapitalism siis välja paistab?" püüdsin ma tõgada.

A.R. kehtas oma kõrgeid ja vimmas õlgu, ta oli huumorimeelela saarlane. "Tühi ja paljas. Tundra. Seal ei saagi puid kasvada. Isegi N Liidu tundras ei kasva puid."

"Küll mitšurinlased meie poole õunaaiad rajavad," vaidlesin mina.

Tšukotkalt oli A.R. saatnud ülikooli lehele luuletusi üldpealkirja "Filoloog mereväes" all, neis oli juttu vaaladest ja morskadest, kiindumusest Saarepiiga vastu ja kodumaa pühade piiride kaitsmisest, tšuktšidest ja pordest ning sellest, kuidas autori lüüriline mina igatseb *alma mater*'i kuut sammast.

Need kuus sammast, nagu juba öeldud, A.R. tagasi sai.

Ülikoolis osutus ta üksijoodikuks, kes seltskondadest eemale hoidus, likööri pudelit ühikakapis varjas ning, kui tuba tühi oli, omaette vaikselt timmis. Aeg-ajalt satuti siiski vintis A.R-ile peale, poiss haaras siis lõõtsmooniku ning tõmbas rahvalikke lugusid. Kui käed väsisid, hakkas A.R. Ameerikat meenutama, tunnistas, et tegelikult pidasid nad seal vahti, et takistada tšuktšidel ja eskimotel oma Alaska sugulastele üle Beringi väina külla sõitmast.

"Kas sa tulistasid nende pihta kah?" küsisin mina.

"See on sõjasaladus, sellest ei tohi rääkida," vastas A.R. "Aga sugulasi jätkus sunnikuil väina mõlemal kaldal jalaga segada, kuna seal on mitmenaisepidamine ja komme tuua teine naine teiselt poolt väina."

A.R. oli pikk, nii umbes meeter kaheksakümmend viis, turjakas ja kühmus, juba tollal, teist korda esimesel kursusel, otsmikult ja pealaelt kiilas, laubalt kortsudega. Ta vähesed juuksed olid tumedad. A.R-i ühikatoakaaslased aasisid (kui A.R. neile oma likööri pudelist lonksu ei andnud): kuule, sinu isa on küll Saaremaa külastanud juhuslik meremees, sest on ju Saaremaa rahvustunnuseks hele pea.

Umbes niimoodi need asjad olidki.

Kord näitas A.R. mulle oma õpinguraamatut, ta tahtis vägisi tõestada, et ta astus ülikooli juba neli aastat tagasi. Ma uskusin seda niigi, oleksin uskunud sedagi, et ta on astunud neliteist aastat tagasi, kuna ta paistis meie neidude ja noorukite hulgas välja keskealise mehena; tekkel, mida ta usinasti kandis, tundus tema peas kohatuna, murumütsina täiskasvanul. Õpinguraamatus oligi immatrikuleerimisaastaks 1964, kuid mulle torkas silma hoopis muu – selgus,

et tema ametlik nimi oli R., A. Ella poeg.

"Kas Ella ei ole naise nimi?"

"Ella on nõia nimi. Rahvaluules ka on sees, et Ellad on nõiad," vastas A.R.

"Kuidas siis nii on juhtunud, et sul on nõia nimi?"

"Sellepärast, et too mees, kes mu ema nikkus, pages üle mere Rootsi."

"Ah-aa, sellepärast sa valvasidki nii hoolega tšuktše, et nemad ära ei kargaks. Ma poleks uskunud, et piirile osataks valida nii õigeid mehi, et sõjaväe kaadripoliitika nõnda peen on."

"Ära mölise siin," tõmbas A.R. käed rusikasse. "Ja võta teatavaks, et tšuktšid ei lähe üle väina kunagi igaveseks, tšuktšid tulevad alati tagasi. Ja milles mina süüdi olen, kui mulle pandi sünnitunnistusele ema nimi? Siis oli selline aeg."

See oli õige jutt.

N Liidu perekonnaseadusi, eriti neis tehtud muudatusi, annab võrrelda Stalini potentsi kahanemisega, need kaks on omavahel täielikus korrelatsioonis.

Kui Stalin oli noorepoolsem mees ja ta riist kähku erekteerus, kõlasid loosungid "Brak naš vrag", abiellumine kui religioosne ja kodanlik igand kadus sootuks, automaatselt kadus ka lahutamine. Inimesed elasid kokku, kellega meeldis, kui ära tüdinesid, läksid laiali, otsisid uue elupartneri.

Möödusid aastad, Stalinil läks ainult poolkõvaks, seadused ja eeskirjad muutusid rangemaks. Taastati abielude registreerimine, hiljem hakati lööma koguni templeid passi, kust võis lugeda perekonnaseisu. Ühte hotellituppa lubati siseneda ainult abikaasadel; sellele, kui naine oma neiupõlvenime tahtis alles jätta, vaadati viltu. Lahutamine tehti raskemaks, ühiskond muutus patriarhaalsemaks. Kui Stalinil enam üldse ei tõusnud, püüti kehtestada absoluutselt puritaanlikku moraali. Vallaslastel kirjutati alul sünnitunnistusse, hiljem passi isa nime asemele ema nimi, lahutamine tehti peaaegu võimatuks. Algataja pidi enne avalduse kohtusse viimist panema kuulutuse kohalikkude ajalehte, et tema tahab hakata lahutama sellest ja sellest, küsimust arutas asutuse ametiühingu- ja parteikomitee, suuremate ninade puhul isegi linna- ja keskkomitee, need saatsid kohtule oma arvamuse, kas lubada lahutust või mitte. Loomulikult jäi nii, nagu tolles arvamuses kirjas. Lahutus oleks usinale trügijale tähendanud karjääri lõppu, sestap sellest hoiduti, tegelikku eraldi elu varjati.

Samad võimukomiteed urgitsesid üldse hea meelega oma liikmete intiimelus, ning tegid seda kommunistliku jõhkruusega, mille peale olid eriti maiad klimakteeriumis naised, oli antud õigustav nimetuski: ühiskonna hoolitsus perekonna eest. Oleks Stalin elanud saja-aastaseks, oleks kindlasti N Liidus seks ära keelatud, millise võimaluse üle olen ma fantaseerinud oma romaanis "Kurbmäng Paabelis".

Nõnda mõjutab diktaator elu ja õnnetu A. R. oli üks mitmekümnest miljonist.

Kel ei ole isa, see ei oska olla mees, see ei teagi, kuidas mees ollakse.

A.R. kahmas aeg-ajalt meie kursuse plikadel loenguvaheajal küünarnukist kinni ja sosistas kõrva:

"Lähme kohe minu ühikatuppa, see on praegu tühi. Ega mina niisama ei taha, ma võtan kohe naiseks."

Tüdrukud, kes vaikselt oma eluplaane pidasid, poiste hulgast mõtteis võimalikku abikaasat valisid, tõmbusid jubedusega eemale. Ent A.R. ei jätnud, ta oli nagu tšuktš, kes üle Beringi väina püüdleb. Nädala-paari pärast pigistas ta peahoone samba taga juba uue plika küünarnukki, sosistas samu sõnu. Asi jõudis sinnamaani, et need, kellele A.R. polnud teinud abieluettepanekut, olid kergelt haavunud, ja need, kellele oli tehtud mitu korda, uhkustasid naerdes oma võludega.

Ma ei tea, mida plikad A.R-ile ütlesid, kuidas peibutavast ahvatlusest keeldusid, kuid mina oleksin nende asemel vastuseks kostnud:

"Kulla A., kas sa tõesti kavatsed järgnevatest loengutest puududa? Või arvad sa tõesti, et me vaheajaga hakkama saame?"

A.R. oli kohusetruu inimene, lausa pedantselt kohusetruu, teist niisugust vaevalt et ilma sünnib.

Ta oli meie päevikupidaja, ta märkis sisse kõik loenguilt või seminaridest puudujad, ei aidanud meelitamine ega ähvardamine. Kui tema juurde mindi argumendiga, et A., kuule, me oleme ju sõbrad, jäta kriips tõmbamata, vastas ta külmalt:

"Družba družba, a služba služba."

Nõnda oli minugi nime taga igal nädalal pikk puudumiskriipsude rodu, mis ähvardas mind stipist ilma jätta. Mõtlesin välja nipi, mis mind hädast välja aitas. Kirjutasin põhjuste lahtrisse TARTUSK, ja nõndamoodi kõik need pikad üliõpilasaastad. Ei eales küsinud päevikupidaja ega prodekaan, kellele A.R. päeviku reedeti kontrollimiseks esitas, mida SK tähendab, ja õigupoolest ei teadnud ma seda isegi. Mul oli mõeldud vastuseks mitu varianti (sõjakomisariaat, spordiklubi, sõudeklubi, suusaklubi), ma ei oska öelda, millist neist oleksin ma kasutanud. Igatahes, stipp säilis.

Aga ma kirjutan A.R-ist, mitte endast, ma ei kasuta teda kattevarjuna oma edevuse, endasträäkimise vajaduse rahuldamiseks. Ma ei teegi seda, eks ju?

Kord mõtlesin, et küsin õige A.R-ilt võlgu. Läksin ühikasse, koputasin tema uksele, A.R. oligi ilusti olemas.

"Olev! Ja nüüd sa tuled! Sinu pudel ootab sind kolm nädalat!" pahandas A.R. tervituse asemel.

Mis pudel? Miks sa mulle sellest loenguil pole rääkinud? Kuidas saab ühikatoas täis pudel seista nii kaua? Nõnda piinatakse ennast, aga eriti oma toakaaslasi.

Selgus, et me olime kolm nädalat tagasi millegi tühja-tähja üle vaielnud, tema arvanud nii, mina naa, lõpuks olime pudeli konjaki peale kihla vedanud. Mina olin loo samas unustanud, A.R. oli aga raamatukokku läinud ja entsüklopeediast järele vaadanud. A.R. oli kaotanud ja ostnud poest pudeli.

"Näed, liköör "Lõunamaine", see maitseb mulle kõige rohkem. Ma sitta konjakit ei hakanud võtma, see on liiga kallid," seletas A.R.

A.R. tõmbas kortsu ja meenutas Ameerikat, näitas oma fotoalbumit. Nägin

A.R-i ema Ellat, nägin A.R-i koolipoisina ja mereväelasena. Meremehevorm sobis talle hästi, eriti kena oli uljaste paeltega müts, otsmikul kirjaga TIHO-OKEANSKI FLOT. Oli lõbus õhtupoolik, tuleku eesmärk läkski mul meelest.

Sõjalises õpetuses oli A.R. meie rühmavanem, oli naeruväärsuseni püüdlük, kohe pugese ohvitseride ees. Võib-olla otsis A.R. oma isa? Ja kust sa mujalt ikka otsida oskad kui mitte tähtsate isikute hulgas? Sõjaliseski märkis ta päevikusse hoolega kõik puudujad, mille eest me tahtsime talle kolki anda. Ka tõlkis A. R. umbvenelastest ohvitseridele meie rivilaulud. ("Türa persse ja pussnuga silma..." ning teised säärased.) Kui me siis jälle alustasime, hõikas ohvitser:

"Perestanj tjura persse!"

"Miks sa seda tegid, miks sa, raisk, tõlkisid?" saime meie vihaseks. "Mitu põlvkonda üliõpilasi laulsid uhkelt neid laule, kunagi polnud koputajat, aga, vaat, meie hulgas on."

"Kästi. Käsk on vanem kui meie," vastas A.R. väga rahulikult. Tema arust polnud tegemist reetmisega.

Tähelepanuväärne oli veel A.R-i õppimismeetod. Ta istus seminarkaraamatukogu suure saali esimeses pingis ning luges õpikust ühe peatüki nii umbes seitse-kaheksa korda läbi. Seejärel kirjutas pähetuubitud osa mälu järgi peast kladesse, siis võrdles õpikus olevat ja enda kirjutatut. Kui viimases oli vigu ülearu, siis luges peatükki raamatust veel mõned korrad ja kirjutas raamatusse piilumata uuesti kladesse. Meetod tõi talle edu, umbes kolmandal kursusel määrati A.R-ile Karl Marxi stipendium, mis oli tervelt 80 rubla kuus.

A.R-i töökust ja kohusetruudust märkas rahvaluuledotsent E. Ta võttis poisi kateedrisse poole kohaga laborandiks, A. R. hakkas talle sedeldama töölaulude eri variante.

"Õnnitlen sind, A., oled alanud teaduslikku karjääri," lõõpisin mina, kindlasti väike kadetus hinges.

"Noh, eks hiljem näis, mis sellest välja tuleb," oli A.R. viisakas ja tagasihoidlik. "Aga ma saan kateedrist 60 rubla kuus juurde, selle saadan ma emale Saaremaale, tal on väike pension, ta ei tule muidu toime."

A.R. sedeldas kandidaadi ja dotsendi doktoriks ja professoriks.

Nõnda need aastad läksid.

Ühel kenal päeval, kui õpingute lõpuni jäi ehk semestri jagu aega, A.R. kadus. Päevikupidamine anti üle ühele plikale, kes oli A.R-ist tunduvalt liberaalsem, ja kõik olid rahul. A.R. unustati kähku.

Vaid mina uudishimuliku inimesena tundsin huvi, et mis siis õigupoolest juhtus?

Selgus, et A.R. ei olnud loobunud kavatsusest rajada perekond. Ikka tegi ta oma kohmetul ja veidral moel abieluettepanekuid, ainult et ta oli laiendanud püütavate ringi kursuselt teaduskonnale, teaduskonnalt üleülikooliliseks, edasi võtnud ette juba linna tantsusaalid ja diskoteegid. Ja seal tal näkkaski, kuid mitte ilma kõrvalise abita. Ja see abi tuli talle omalt kursuselt!

Meie kursuse piiga V., kes ise oli olnud sunnitud A.R-ile kolm korda korvi

andma, märkas A.R-i rajooni kultuurimaja diskol. V. oli seal koos sõbrannaga, kellel oli kange meheleminemise himu. Või ütleme viisakamalt: noore naise hoiakud ja ootused määras temasse looduse poolt programmeeritud emadus. V. viipas A.R-i enda juurde, mõni minut vesteldi kolmekesi, seejärel laskis V. ise jalga, kuna ta ei kannatanud A.R-i silmaotsaski; nagu ta mulle ise seletas.

Juhtus see, mis juhtuma pidi. A.R. haaras pärast esimest tantsu V. sõbrannal küünarnukist ja lausus pähekulunud sõnad.

Meie kursusel käis pulmas ainult V., aga tema oli oma sõbranna külaline. A.R. ei kutsunud kedagi. Kas väljendus selles suhtumine meie kursusesse, ülikooli üldse ja rahvaluuleteadusesse?

V. sõbranna isa oli Tartu KEK-i brigadir. A. R-gi spetsialiseerus kähku ümber, temast sai ehitustööline oma äia brigaadis.

A.R. oli tõeliselt andekas inimene, ja seda väga erinevatel aladel. Möödus paar aastat ja ma lugesin lehest, et Tartu KEK-i kuuenda kategooria oskustööline A.R. on võitnud ülevabariigilised viimistlejate võistlused! Loo juures oli A.R-i pilt. Fotol oli ta täpselt oma nägu, ei olnud ta läinud ei vanemaks ega nooremaks. Paberossi hoidis mees professionaalselt suunurgas, et suits silme eest kõrvale juhtida. Vinguste silmadega ilusat müüri ei lao. Töömehetürip istus A. R-ile sama valatult kui meremehevorm, turvakiiver sobis talle paremini teklist. Foto oli mustvalge, aga mu ettekujutuses oli see kiiver oranž. Reporterid küsimustele vastates oli A. R. sõnaaher, täiesti oli ta maha salanud oma ülikooliaastad. Või kärpis need toimetused, et lugejais mitte segadust külvata, et mitte halba eeskujuga propageerida? Ja kõige kummalisem – ajalehes tehti ENSV viimistlusmeistri kohta kriitikatki. Nimelt olnud A. R. ehitamise teooria küsimustes üsna nadi, saanud võistluse selle poole eest minimaalsed punktid. Ajalehes soovitati tal raamatuid lugeda. Ent mehe sein oli laotud puhta vuugiga, päris briljantselt, ja see toonudki kindla esikoha.

Viis aastat pärast lõpetamist sai meie kursus Tartus taas kokku. Astusin üle Kaarsilla Raekoja platsile, et kella kaheteistkümneks jõuda ülikooli kohviku piljardisaali pidulikule lõunale. Äkki avati Hoiukassamaja uks ning sealt väljus A.R. Pidime äärepealt kokku pörkama. Tervituste järel pärisin:

"Noh, kas sa käisid raha viimas või toomas?"

"Viimas, ikka viimas. Mina ainult viin, mina ei võta kunagi raha hoiukassast välja, muidu kulub ära."

"Kui sa alati oma palga hoiukassasse paned, siis maksab riik sinu raha eest kellelegi palka, riigil polegi vaja tänu sulle rahapabereid juurde trükkida."

"Las maksab, ega ma kade ole," lõi A.R. käega. "Kord võtan ma kõik oma raha välja, ja siis..."

Ütlesin A. R-ile, kuhu ma parajasti lähen.

"Putsi see ülikool! Kui ma poleks ülikoolis käinud, siis oleks mul praegu maja, auto ja suvila. Mul oleks kõik. Vaat, ülikool on mu elu persse keeranud."

Lahkusime sõbralikult. Lõunasöögile jäin viivu hiljaks, rahvaluuleprofessor E. pidas juba laua otsas püsti seistes meile, vilistlastele, kõnet. Istusin toolile salati ette ja kuulasin:

"...kahju, et kõige paremat teist pole teie hulgas. A.R. oli väljapaistev üliõpilane, pidanuks olema teile kõigile eeskujuks. Huvitav, mida ta praegu teeb? Mina usun, et tal pole hilja katkenud õpinguid jätkata."

Hiljem kuulsin, et A.R-il on elu hästi läinud. Ta sai auto, maja ja suvila, ta lõi oma naisele turvalise kodu, millest kõik meie kursuse plikad unistasid. Ta oli üks väheseid meie seast, kes ei lahutanud abielu. Oma lapsed pani ta tehnikaülikooli, filoloogias võimalikult kaugemale.

HASSO KRULL

*

Tundus, et on igav olla,
ja paistis, et üle ei lähegi.
Läks. Põdrakanep pika varrega.
Madar kollase õiega.
Jasmiin jasmiinitee lõhnaga.
Olen ka mina vihmauss ja kuulan
raadiot.
Ikka igav... võib-olla on selles
naine süüdi.
Tarvis lapsed magama kupatada...
Suvi nr. 30.
Tähendab, olen just nii vana
(nüüd valetasin).
Mõned märkused siia juurde:
lugesin paari raamatut, jõin kaks pudelit õlut,
hingasin akna vahelt värsket õhku,
tegin ühe pakisupi,
raadiost kuulasin "Insener Garini hüperboloidi"
(miks jälle valetan?),
see oli kõik, õhtul läksin magama.

*

Öö on raske nagu vesi
su õlgade peal, ja sa kõditad ennast,
sõbrake.

Kuidas see juhtus, et jäid üksi.

Kuidas tekkisid.

Võrsusid varemetest ja astusid läbi lupiinide,
tegid ennast vanaks ja katsid näo kätega.

Udus.

Üksi... nagu lill

või pisike tigu.

Suits keerleb mööda oksi pimedas päriselt üles
ja ei tule alla tagasi.

Märkasin ennast... ja panin käed näole,
aga silmade jaoks jätsin sõrmede vahele väikesed avad,
et panna silmad kinni, või vaadata.

*

Läbi pisikeste mõtete paistavad paljud suuremad
ja läbi suurte, põrnikad.

Nad lendavad; see pole "lendamine" sõna
poeetilises tähenduses, kuid on lendamine
negatiivselt (maandumine).

Põrnikate mõtete ruum on
sarnane mõtete lendude ruumiga,
kuid mõtete "tiibade" ruum on
huumuse, lend.

Kui ainult tuleks lähemale maa-ema käsi maa-alune
abistav, maa abistav käsi ja
tõstaks "meid" õhku ja poeks ise maa alla tagasi
sooja.

Selles mõttes ma "näen"

ka suuri mõtteid väiksemate
taga ja vastupidi,

osates neid vaimukalt siduda põrnikate ja lindudega.

Põrnikate ja lindude ühine omadus on,
et nende mõte ei

"lenda",

tegemist on pigem puhuva (tõmbetuule
sarnaselt) mõttega.

*

Autod sõidavad,
ja vulisevad kevadised veed,
kes neid tammutas?
Nad tasakesi tulevad lähemale, tulevad kaugemale,
siis jälle teisipidi, ja tagasi.
Varesed reipal sammul, ja kuldnokad nagu veoautod,
ja nende sõbrad, pesutükid nõöri peal.
Kes ütles? Kes investeeris
oma allikad?
Ja kui puhub selline tuul, on tunne nagu punastaks,
kui ta niiviisi puhub, siis jälle teisipidi.
Miks, ometi.

*

Kutsu, tule ja ma annan sulle
midagi mõnusat, võib-olla tükikese konti, aga võib-olla
murdunud.
Isiklikke sümpaatiaid ei pea ma saladuses, ma ju
ütlesin, et annan sulle kondi mis on kondi
methexis.
Ülalt, sealt piiravad meid kollased kaarnad. Alt
tuleb valgust ja suitsu, pikkade
jugadena. Sellest järgneb, et me peagi libiseme
ja kukume ja maandume.
Sina oled kutsu, mina kahe kүүrugа madu.
Eetiliselt meie asendid ei erine teineteisest.
Aga
kui ma kunagi peaksin ütlema, "ma vangun", siis
sa hammustad mind, eks. Ja ma
tunnen, et midagi tänapäeva maailma mälestusis on
muutumas,
tead.

*

Tema käe otsas oli kohver, ta pigistas selle sanga,
ta valas oma vee kõrvale, teistesse tubadesse.

Kui ta oleks näinud, kelleks teda peeti,
kaugelt, oleks ta libisenud.

Astudes kord teele, tundis ta mu ära; aga
seda ta ei näidanud välja.

Õpilased seisis, huulil tugevad küsimused,
ja veel tugevamad vastused, ka tema oli inimene.

Kes meist oli truu: ainult hiired ja sipelgad,
aga miks: selle varjas, tagurpidi, sügavus ise.

*

Nägu oli kõvasti paistes, aga ta tervitas,
haaras kätega õhku, tegi kummalise liigutuse.

Sumin, kõikidel pead koos, suur päike
paistab vabalt läbi aknapilude sisse.

Ta tegi nõnda, et tegi niisuguse näo: poes
polnud juustu või vorsti, head ja paremat,
see oli vanasti.

Ta naeratas. Ta tegi nõnda, et ta naeratas.
Selles mõttes ta naeratas, selles mõttes ta
kaks korda naeratas.

Sest tuul voolas. Tuul voolas vabalt läbi akna –
avade sisse koos suure päikese paistmisega, ega
avanud ühtegi pragu.

Ta piilus läbi kardinapilude, kuulatas, vaatas
ja paistis ja ligines.

Kellegile ei jäänud aega isegi teist korda kõhatada.
Isegi teist korda võpatada ei jäänud aega.

*

Lavia mängib palli aias, kus ehtne on ebaehtne.

Tema ehtne pall on tõeline.

Ebaehtne pall on tõelise palli kirjeldus.

Ta mängib ehtsat, tõelist palli; pall kukub vette.

Veest peegeldub vastu tõeline, ebaehtne pall;

aga ebatõeline, ehtne pall on nüüd vee põhjas.

Ta on nüüd palli kirjeldus.

Lavia peseb palli puhtaks, ta naeratab: puhas

pall.

Endine. Nad

mängivad,

kahekesi.

*

Lavial on kiisu. Kiisu on ta nimi.

Vahel hüüab Lavia kiisut "kass".

Kui hea on olla, lööb kass nurru.

Lavial on hea olla. Kass lööb nurru.

Kui kiisu tuleb, pistab kass plagama,

Lavia

ei või teda kannatada.

RIGVEEDA

Veedade keelest tõlkinud ja kommenteerinud Ülo Valk.



*(I:1) Agni (Tuli)**

I:1. Tulele (Agnile)

- 1) Tuld hõikan – kõige esimest
ohvrijumalat ning ohverdajat,
ülempreestrit, heldeimat annetajat.
- 2) Tuli väärt on muistsete tarkade
ning nüüdisaegsete austust.
Las juhatab siia ta jumalad!
- 3) Tule abiga tuleb jõukus,
päevast päeva kestev küllus,
pojaõnnistus hiilgavaim.
- 4) Tuli! Ohvriand ja usutalitus,
mida sa kõikjalt ümbritsed,
lähevad otse jumalate valda.
- 5) Tuli – laulikuväega ülempreester,
tõene, kõrgeaulistest hiilgavaim.
Las tuleb jumal, saatjaiks jumalad!
- 6) Kui sa, Tuli, (oma) kummardajale
nõuks oled võtnud head teha,
siis saab see tõeks, oo Angiras.
- 7) Päevast päeva astume sinu ette,
Tuli, hämarusehajutaja,
palves ja aupaklikult,
- 8) kes sa oled usutalituste valitseja,
Seaduse hiilgav vardja,
kes kasvab oma kojas.
- 9) Ole meile kui isa pojale,
Tuli, ole me ligi!
Juhata õnnele meid!

*Kalligraafilised tähed – tummsilbid (*bija-mantra*), mis sümboliseerivad "Rigveeda" jumalaid ja põhimõisteid.



(I:32) Valitseja Indra

I:32. Indrale

- 1) Neid Indra vägitegusid nüüd ülistada võtan,
mis algul korda saatis vasarakandja.
Ta surnuks lõi lohe, veed valla puuris,
mägedepõue lõhestas.
- 2) Ta surnuks lõi mäel lebanud lohe.
Tvaštar talle kõmahtava vasara meisterdas.
Otsekui ammuvad lehmad, kes jooksevad kiini,
äkitselt merre söötsid veed.
- 3) Kihklevana soomat ihaldades
kolmest nõust ta vägijooki rüüpas.
Võttis helde viskevasara,
lõi surnuks madudest esmasündinu.
- 4) Kui sa, Indra, surnuks löid madudest esmasündinu
ning lummutajate lummused nurja ajasid,
siis sünnitasid päikese, taeva, koidupuna.
Sestsati sa tõesti vaenlast ei leidnud.
- 5) Kõige kurjema vaenlase – laiaõlgse Vritra
lõi Indra vasara, hiigeltapariistaga surnuks.
Otsekui kirvega raiutud puuharud
lebab lohe lösakil maas.
- 6) Nagu saamatu võitleja, kes joobnudpeast tüli noris
hiidvägilase, kange ahistaja, ründajaga
– talumata tema tapariista lööki
on hoobist näota ja lõmastatud see Indra vaenlane.
- 7) (Tema -) jalutu, kätetu võitles Indraga,
kes (talle) vasaraga kuklasse virutas.
Soovis mehejõulisega võrdväärne olla kohitsetu.
Laiapäisatult lebasid Vritra tükid.
- 8) Ta lebab otsekui murtud pilliroog,
meelekindlalt tõusevad tulvaveed,
keda Vritra ise väevõimuga vangis hoidis.
Nende jalge all lebas lohe.

- 9) Nörkes Vritra sünnitaja eluvägi,
 Indra tema pihta tapariista paiskas.
 Ülal ema, allpool oli poeg –
 Dānu lebab nagu lehm koos vasikaga
- 10) Keset püsimatuid ja rahutuid
 voolusänge on keha.
 Veed uputavad Vritra salakohta,
 pikka pimedusse vajus Indra vaenlane.
- 11) Lohe valve all püsisid Dāsa naised –
 vangistatud veed, otsekui Pani lehmad.
 Suletuks jäänud veesuudme
 Vritrat surnuks lüües ta vabastas.
- 12) Oo Indra, sa muutsid end hobusejõhviks,
 kui ta sulle vihistaja pihta virutas, ainujumal!
 Sa võitsid kätte lehmad, võitsid kätte sooma, oo sangar,
 valla päästsid seitse tulvavat jõge.
- 13) Ei teda aidanud välk ega kõuemürin,
 ei vihm, mida ta kallas, ega rahe.
 Kui Indra ja lohe taplesid,
 siis jäädavalt võitis helde.
- 14) Keda arvasid sa lohe eest kätte tasuvat, Indra,
 kui sinu, tapja, südamesse puges hirm,
 kui sa pagesid üle üheksakümne üheksa jõe,
 otsekui ehmunud kotkas läbi õhuruumi.
- 15) Vasarakandja Indra, liikuva ja paigalpüsiva,
 taltsaste ja sarviliste käskija
 otsekui kuningas valitseb inimesi,
 nagu ratas kodaraist hoiab neilt ümber.



(I:115) Prthivi (Maa)

I:115. Päikesele (Sūrjale)

- 1) Tõusis jumalate särav pale,
 Mitra, Varuna ja Tule silm,
 täites Ilma-Maa ja õhuvalla,
 – Päike, liikuva ja paigalseisva (maailma) elujõud.

- 2) Päike käib kiirgava Koidujumalanna järel
otsekui kosilane neiu kannul,
siis kui jumalaile andunud mehed
ikkeid rakendavad õnneks õnnetoojale.
- 3) Päikese õnnetoovad kuldsed märad –
säravad, väledad, vaimustavad,
auväärased – tõusid taevavõlvile,
tehes ainsa päevaga tiiru ümber Ilma-Maa.
- 4) Säärane on Päikese jumalikkus, säärane suurus.
Keset töid ta lahtirullitud (kanga) kokku kerib.
Vaevalt jõudis ette rakendada kuldsed (hobused),
kui öö tema üle heidab rüü.
- 5) Päike võtab Mitra ja Varuna värvid,
et paista taeva süles.
Ühe paiste on lõputult hele,
teine kuldsete (hobuste) veetu on mustjas.
- 6) Oo jumalad, kui Päike täna tõuseb,
meid päästke kitsikusest, päästke hädast!
Seda kinkigu meile Mitra ja Varuna,
Aditi, Jõgi, Maa ja Ilm!



(IV:42) Varuna

IV :42. Indrale ja Varunale

(Varuna:)

- 1) "Minu, valitseja, kõigi elude hoidja päralt
on kahekordne võim, nagu kõik surematud meist (teavad).
Varuna tahet täidavad jumalad,
mina valitsen kõige ülemat rahvasugu.
- 2) Mina (olen) kuningas Varuna. Mulle määrati
kõrgeim asura-seisus.
Varuna tahet täidavad jumalad,
mina valitsen kõige ülemat rahvasugu.
- 3) Mina, Varuna (olen?) Indra. Tunnen kui looja
kahte avarat, sügavat ja püsivat ilmaruumi

ning kõiki olendeid. Mina lõin (oma) suuruses
mõlemad maailmad ja seadsin paigale.

- 4) Mina panin tulvama nirisevad veed,
seadsin paigale taeva Seaduse põhjale.
Seadust mööda avardas Aditi poeg,
Seaduse hoidja, maailma kolmeosaliseks."

(Indra:)

- 5) "Minu poole hüüavad uhkeid hobuseid kannustavad mehed,
minu poole (need, kes on) lahingus ümber piiratud.
Mina, helde Indra, korraldan võiduajamise,
ilmatu kange jõuga keerutan üles tolmu.
6) Mina olen kõike seda teinud.
Ei peata mind ükski jumalik vägi, mul pole vastast.
Kui ma joobun soomast või kiidulauludest,
kardavad (mind) mõlemad mõõtmatud ilmaruumid."

(Varuna:)

- 7) "Kõik olendid teavad seda (niigi) sinu kohta
ja seda kuulutad sa, hoolekandja, Varunale!
Sina oled kuulus vaenlaste tapja,
sina, Indra, päästsid valla vangistatud vood."

- 8) Meie esiisad, needsinatsed seitse tarka
olid siin, kui Daurgaha kinni seoti.
Nende ohvri eest pälvis ta Trasadasju,
Indra-suguse vaenlastevõitja, pooljumala.
9) Purukutsa naine austas ju teid mõlemaid,
Indra ja Varuna, kahjaohvrite, palvetega.
Sestap kinkisite talle kuningas Trasadasju,
vaenlastetapja, pooljumala.
10) Võitnud kätte jõukuse, joobugem sellest,
– jumalad kahjaohvrast, lehmad karjamaast.
Indra ja Varuna, annetage meile iga päev
selline lehm, kes (lүpstones) ei rabeleks!



(X:18) Jama

X:18. Sõnad matusetalitusel

- 1) Kao, Surm! Mine oma teed,
teistsugust, kui see, mida käivad jumalad.
Ma ütlen sulle, nägijale ja kuuljale:
"Ära tee meie lastele ega meestele kurja!"
- 2) Kui te olete läinud, kustutanud Surma jäljed,
et elada edasi (oma) pikka elu,
kosudes jõukuse ja laste poolest,
olge puhtad ja kirkad, oo jumaldamisväärsed!
- 3) Need elavad lõid surnutest lahku,
meie palve jumalate poole tõi täna õnnistust.
Saime (tagasi) tantsu- ja naeruisu,
et elada edasi (oma) pikka elu.
- 4) Selle tõkke sean ma elavate kaitseks.
Ärgu keegi neist enam selle märgini jõudku.
Elagu nad sada rikast sügist,
sulgege (see) mägi Surma (tee).
- 5) Nii nagu üksteise kannul mööduvad päevad,
nii nagu aastaajad, mis järjepidevalt kulgevad,
nõnda korralda nende elud, oo Kõigevägevam,
et noorem ei lahkuks enne vanemat.
- 6) Paludes kõrget iga, jõudke (sinna),
kulgedes järjepidevalt, nii palju kui teid on.
Soostugu Looja, kes head sündi kingib,
andma siin (ilmas) pikka kestvust te elule.
- 7) Need naiste seast, kes pole lesed, (vaid) õnnelikus abielus,
võidku end salvi, sulavõiga.
Pisarateta, tervise juures, hinnaliselt ehitult
heitku naised kõigepealt abieluvoodisse.

- 8) Tõuse, naine, elavate maailma!
Sa lamad selle hingetu kõrval, tule!
Sa oled astunud abiellu mehega,

kes (su) käest kinni võttis ja (sind) ihaldab.

- 9) Kui võtad surnu käest vibu,
meie võimu, hiilguse ja jõu nimel, (ütlen:)
"Siin oled sina, siinsamas meie, kanged mehed.
Võidame kõik vaenlased ja salasepitsused."

- 10) Lasku Maa-Ema rüppe,
avara, üliarmsa maa.
Kaitsku ta sind Hävingu eest,
– neitsi, villpehme heldele annetajale.

- 11) Avane, maa!
Ära rõhu (teda)!
Võta ta lahkesti vastu!
Varja teda (oma) hõlmaga, maa,
otsekui ema poega.

- 12) Avanedes, seisa kindlalt, maa!
Püstitatagu tuhat tugisammast.
Sinu koda nõretagu ohvriõlist!
Olgu siin talle igavene varjupaik.

- 13) Ma kindlustan maad sinu ümber.
Et ma seda mullakamakad pannes (sind) ei kahjustaks.
Toetagu esiisad sinu tarvis seda sammast,
püstitagu Jama sulle siin eluase.

- 14) Ühel tulevasel päeval mindki
(mulda) pannakse otsekui sulge noole sisse.
Ma olen talitsenud sõnu,
nagu hobust (hoitakse) ohjadest.



(X:90) Om (Püha silp, millest
on sündinud maailm)

X:90. Purušale

- 1) Puruša on tuhandepäine,
tuhandesilmne, tuhandejalgne.
Ta varjas maad igast küljest,
tõusis (selle kohale) kümne sõrme kõrgusele.

- 2) See kõik on vaid Puruša,
– nii olnu kui tulev.
Ta valitseb surematuse üle
ning nendegi üle, kes kasvavad toidust.
- 3) Säärane on tema suurus
ja veel vägevam on Puruša (ise).
Veerand temast on kõik olendid,
kolmveerand surematud taevas.
- 4) Kolmveerand Purušat kerkis üles,
veerand temast jäi aga siia.
Siit läks ta kõikjale
üle toidust elava ning mitte-sööva (maailma).
- 5) Temast sündis Viradž,
Viradžist Puruša.
Tulnud ilmale, kõrgus ta
siin ja seal maa kohal.
- 6) Kui jumalad asusid ohverdama,
Purušat ohvriks tuues,
oli kevad tema ohvriõli,
suvi tulepuudeks, sügis kahi.
- 7) Teda (maailma) algul sündinud Purušat
piserdasid nad ohvrina õlgedel.
Jumalad, saadhjad ja targad
tõid ta ohvriks.
- 8) Sellest lõpule viidud ohvritalitusest
saadi vedel ohvriõli
ning ta lõi loomi, kes elavad
tuule käes, metsas ja külas.
- 9) Sellest lõpule viidud ohvritalitusest
sündisid hümnid ja laulud,
sellest sündisid värsimõõdud,
sündisid ohvrisõnad.
- 10) Sellest sündisid hobused
ja teised (loomad), kel on kaks hambarida,
sellest sündisid veisedki
ja sellest sündisid kitsed ning lambad.
- 11) Kui nad Purušat tükeldasid,
mitmeks osaks nad ta siis jaotasid?
Kuidas nimetatakse tema suud,
kuidas käsi, kuidas puusi ja jalgu?
- 12) Tema suust sai braahman,
kätest tehti raadžanja,
tema puusadest vaišja,
jalgadest sündis šuudra.

- 13) Meelest sündis Kuu,
silmast sündis Päike,
suust Indra ja Tuli
ning hingamisest sündis Tuul.
- 14) Nabast sai õhuvald,
peast tekkis taevas,
jalgadest maa, kõrvadest ilmakaared.
Nõnda korraldasid nad maailma.
- 15) Äärispuid tema tulele sai seitse,
kolm korda seitse tehti tulepuid.
Kui jumalad ohvri tõid,
sidusid nad Puruša kinni kui (ohvri)looma.
- 16) Ohvrile tõid jumalad ohvri –
säärased olid algseadmused.
Need vägevad püüdlesid taeva poole,
kus asuvad saadhjad, endisaja jumalad.



(X:95) Teadmine (jñāna)

X:95. Purūravas ja Urvaši

(Purūravas:)

- 1) Kuule naine, võta aru pähe! Peatu, sa kohutav,
ajame ometi juttu!
Kui need sõnad välja ütlemata jäävad,
ei too see (meile) rõõmu ka kaugemal päevil.

(Urvaši:)

- 2) Mis ma selle sinu jutuga peale hakkan?
Mina möödusin otsekui esimene koidukiir.
Purūravas, mine koju tagasi!
Ma olen kättesaamatu nagu tuul...

(Purūravas:)

- 3) ...nagu nooletupest (võetud), hiilgavalt lendav nool,
nagu sööstev (hobune), kes sadu lehma võidab.
: Polnud sähvatajatel mehisust
– (need) müristajad määgisid otsekui lambad.

- 4) Äiale kosutavat ihukinnitust tuues
tuli ta, mil armsam iganes soovis,
vastasmajast (mehe)koju ja rahuldas teda,
päeval ning ööl teda magatas.

(Urvaši:)

- 5) Sa koinisid mind kolm korda päevas
ning maitsesid mind ka siis, kui mul tahtmist polnud.
Purūravas, tulin su soovile vastu.
Mees, sa olid siis mu ihu valitseja.

(Purūravas:)

- 6) Nii Sudžūrni, Šreni, Sumnaāpi,
Hradetšakšu, Granthinī kui Tšaranju
möödusid kui ergav (koidu)hahetus,
ammudes läbisegi otsekui lüpsilehmad.

(Urvaši:)

- 7) Kui tema sündis, istusid haldjatarid juures
ning tema kasvatajad olid suurustlevad jõed,
justnagu sindki, Purūravas, kasvatasid jumalad
suure heitluse tarvis, tapma dasjusid.

(Purūravas:)

- 8) Kui mina, inimlaps, soovisin püüda
neid rüüsid kõrvale heitnud taevaseid naisi,
pagesid nad minu eest värisedes otsekui gasellid,
nagu takka üles löövad märad vankri ees.

(Urvaši:)

- 9) Kui surelik, kes surematuid ahvatleb,
selle seltskonnaga meelepäraselt ühineb,
siis kaunistage oma kehad otsekui pardikesed,
(olge kui) vallatlevad märad, kes (armumängus) hammustavad!

(Purūravas:)

- 10) Otsekui häilata v algusähvatus
tõi veetütar mulle armurõõme.
Veevallast põlvneb mehine kõrgestisündinud (poeg).
Olgu Urvaši elu pikk!

(Urvaši:)

- 11) Purūravas, sa sündisid ometi kaitsjaks,
ent kulutasid selle jõu minu peale.

Ma teadsin ja hoiatasin sind samal päeval,
sa ei võtnud mind kuulda. Mis rumalusi sa räägid!

(Purūravas:)

- 12) Millal hakkab sündinud poeg isa otsima?
Tõinates valab ta pisaraid, kui teada saab.
Kes hakkaks üksmeelseid abikaasasid Lahutama,
siis kui äia-ämma (kodukoldes) tuli (veel) lõkendab?

(Urvaši:)

- 13) Ma võin vastu öelda: ta valab pisaraid,
tõinab oma tõinamist, igatsedes (ema) hellust.
Saadan ta sinu juurde, ta on meil ju sinult.
Mine koju, sa sõge ei saa mind kätte.

(Purūravas:)

- 14) Su jumaldatau võib täna kaduda sinna, kust pole tagasiteed
ja minna lõputusse kaugusesse,
kui ta leiab rahu surma rüpes,
kui teda õgivad kiskjad hundid.

(Urvaši:)

- 15) Purūravas, sa ei tohi surra ega kaduda,
tigidad hundid ei tohi sind lõhki kiskuda.
Naistega ei saa ju sõprust olla,
neil on šaakali südamed.
- 16) Kui ma liikusin teisel kujul surelike seas,
veetsin neli aastat (sinuga) öid,
korra päevas maitsesin tilga ohvriõli,
nii et olen sellest praegugi küllastunud.

(Purūravas:)

- 17) Keskmises ilmas liikuvat, õhuvallas rändavat
Urvašit kutsun mina (tema) armsam.
Sind ootab tasu heateo eest,
tule tagasi! Mu süda on leekides...

(Tundmatu hääl:)

- 18) Need on jumalad, kes sulle hüüavad, Ilā poeg:
"Kui sa oled kord surmalaps,
austagu su järeltulijad kahjaohvriga jumalaid!
Sina ise maitsesid rõõme taevas."

KOMMENTAARID

I:1. Tulele (Agnile)

RV avahümn on pühendatud tulele (*agní*), kõige maisemale ja inimlähedasemale jumalikest jõududest. Aarialaste tulekultus ulatub tagasi kaugesse minevikku, tõenäoliselt indocuroopa ühisaega. Sõna "agni" tähistab eelkõige konkreetset, igas kohas leegitsevat kodukolde- ja ohvrituld, mis uskumuse kohaselt kaitses kõiki vaenulike jõudude eest. Kuid peale selle on Agni isikustatud olend, üleloomulik vahendaja, kes kannab ohvriannid suitsuna jumalate juurde taevasse. Et esimene tähendusvarjund on valdav, olen sõna tõlkinud ja kirjutanud suure algustähega, osutamaks tule jumalikkusele.

Traditsioonilise kolmiklõigutuse kohaselt on Tuli maise ilma jumal, ent avaldub ka taeva-vallas. Pääkest nimetatakse "Tule silmaks", tema ilminguks on valgusähvatus, teistest jumalatest seostuvad Tulega eelkõige Mitra ja Varuna. Kosmogooniliste müütide järgi algab maailma kujunemine ürgvetest sündinud kosmilisest tulest.

Tulele pühendatud hümn on RV-s paarisaja ringis. Seega kuulub ta kolme populaarsema jumala hulka, olles tähtsuselt võrreldav pikse- ja sõjajumal Indra ning jumalikustatud ohvrijoogi Soomaga.

1) Et ohvritalitus võiks alata, oli tarvis jumal kohale kutsuda "Tuld hõikan" (*īle*) – võiks tõlkida ka "manan, palun, ülistan".

"Kõige esimest" – sõna-sõnalt "etteotsa seatud" (*puróhitam*). Võimalik on tõlge: "õukonnapreestrit".

Tuld nimetatakse siin ühtaegu nii jumalaks kui ka ohvritalitust läbiviivaks preestriks. On mainitud kuninga õukonnapreester (?), *ṛtvij* ('korrapäraselt ohverdav') ja *hótar* ('kahjakallaja'). Et viimasel oli ohvritalitustel keskne osa ning et just tema retsiteeris RV hümn, on tõlkevasteks "ülempreester".

"Annetaja" – sõna-sõnalt "aardekinkija". Aarde (*rátna*) all on ilmselt mõeldud ohvritasu, kallihinnalist annetust, mille preester sai ohvritalituse jõukalt tellijalt.

2) Tark = riši (*ṛṣi 'nāgija'*). Rišid olid vahetult jumalikkude tõde nägved preesterlaulikud, RV hümnide autorid, kel oli imeline oskus oma vaimusilmas avanevaid nägemuspilte luulekeelde valada.

3) Loetletud hüved ei oota muidugi igaüht, neid võib loota vaid Tulele ohverdaja. Poja sünd oli aarialase jaoks äärmiselt oluline, sest tänu temale saavutas isa surematuse. Nimelt sõltus isa surmajärgne saatus poja toodud mälestusohvritest.

4) "Usutalitus" (*adhvará*) – s.o pidulik ohvritalitus, vedade ajajärgu jumalateenistus koos kõigi rituaalidega, mille viis läbi *adhvarju*-preester.

5) Stroofi lõppvärs on RV-s stereotüüpne. See kajastab usku, et jumalad kogunevad ohvriannist osa saama. Nende tarvis puistati maha ohvriõled, kus nad nähtamatult kohad sisse võtsid.

6) Angiras – taevalikku päritolu muistne lauliku- ja preestrisugu, RV-s Tule püsiepiteet.

8) Seadus = rita (*ṛta*). Kosmiline seadus, maailma üleüldine (ka kõlbeline) kord, tõde, õiglus. S. Radhakrishnan on osutanud, et tähenduslikult väga lähedane sellele mõistele on vanahiina *dao* ('kulg').

"Tule koda" on igasugune tulihoone.

9) Tulele ohverdajat nimetati tihti tema pojaks.

I:32. Indrale

Pikse- ja sõjajumal Indra on kõige enam ülistatud RV jumal, kellele on pühendatud umbes 250 hümnit. Ta hävatab deemoneid ja aarialastele vaenulikke hõime, purustab nende kindlusi ning annab viljakust ja jõukust. Loomult on Indra inimsõbralik ja abivalmis, seda eriti aarialaste suhtes.

Tõlgitud tekst kajastab kõige üksikasjalikumalt RV keskset müüti – Indra võidukat lahingut

põuda põhjustanud deemonliku ürglohe Vritraga, keda teised jumalad kardavad. Indra tapab oma sõjanuiga Vritra (sõna-sõnalt "takistus, tõke") ja vabastab kalju alla vangistatud veevood, mis toovad viljakust ning õitsengut. Sel sündmusel on kosmogooniline tähendus, kuna kaose jõudusid kehastava lohe hukuga saab alguse praegune stabiilselt korrastatud maailm, mis püsib vastandpaaride tasakaalul (öö – päev, taevast – maa, surelikud inimesed – surematud jumalad, tuli – vesi jne.) (Vt 4. stroofi; ses suhtes on kõnemas ka 1. stroofi ajamääratlus "algul".)

Äikesejumala opositsioon allilмага seotud deemonliku olendiga on üks vanimaid indoeuroopa müüdikujutelmi, mil on sisuline vaste ka eesti rahvausundis. Selle eriarenduseks võib pidada muistendimotiivi piksenoolte eest põgenevast karudist, kes varjab end jõgedesse ja järvedesse, st veevallaga ühendatud allilma. (Uskumusest on sündinud ka kõnkekäänd "kardab kui vanapagan välku".) Leedu folkloristi J. Balyse hinnangul lähtuvad sedasorti lood Põhja- ja Ida-Euroopa rahvastel skandinaavia muinasusundist, seega samast indoeuroopa ühispärandist, millele tugineb RV.

Et hümnis on mitmeid ähmaseid kohti, on tõlge paiguti hüpotetiline. RV eepikat iseloomustabki fragmentaarsus: paljust libisetakse üle, paljut korratakse, sündmuste ajaline järgnevus ja põhjuslik seos võib olla edasi antud segipaisatult. Meenutagem, et autori eesmärgiks polegi loo kui terviku esitamine, vaid tegemist on luulekeelde pandud vahelduvate nägemuspiltidega. Riši on algaegadel toimunud lahingu vahetu pealtnägija. Seetõttu pole üllatav, et grammatilised ajad on läbisegi ja minevikuvormide hulgast leiame olevikuliselt tegusõnu.

1) Indra löögirelva tähistav "vadžra" (*vájra*) on siin ja edaspidi tõlgitud "vasaraks", sest kõlaline lähedus eesti ning RV sõna vahel pole juhuslik. Tegemist on muistse iraani laensõnaga, mis võeti aastatuhandete eest soome-ugri keeltes kasutusele tõenäoliselt samas tähenduses, märkimaks piksejumala sõjariista. Mõistagi on vadžra sähvata vālgunool, mis hiljem sai Indias ka mitmete teiste jumalate (budismis budade ja bodhisattvate) atribuudiks. Sõna esineb ka nimetuses "vadžrajaana" ('vālgunoolesõiduk'), mis tähistab kõige esoteerilisemat budismi kolmest põhisuunast. See peab tagama inimese vabanemise sansaara kannatustest "vālgukiirul" – ainult ühe elu jooksul.

Näeme, et deemonlikud olendid ilmuvad mao kujul mujalgi, mitte ainult kristlikus kultuurisfääris, kus madu seostub esimeste inimeste pattulangemislooga ja saatanaaga.

2) Tvaštar – "looja, meister". See on pigem mingi jumala epiteet kui pärisnimi. On arvatud, et RV-s teisejärguline Tvaštar on eelmise ajajärgu looja-jumal, kelle Indra on kõrvale tõrjunud.

"Ammuvad lehmad" (nagu ka "mõirgavad pullid") võib olla kujund äikese- ja vihmapiilvede kohta. Ühe tõlgenduse järgi ongi selle lahingustseeni põhiliseks lähtekohaks pikaajalist põuda lõpetava äikesevihma mütologiseeritud kujutamine. (Sisult lähedane motiiv esineb ka eesti muistendites: mõirgav härg, keda võib pidada kõuepilve personifikatsiooniks, kuulutab ette paduvihmana allasadava järve tulekut.)

3) "Kihklevana" (*vṛṣayāmāno*) – verb *vṛṣāy* võib tähistada indlevat pulli. Et Indrat sageli võrreldakse ja kujutatakse pullina, siis pole võimatu, et ta esineb ka siin sellisel kujul, ehkki sõnaselgelt seda öeldud pole.

"Kolmest nõust" (*trikadrakeṣu*) – võimalik on ka tõlge (sooma valmistamisega seotud) trikadraka-pidustustel. Teisal on juttu, et enne taplust Vritraga jõi Indra kolm järvetäit soomat.

"Helde" (*maghāvant* – ka "rikas, jõukas, vägev") – Indra püsiepiteet RV-s.

4) "Lummus" (*māyā*) – see sõna märgib RV-s võluväge, nõidust, oskust petlikult kuju muuta. Deemonlike olendite puhul on selle kunsti rakendamine kurikaval riugas, jumalate puhul aga midagi taevalikku ja imepärast. Omavahelises lahingus ilmutavad lummutamiskunsti nii Indra (12. stroofi) kui Vritra (13. stroofi).

Et päike (*sūrya*) ja taevast (*dív*) on ühtaegu jumalad ning koidupuna (*uśās*) jumalanna, võiks need sõnad ka suure algustähena kirjutada.

5) "Laiaõlgne" (*vyāmsa*) – ka deemoni nimi, kelle Indra võidab, ent siin ilmselt kasutatud Vritra kohta, keda kujutleti ehk laia eskehaga hiidkobrana. Võimalik on ka tõlge "õlatu".

6) "Saamatu võitleja" – sõna-sõnalt "mitte-võitleja" (*ayodhdhā*).

8) Võimalik on tõlge "tõusevad Manu tulvaveed". Manu – inimsoo esivanem, india

veeputusmüüdi peakangelane.

9) *Dānu* ('niiskus') – Vritra ja hulga teiste demonite ema. F. B. J. Kuiper seostab nime maailma loomisele eelneva ürgookeaniga.

11) *Dāśā* – demonite, Indra vaenlaste ja aarialastele vaenulike hõimude üldnimetus. Siin kasutatud Vritra kohta.

Paṇī – demonite sugu, kelle nimi on laenatud India põlisasukatelt draviididelt. Kesktes müüdis varastavad need demonid jumalate lehmad ja peidavad Vala kaljukoopasse. Indra vabastab lehmad koos abiliste Angirasidega.

10) Vritra salakoht on ehk tema peiduurgas mäepõues või tema varjatud hukkumiskaik.

12) "Vihistaja" – hüpotetiline tõlkevaste sõnale *ṣṛká* (? verbist *ṣṛ* 'tormama, kihutama, ruttama'). Täendus on ähmane. Sajana meelest on see Indra sõjanui. Mitmed kaasaja uurijad kahtlustavad kirjaviga ja tõlgendavad kohta: "Iõi vastu lõugu". Nii et pole päris selge, kuhu Vritra Indrat tabab, kuid igatahes osutab lohe vastupanu.

Epiteet "ainujumal", kasutatuna Indra kohta, kõneleb monoteistlikust tendentsist. Samas on RV hümnidele üldse iseloomulik, et jumal, kelle poole parajasti pöördutakse, tõstetakse kõigi teiste seas aukohale. Ülimate epiteetidega on meelitatud neidki jumalaid, kelle tegelik koht hierarhias oli panteoni tipust märksa allpool. Tipule pretendeerisid samuti päris mitmed tegelased (vrd Indra ja Varuna dialoog IV:42).

I:115. Päikesele (Sūrjale)

RV-s nimetatakse mitmeid solaarjumalusi, kellest keskne on Sūrja ('päike'). Sõna tähistab eelkõige silmaga nähtavat, taevavõlvil liikuvat päikest, mis on ülendatud isikuliseks jumalaks. "Sūrja" märgib päikest ka hindi keeles, nii nagu "agni" tähendab tuld. (See, et need RV sõnad on hindule mõistetavad tänapäevalgi, on samuti põhjendus nende tõlkimiseks, ehkki enamasti käsitavad uurijad neid jumalate pärisnimedena ja jätavad tõlkimata.)

Oma müütilises aspektis sõidab Päike üle taeva vankril, mida veavad 7 imelist määra (personifitseeritud päikesekiired). Ta on kogu maailma elustaja ning kaitsja, kes näeb ja teab kõike. Tema valgus hajutab pimeduse, peletab vaenlasi, haigusi ja halbu unenägusid. Päikeselt palutakse jõukust, tervist ja viljakust. Jumala inimsõbralikkust kinnitab see, et patused paluvad tal olla oma eeskostjaks Mitra ja Varuna ees, kellest eriti viimane valvab maailma korra järele ja karistab eksinuid. Päikese abikaasa on kodujumalanna Ušas ('koidupuna'), kelle kannul ta alustab oma igapäevast teekonda.

Tähtsuselt on Päike kui jumal teisejärguline, talle on pühendatud vaid 10 RV hümn. Kõige tihedamalt on ta seotud Mitra ja Varunaga, samuti Agniga (Tulega), kelle taevaseks ilminguks teda loetakse. Tõlgitud hümn pakub üsna iseloomuliku näite RV kultusluulest. Esmalt püütakse saavutada kõrgemate jõudude soosingut, loetledes jumala taevalikke omadusi, talle iseloomulikke toiminguid ning üleloomulikke tunnuseid. Lõpuks esitatakse konkreetne palve, siinkohal traditsiooniline hommikupalve, milles lisaks Päikesele pöördutakse teistegi jumalate poole.

1) Eesti sõna "maailm" on oma muistses tähenduses ideaalseks tõlkevasteks veedade liitsõnale *dyāvapṛthivī* ('taevas-maa'), mis tähistab maskuliinset taevast ja feminiinset maad kui paarisjumalust, kui harmoonilist kõiksustervikut. Et eesti sõna kaasaegne tähendus mõjub eksitavalt, on eelistatud arhaismivormi "ilmamaa" ning kirjutatud see sidekriipsuga ja suurte algustähtedega, et RV sõna mõte paremini esile tuleks. Meenutagem, et sõna "ilm(a)" märkis meie keeles kunagi taevast.

Stroofis on juttu maailmast kui tervikust, nimetatud on kõik kolm osa – lisaks taevale ja maale ka keskmine vald (*amtrārikṣa*), st õhuruum.

"Elujõud" (*ātman*) – võiks tõlkida ka "(elu)hingus" või "hingejõud". Hilisemates tekstides, filosoofilistes upanišadides, saab *ātman* veidi erineva tähendusvarjundi, hakates märkima isikulist hinge, inimese ülimat "mina".

2) "Koidujumalanna" – Ušas (*devr'ušás*).

"Ikkeid rakendama" tähendab kujundlikus keeles mitte ainult igapäevase põllutöö alustamist, vaid ka ohvritalituse läbiviimist.

"Õnnetooja" (*bhādrá*) – Päike.

4) Siin on juttu päevasest ja öisest, st nähtavast ja nähtamatust päikesest. Päikese teekonda (või rulluvat pimedust?) võrreldakse lahti- ja kokkukeritava kangaga. Kui päike õhtul tagasi pöörduv, katab öö ta oma musta rüüga kinni ja muudab nähtamatuks.

5) Särav päevane päike seostub heleda Mitraga, öine päike tumeda Varunaga. Mitra on üks RV solaarjumalatest, kes reeglina esineb Varunaga paaris. Ainuüksi temale on pühendatud vaid 1 hümn. (Varuna kohta vt IV:42 kommentaare.)

6) "Kitsikus" (*ámhas* – ka 'kokkunõõrimine, ahistatus') on RV aarialase jaoks üks koledamaid ebameeldivusi, mille eest jumalalt aina kaitset palutakse. Sõna tähendus on lai, märkides vaenlaste poolt sissepiiramist lahingus, igasuguseid argielu täbaraid olukordi, haigusi, pattu ning kosmoloogilises tähenduses ka korralagedust ja kaost, mis eelnes korraldatud maailma loomisele. Kitsikust võib käsitada ka isikulise demonliku olendina.

Aditi ('sidumatus, lõputus') – abstraktne jumalanna, võib-olla taevaalaotuse personifikatsioon. Aditi on kitsikuse vastand ning tema lapsed on jumalate grupp üldnimelga "aaditjad" (neist tähtsaimad on Mitra ja Varuna).

Jõgi (*síndhu*) – ilmselt on konkreetset mõeldud Indust. Selle jõe kaasagne nimi on sama sõnatüve teisend.

IV:42. Indrale ja Varunale

Varuna on Indra kõrval vägevaim jumal RV panteonis. Ta on tõe ja õigluse kaitsja, kosmilise korra (*rita*) valvur, kes jälgib pidevalt inimeste tegemisi, kasutades ka nuhkide ja piilurite abi, ning karistab karmilt patuseid. Varuna on ühenduses kosmiliste vete ja maailma ööpoolega (k. a. nõiakunst ja salaõpetused), olles loomult pigem kurjakuulutatav kui inimsõbralik. Veedadejärgsel perioodil kaotasid nii Varuna kui Indra palju oma tähtsusest, taandudes ilmakaarte kaitsejumalateks (*lokapāla*), keda algul loeti 4, hiljem 8. Indra seostub idaga, Varuna kaitsta jäi ööga seostuv lääs.

Tõlgitud teksti näol on tegemist RV-le üsna iseloomuliku eneseülistusliku hümniga (*átmas-tuti*), milles jumal kiidab mina-vormis iseenast ja oma vägitegusid. Ebatavaliseks teeb selle dialoogivorm, kuna osalisi on siin vähemalt kaks: Indra ja Varuna. Sõnavahetuse sisuks on kummagi osa selgitamine maailma loomisel ja selle valitsemisel. Seega püüavad jumalad ise määratleda oma tähtsust panteonis ja võimupiiride ulatust. Esmalt kõneleb Varuna, kirjutades põhilised kosmoloogilised teened enda arvele. Indra seevastu ülistab end sõjajumalana, mida tema oponentki mõõnab, mainides tunnustavalt veel Vritra tapmist ja vangistatud vete vabastamist. 6. salmi alguslausel võib aru saada ka nii, et Indra peab Varuna väidetavaid vägitegusid hoopis enda sooritatuks. Tundub, et veedade usundis ongi Indra tõus peajumala kohale toimunud paljuski Varunat kõrvale tõrjudes. (Varunale on pühendatud vaid 10 hümn, ehkki rohkesti on neid, kus pöörduetakse näit Mitra ja Varuna poole korraga.)

Alates kaheksandast salmist jätkab laulik, jutustades perekonnapärimust ning meenutab Indra ja Varuna ühist osa inimelude kujundamisel. Tema sõnad on kantud lepitussuovist – laulik tunnistab, et inimsoo meelest on mõlemad jumalad ühtviisi auväärased. Hümn üleschituses on kasutatud üsna iseloomulikku võtet: kõik 6 esimest salmi algavad sõnaga "mina" (*ahám*) erinevates käänetes. Võtmesõnadega mängimine on RV-le tunnuslik, näiteks ka tõlgitud avahümni 5 esimest salmi algavad sama sõnaga (*Agni*). Tihti kasutatakse ka stiilivõtet, kus kuhjatakse samast tüvest tuletatud sõnu (*figura etymologica*).

1) "Kahekordne võim" (*dvitá rāstrám*) – Sājana järgi st "nii taeva kui maa üle"; L. Renou ja T. Jelizarenkova tõlgivad "algne võim".

"Surematud" = jumalad; "kõige ülem rahvasugu" (sõnasõnalt "ülimate kehadega rahvas") = aarialased.

2) Siin samastab Varuna end sõnaselgelt asuratega, jumalatesooga, kes hilisemal ajajärgul demoniseerusid, vastandudes deevadele ehk jumalatele. Kuna "asura" on siin veel auväärne tiitel, peab hümn olema väga vana ja tõlgitud tekstidest ongi ta kahtlemata iidseim. Iraani (avesta) mütoloogias nende olendite jumalikkus püsis ja isegi suurenes – masdaismi peajumal on **Ahura-Mazdā**.

"Määrati kõrgeim asura-seisus" – võib mõista ka: "määrati kõigepealt".

3-4) "Mina, Varuna (olen?) Indra" – see samastamine võimaldab mitmeid seletusi. Nime-tades end Indraks, tahab Varuna enda arvele kirjutada ehk needki kosmogooniilised ettevõtmised, mida tavaliselt omistatakse konkurendile. Mõistagi on tegemist prioriteediküsimusega: oluline on, kes on algjumal, kumb oli enne. Brahmanismis ja hinduismis avaldub taoline monistlik tendents veel selgemini – püütakse selgitada, kes on see ainujumal, kõige elava alus, kellest emaneerub kogu jumalike ja deemonlike olendite lõputu hulk. (Vt näit "Bhagavadgīta", ptk 10-11.)

Võib-olla lausuvad selle salmi Indra ja Varuna koos, ent hüpoteesina võib välja pakkuda veel ühe tõlgenduse – ehk sekkub siin dialoogi kolmas jumal (algtekst ei määratle vestluse osalisi ega nende repliike). See on tõeline demiurg Tvaštar (siin tõlgitud "looja"), kes väidab: "Mina olen nii Varuna kui Indra", kuulutades enda prioriteetsust mõlema suhtes. Sel juhul loob tema taeva ja maa ("mõlemad maailmad") ning alles hiljem astub tegevusse Aditi poeg Varuna, avardades loodu kolmeosaliseks. Ühtesulanud taeva ja maa lahtirebimine ning eraldamine vahepealse õhuvallaga oli RV järgi üks kosmilisi vägitegusid, millest sai alguse praegune maailm.

"Kaks ilmaruumi" (*rājasī*) – pole selge, kas mõeldud on õhuvalda ja taevast või taevast ning maad. "Mõlemad maailmad" = taevas ja maa.

"Scadus" = rita (vt märkus I:1,8). Üleüldise seaduse ja korra hoidmine oli eelkõige Varuna ülesanne.

5) Hobuste võiduajamised olid RV aarialaste jaoks tähtsad sündmused ja võit neil kõrgesti hinnatud.

7) "Hoolekandja" (*vedhās*) – hilisemal ajajärgul saab see jumal Brahma püsiepitediks.

8) "Seitse tarka" – rišid, jumalikulid esivanemad ja RV hümnide müütilised autorid. Nende astraalseks ilminguks on Suure Vankri tähtkuju.

Daurgaha – ohvrihobuse nimi. Tasuks selle kallihinnalise ohvri eest kingivad Indra ja Varuna valitseja Purukutsa naisel pooljumalast poja Trasadasju.

Hobuseohver (*ašvamedha*) oli Indias ülilukukas ettevõtmine, mis oli võimalik vaid kuningate puhul. Enamasti otsustati see ohver tuua oma võimu ülimuslikkuse kinnitamiseks, aga mõnikord ka poja sünni tagamiseks. Hobune lasti aastaks vabaks ja teda jälgis salkkond sõdalasi. Kui loom jõudis väljapoole valitseja võimupiire, võis too võõra maa omaks kuulutada. Kui naaberriigi kuningas ei alistunud vabatahtlikult, võis järgneda vallutusretk. Aasta mõõdules ohverdati hobune pealinnas suurejooneliselt koos hulga teiste elusolenditega alates mesilasest kuni elevantini välja. Mõnikord on veristatud üle 600 looma. Pärimuse kohaselt tõuseb mees, kes suudab sooritada 100 hobuseohvrit, peajumala kohale ning saab koguilmal valitsejaks. Ühtegi nii vägevast kuningast siiski ei teata, isegi müütilist mitte. Teadaolevalt viimast korda sooritas Indias hobuseohvri üks 18. sajandi valitseja.

X:18. Sõnad matusetalitusel

RV lõputükkil iseloomustab teemade kirevus. Siit leiame rohkesti kogumiku üldlaadist erinevaid tekste, mida ei saa pidada kultusluuleks tavalises tähenduses. Sedasorti näidete hulka kuuluvad ka pulmas ja matustel esitatud tavandihümnid. Tõlgitud matusetalituse sõnadest leiame sõnamaagiat, poeetilise pöördumise Maa-Ema poole, peamiselt aga preestri värsivormis selgitusi ja korraldusi rituaali kohta. Hümn ei näi olevat algupärane tervik, vaid üksiklõikude kontaminatsioon, millele osutab ka algteksti stroofide erinev värsimõõt.

Sõnad seostuvad matusetalituse kolme järjestikuse osaga: 1-7) loits elavate kaitseks vaenuliku surma eest ning õnnistussoov matuse- või krematsioonipaigas; 8-9) pöördumine lese ja

tema uue abikaasa poole; 10-13) sõnad muldasängitamisel, mis peavad kindlustama surnu staatuse teises ilmas. Teiste, hilisemate allikate põhjal otsustades lausus preester viimased sõnad luid sisaldava urni matmisel pärast surnu põletamist. Hümni pole aga ainsatki vihjet tuleriidale, mis tule kultuslikku tähtsust silmas pidades on õigegi hämmastav. Seetõttu on oletatud, et tekst pärineb kaugest ajajärgust, mil Indias surnud maeti ilma põletamata. Tänapäeval põlenud luude matmiskommet enam ei tunta ja tavaks on heita need mõnda pühasse jõkke, eelistatavalt Gangesesse.

Tavandilaulude hulk RV-s on üsna väike, põhiliselt on nad koos loitsudega koondatud hilisemasse "Atharvavedasse".

1) RV X-st osast leiame jumalusteks personifitseeritud abstraktseid mõisteid (Usk, Raev jt). Isikuliseks demonlikuks olendiks võib siin pidada ka Surma (Mritju).

2) "Kustutanud Surma jäljed" – maapinnalt pühitakse oksakimbuga matuserongkäigust jäänud jäljed. Selle kombe sisuks on kahtlemata elavate maagiline kaitse ähvardava tooneväe eest, teisalt ka leinaaja rituaalne lõpetamine.

"Jumaldamisväärscd" (*vajmīyasah*) – sõnasõnalt "ohvriväärilised".

4) Nende sõnadega asetati kivi kui sümboolne piiritähis ja maagiline kaitsekiip elavate ja surmavalla vahele.

5) Siinkohal silmitses preester lahkunu omakseid, pöördudes nende poole.

6) "Looja (Tvaštar), kes head sünni kingib" – RV perioodil ei uskunud aarialased veel reinkarnatsiooni ja vaevalt võib neid sõnu selles mõttes tõlgendada. Hea ja õnnelik võis olla vaid sünd aarialasena ja kindlasti oli see maa peal ainukordne.

7) Abielunaised surnu sugulaste hulgas hõõruvad silmi sulavõiga, mis on segatud silmasalviga. Kombe ja sõnade mõte on – pärast leinaaja lõppu pöördugu naised täies ilus jälle abielukohustuste juurde.

8) Lesknaine heitis kadunu kõrvale ("Atharvaveda" jt hilisemate tekstide järgi süütamata tuleriidale) ning tõusis alles pärast preestri luba, et elavate sekka tagasi pöörduda. Seda tänapäevaks kadunud tava võib pidada tunnistuseks lese võimalikust koospõletamisest. Naise rituaalne naasmine elavate hulka vabastas ta sidemetest surnuga ning võimaldas uuesti abielluda. Uueks meheks sai tavaliselt kadunu vend.

9) Kui surnu kuulus kšaatrijate seisusse, asetati tema kõrvale vibu, mille võttis lesknaine vastne abikaasa.

10) "Helde annetaja" on inimene, kes ohvritalituse eest preestri tasudes ei koonerda.

Häving (*nirriti*) on demonlike olendite kilda kuuluv jumalanna, kelle eest sõbralik Maa surnut kaitseb.

13) "Toetagu eisiad (---) seda sammast" – küllap on mõeldud tugisammast kalmulise eluaseme tarvis.

Jama – esimene surelik ja surnutemaailma valitseja. Üldiselt usuti teine ilm asuvat taevas, ent tõlgitud hümn näib kajastavat usku toonelasse, mis asub samas matusepaigas.

14) Hümn autori ja preestri kokkuvõtlikud sõnad, mis eelnenud rituaaliga otseselt ei haaku. Võib-olla järgneb pühalik vaikuschetk, mis leinatalituse lõpetab.

X:90. Purušale

Kosmogoosiline temaatika on RV-s äärmiselt oluline, ehkki enamasti puudutatakse seda fragmentaarselt ning vihjeliselt. Kogumiku kõige hilisemast, kümnendast osast leiame siiski 7 hümnit, mis on tervikuna pühendatud taoliste teemadele. Kõik need on suhteliselt hilised ja pakuvad mitmesuguseid mütooloogilisi seletusi maailma päritolule. Erinevaid arusaamu ühendab ehk vaid monistlik suunitlus – otsitakse ühte jumalikku alget, millele saaks tagasi viia kogu elava ja elutu maailma kui terviku. Ilmneb usk loojajumalasse ja paiguti esitatakse arutlusi, kus esmakordselt näeme märke filosoofilisest mõtlemisest.

Tõlgitud hümn põhjendab maailma ühtsust panteistlikult – kõik ümbritsev, nii olnu kui tulev on jumaliku algolendi ihu, mis tükeldati ja millest kujundati universum praegusel kujul. Puruša ('inimene') ongi kosmiline ürghiid, kelle jumalad ohvriks tõid, et saaks võimalikuks maailma

loomine. Küllap on selle protoindocuroopa müüdi näol tegemist kunagise inimohvri kajastusega ümbermõtestatud kujul (India *puruṣamedha*). Hiljem sai "puruṣa" Indias filosoofiliseks mõisteks, näiteks saankhja-õpetuses tähistab see ühest küljest hinge, teisalt aga igavest ja ühtset vaimset alget, Jumalat kui isiksust, kellest sünnib kogu materiaalne maailm oma mitmekülgsuses.

II ümbris ülistatakse Puruṣa suurust (1-4), jutustatakse tema sünnist (3) ning sümboolset ohvrikstoomisest (6-7). Seejärel loetakse maailma koostisosi, mis on loodud Puruṣa ohverdamisest saadud õlist ja tema kehaosadest (8-14), lõpuks tehakse kokkuvõte (15-16). Ohvrituaali sümboolne mõtestamine ning kõikvõimalikud salascoltel põhinevad samastamised, kus inimkeha ja universumi koostisosad vastavusse viiakse, saavad veelgi olulisemaks RV-järgsel perioodil, upaniṣadides.

1) "Tuhandepäine, tuhandesilmne, tuhandejalgne" Puruṣa – selle kujundi all mõeldakse ilmselt inimkonda ja kõiki elusolendeid oma arvukate kehadega.

2) Puruṣa on nii taevaste jumalate kui ka surelike elusolendite isand. Viimase värsi võib tõlkida ka: "kasvades aina tänu toidule" – st ohvriandide abil.

4) "Toidust elav ning mitte-sööv" – st nii elus kui elutu maailm.

5) Viradž ('särav' või 'lailalilaotuv') on kosmiline naiselik alge. Siin esitatakse kujutelm, mille kohaselt Puruṣa on ise oma ema sünnitaja. Ürg-Puruṣast (ehk Alg-Inimesest) emancerub naiselik loov jõud ja sellest sünnib materiaalne maailm kui Puruṣa keha.

Võimalik oleks ka tõlge "tollest sündis Viradž", kusjuures "too" (*tad*) märgib loovat absoluuti. Nõnda ebamääraselt viidatakse ülimalle reaalsusele korduvalt, kuid tõsi – veidi hilisemates tekstides kui RV.

6) Näeme, et Puruṣa ohvrikstoomist tuleks tegelikult mõista kui puhtvaimset, sümboolset toimingut.

7) Saadhjad – grupp pooljumalaid.

Ohvriloomi pühitseti neid veega piserdades.

8) Ohvriõli (*ājya*) on siin loomise algaineks. Sajana järgi on see hapupiimaga segatud sulavõi. Pole päris selge, keda peaks lugema loojaks. Ilmselt on see ohvritalituse läbiviija, ühe seletuse järgi Puruṣa ise, kes toob ohvriks isenda.

"Tuule käes" = õhuvallas.

9) Siin on nimetatud kolme vanema veda koostisosad: hümnid (RV), laulud ("Saamaveeda") ja ohvrisõnad ("Jadžurveeda"). Neljas, "Atharvaveeda", on koostatud hiljem.

10) ... "kel on kaks hambarida". Sājana annab selgituse: "Kõik teised peale hobuse, nagu esel ja muulad, kel on hambad vastastikku – üleval ja all".

12) See on ainus koht RV-s, kus on nimetatud neli traditsioonilist seisust ehk varnat ('värv'): braahmanid (preestrid ja õpetajad), raadžanjad ehk kšatrijad (valitsejad ja sõjaväelased), vaišjad (kaupmehed, põllumehed ning käsitöölised) ning alam seisus – mitteaarialastest šuudrad. (Kasutatud on kujundit *pars pro toto*, kus ainsuslik vorm tähendab mitmuse, st seisust kui tervikut.) Ühiskonna nii selge jaotamine osutab hümnide hilisele tekkeajale. Sedasama kinnitab ka braahmanite esiletõstmine, kes kerkisid teiste preestriklasse seas selgelt juhtivale kohale alles RV-järgsel perioodil.

15) Siin on ülima ceskujuga näol antud müütiline põhjendus rangelt ettekirjutatud reeglitele, mida järgiti ohvriõlke süütamisel. (Äärispuud on toored oksad, mis tulid koos hoiavad.) Nii 3 kui 7 on RV-s maagilised ja pühad arvud, nagu ka 3-kordsed arvud 9; 12; 33.)

16) Puruṣa on üheaegselt nii ohver kui austamisobjekt – jumal, kellele ohver mõeldud on. "Algscadmused" (*dhārmāṇi prathamāṇi*) – meie ajaarvamise esimestel sajanditel määratles Vātsjājana mõistet "dharma" ('scadmus') järgnevalt: "Dharma on õpperaamatute (šaastra) poolt ettekirjutatud ohvritutuste ja muu selletaolise teostamine (---)". ("Kaamasuutra" I:2,7.*¹ Tlk L. Mäll.) "Algscadmused" all võib ka siin mõista algseid ohverdamisvorme, hilisema ohvrituaali ülimaid ceskujusid.

1 Eesti Akadeemilise Orientaalseltsi "Sõnumitooja" nr 3-4. Veebruar, 1989. Lk 5.

X:95. Purūravas ja Urvaši

RV paarikümnest dialoogilist hümni (*samvāda*) on kuulsaimad tõlgitud vestlus kuningas Purūrava ja tema kunagise naise, torksa Urvaši ('meelas, ihar') vahel. Vacvalt oleks selle vihjeterohke ja esmapilgul äärmiselt segasena tunduva teksti lahtimõtestamine üldse võimalik, kui poleks teisi hilisemaid allikaid, kust leiame mõistmiseks hädavajalikku celloo. RV X-st osast märksa hilisema "Śatapathabrahmana" (XI:5,1) pakutud versioon sellest samast süžeeist on kokkusurutud kujul järgmine. Valitseja Purūravas (edaspidi P) armub imekaunisse Urvašisse (U), kes pole aga lihtsurelik, vaid üleloomulik olend apsaras ('siivutu, häbitu'). (Apsarad on üks taevahaldjataride sugu, kes on eriliselt kiindunud vetevalda. "Mahabhārata" järgi on Urvaši üks kuuest tähtsamast apsarast.) U nõustub saama P naiseks ja elama lihtsurelike seas, kuid ainult kindlatel tingimustel. Kuningas võib temaga armatseda kolm korda päevas, ent vaid naise igakordsel nõusolekul, ja mitte kordagi ei tohi mees end talle alasti näidata. Nende kooselu kulgeb õnnelikult ja U ootab last. Kuid taevavaimud gandharvad, apsarade meessoost paarilised ja kallimad, igatsevad neid hüljanud U järele ja otsustavad tema abielu lõhkuda, provotseerides ühe tabu rikkumist. U-l on lemmikud: paar lambatalle, keda ta öösiti hoiab oma voodi juures. Gandharvad näppavad need loomad ja naine teeb mehele seepärast ränki etteheiteid. P hüppab voodist välja, et asuda vargaid jälitama ja selsamal hetkel lasevad gandharvad välgul sähvatada. U näeb oma alasti abikaasat välgu valgusel ning kaob silmapilkselt. Kaua rändab P ringi oma kadunud naist otsides, kuni leiab ta viimaks Kurukṣetras ühelt väikeselt järvelt, kus U koos teiste haldjataridega parajasti veelinnuna vallatleb. Nad võtavad naisekuju ja siit algabki RV dramaatiline vestlus.

Tundnud naise ära, hõikab P teda ja astub ligi, ent U teeb, nagu tahaks põgeneda (1). Naine seisatab siiski ja vastab, et jutuajamisel pole mõtet, kuna ta on jäädavalt lahkunud (2). P haarab sõnasabast kinni ja lisab poeetilisi võrdlusi, pilkab kibestunult salakavalaid gandharvasid (3) ning meenutab möödunud õnneaegu (4). U kinnitab, et ta nõustus kooselu ajal isegi rohkemaga, kui nende leping ette nägi, millest võib välja lugeda etteheidet (5). P on pettunud, et kõik teisedki haldjatarid, ilmselt U endised ümmardajad, ta maha jätsid (6). U vastab, et nad hoolitsevad sündinud lapse eest (7), aga see ei näi meest esialgu huvitavat. Ta on nõrдинud, et U kaaskonda kuuluvad pelglikud haldjatarid ei lubanud endile ka nüüd, järve ääres läheneda (8). U lükkab etteheite tagasi, vastates, et taevased naised oskavad ka vastutulelikud ja kirglikud olla, kui neid vaid meelepäraselt kohelda, pöördudes nende sõnadega otseselt sõbrataride poole (9). P meenutab taas üririkeseks jäänud õnneaega ja teeb alles nüüd juttu pojast, kes pole tema jaoks ilmselt nii oluline kui kadunud naine (10). U tuletab P-le meelde tema valitsejakohuseid alamate kaitsmisel ega kiida heaks, et mees järelemõtlematult oma jõudu tema peale raiskas (11). P muretseb, et nende poeg peab ilma isata kasvama (12), mille peale U lubab lapse tema juurde saata, ehkki ilma hoolitseva emata nutab ta niisamuti. Et U ei anna P-le mingit lootust kooselu jätkamiseks (13), ähvardab P enesetapuga (14). Nüüd vaidleb U vastu ja ütleb õpetlikult, et naissugu ongi loomult reetlik ja õel (15). Pealegi on tal inimesena elamisest villand saanud (16). P ei raatsi armastust lahkuda ja palub teda tagasi tulla (17), ent U kaob jäädavalt. Selle dramaatilise stseeni viimased sõnad ütleb tundmatu hääl taevast, meenutades P-le, et ta on vaid surelik inimene ja lubab lohutust teises ilmas (18). Siit võib välja lugeda ka töötuse, et seal kohtab P taas oma kallimat.

Hermann Oldenberg on arvanud, et dialoogiliste hümnide silmatorkav fragmentaarsus, raskestimõistetavus ning repliikide mõningane haakumatus on seletatav algteksti kuulunud proosalõikude abil, mis on hiljem kaduma läinud. Värsi- ja proosavormi vaheldumist tuleb ette india klassikalise kirjanduse mitmes žanris. RV dialoogilisi hümne on tõlgendatud mitmeti. Neis on nähtud india eepika algust, neid on kõrvutatud euroopa kirjanduse ballaadižanriga ja peetud ka hilisema india teatri lähtekohaks. Sadakond aastat tagasi käsitles Tartu Ülikooli professor, indoloog Leopold A. von Schroeder neid kui "veedade müsteeriume", preestrite entendatud kultusdraamasid. Igatahes on mitmete sedasorti tekstide funktsioon ähmane ja me ei tea täpselt, millistel kaalutlustel nad RV-sse võetud on. Kuid nagu me leiame Vanast Testamendist "Ülemlaulu", võime RV-st lugeda Purūrava ja Urvaši armastuslugu, mis

on esmakordne armastusteema käsitus india kirjanduse ajaloos.

RV-s vaid vihjetena toodud süžee aluseks on kahtlemata muinasjutt, mille keskne motiiv – suureliku inimese ja üleloomuliku olendi armastus ning abielu – esineb maailma rahvaste folklooris päris tihti. Eestiski oli tuntud rahvusvaheline rändmuistend mehe õnnelikust abielust teda kunagi vaevanud naisekujulise haigusdeemoni luupainajaga, kes kaob jäädavalt pärast mõne tabu rikkumist.

3) Stroofi viimased värsid on algtekstis väga raskesti mõistetavad. Tõenäoliselt on see vihje lammaste röövimisele ja saatuslikuks saanud välgusähvatusesele, mille korraldasid gandharvad. Siin on P sõnu tõlgendatud kui hävitavat pilget nende taevavaimude aadressil, kes näivad esinevat äikesedeemoni rollis ("müristajad").

4) Et U-st räägitakse siin kolmandas isikus, on arvatud, et need sõnad ei kuulu ehk P-le, vaid jutustajale, hümni autorile.

"Kosutav ihukinnitus" ei tähenda võib-olla toitu, vaid noorendavat elujooki, mis haldjataridele kättesaadav oli.

Abielumees elas muistses Indias koos oma vanematega ühes suurperes.

6) Siin on loetletud apsarade, haldjataride nimesid U kaaskonnast.

7) Jõed ja veevald on lapse eest hoolitsevate apsarade loomulik keskkond.

Dasju = Dāsa – üldnimetus deemonite ja aarialastele vaenufike hõimude kohta, kellega võitlemine on P kui kuninga kohus.

9) U võrdleb oma sõbratare mingi veelinnuliigiga (*ātī*), arvatavasti pardiga. "Šatapathabrahmana" järgi nägi P neid järvel just sellisel kujul. Mitmesugused linnunimetused neiu poeetiliste meelitusnimedena on küll lausa universaalsed. Võrreldagu kasvõi eesti regilaulu sünonüümikat: vt J. Peegel, "Nimisõna poeetilised sünonüümid eesti regivärssides" 3. Tallinn, 1986, lk 387-523.

10) P toonitab siin poja kahekordselt õilsat päritolu – olles isa poolt kuninglikust soost, põlvneb ta ka veevallast, kuna ema on üleloomulik apsaras.

"Samal päeval" – kooselu esimesel päeval.

12) "Kui äia-ämma (kodukoldes) tuli (veel) lõkendab" – st kui abikaasad on veel nii noored, et mehevanemadki elavad.

17) Nende sõnade peale haihtub U õhku.

18) Ilā ('kahi, vägijook') – jumalanna, kahjaohvri personifikatsioon, kes on pärimuse kohaselt P ema.

Ülo Valk

KIRJANDUST

A. L. Basham, The Wonder that was India. A Survey of the Culture of the Indian Sub-Continent before the Coming of the Muslims. New York, 1959.

W. D. O'Flaherty = The Rig Veda. An Anthology. One hundred and eight hymns, selected, translated and annotated by Wendy Doniger O'Flaherty. Harmondsworth, Middlesex, 1981.

K. Fr. Geldner, Der Rig-Veda, aus dem Sanskrit ins Deutsche übersetzt. 4 Bde. Cambridge/Mass. 1951-1957. (Harvard Oriental Series, vols. 33-36).

A. Gieysztor, The Slavic Pantheon and New Comparative Mythology. Quaestiones Mediaevi. Vol. 1. Editions de l'Université de Varsovie, 1977.

H. Grassmann, Wörterbuch zum Rig-Veda. Leipzig, 1873.

M. Mayrhofer, Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen I:1-9. Heidelberg, 1986-1991.

W. Morgenroth, Lehrbuch des Sanskrit. Grammatik + Lektionen + Glossar. Lehrbücher für das Studium der Orientalischen und Afrikanischen Sprachen Bd. XIX. Leipzig, 1973.

P. Masson-Oursel, L. Morin, Indian Mythology. New Larousse Encyclopedia of Mythology.

New York, 1988, lk 325-378.

K. Mylius, Chrestomathie der Sanskritliteratur. Leipzig, 1981.

K. Mylius, Geschichte der Literatur im alten India. Leipzig, 1983.

R. Panikkar = The Vedic Experience. Mantramanjari. An Anthology of the Vedas for Modern Man and Contemporary Celebration. Edited and Translated with Introductions and Notes by Raimundo Panikkar... London, 1979.

J. Puhvel, Comparative Mythology. Baltimore, London, 1987.

A. K. Roy, N. N. Gidwani, A. Dictionary of Indology 1-3. Oxford, New Delhi, 1983; 1984; 1985.

Weisheit des alten Indien Bd. 1. Vorbuddhistische und nichtbuddhistische Texte. Herausgegeben von J. Mehlig. Leipzig, Weimar, 1987.

M. Winternitz, A History of Indian Literature I. New York, 1972.

V.S. Kostjutšenko, Klassičeskaja vedanta i neovedantizm. Moskva, 1983.

F.B.J.Kjoiper, Trudõ po vediiskoi mifologii. Moskva, 1986.

Mifologičeskii slovar. Moskva, 1991.

B.L.Ogibenin, Struktura mifologičeskikh tekstov "Rigvedõ" /Vediiskaja kosmogonija/. Moskva, 1968.

R.B. Pandei, Drevneindiiskie domašnie obrjadõ /obõšai/. Moskva, 1990.

Rigveda. Izbrannõje gimnõ. Tlk T.J.Jelizarenkova. Moskva, 1972.

Rigveda. Mandalõ I – IV. Toim T.J.Jelizarenkova. Moskva, 1989.

A.J. Sörkin, K karakteristike induistskogo panteona. Rmt: Tõid orientalistika alalt II:1. TRÜ toimetised nr 309. Tartu, 1973, lk 148 – 189.

ESOTEERILINE "RIGVEEDA"

(Saateks)

Aastatel 1750-1200 e. Kr. tungisid migratsioonilainetena Indiasse sõjakad indocuroopa hõimud aarialased. Põlisasukad draviidid ja teised rahvad tõrjuti järk-järgult lõuna poole ja kõrgelt arenenud, kuid juba langusjärgus linnakultuur Induse orus suri ajapikku välja. Sel ajastul hakkaski kujunema niisugune india kultuur, nagu seda tänapäeval tuntakse. Indocurooplaste sõjakunst oli kõrgel järjel, põhiliseks löögijõuks hobuste veetud sõjavankrid, mille vastu India põlisasukad abituks osutusid. Pole juhus, et teiste jumalate kõrval austasid aarialased kõige enam sõjakat piksejumalat Indrat. Kohalike hõimudega peetud lahingutel oli lausa religioosne tähendus, sest tapetud vaenlasi loeti aaria jumalatele toodud ohvriks.

Sissetungijate materiaalne kultuur oli üsna lihtsakoeline ega küündinud draviidide saavutusteni. Ent seda imepärasemalt mõjub muistsete aaria laulikute meisterlik luulekunst, mis on meie ajani säilinud kõrgstiilis loodud hümnikogu "Rigveda" (täpsemalt "Rigveda-samhitā") vahendusel. Teadlaste hinnangute kohaselt loodi see mahukas teos pika aja vältel II aastatuhande teisest poolest I aastatuhande alguseni e. Kr., kuid mõningad tekstid võivad pärineda isegi III aastatuhandest. Seega on "Rigveda" (edaspidi RV) praeguste usundite pühakirjade seas vanuse poolest kõige auväärsem. Enamiku hümnide sünnikoht on Loode-Indias Induse jõgikonnas (tänapäeva Pandžabi alal). Hilisemat püha jõge Gangest ning Jamunat, mis jäävad ida poole, mainitakse ainult paaris hilisemas hümnis. RV koosneb 10 osast ehk mandalast ('ring, tsükkel'), 1028 üksiktektist ja 10 462 värsist. Teose pealkiri tähendab tõlkes "teadmine hümnidest (värssidest)".

Laadilt on RV preestrite loodud ja jumalatele pühendatud kultusluule. Hümn retsiteeriti ja lauldi ohvrituaalidel, sest sõna ja ohver täiendasid teineteist. RV-aege kultuse kohta pole teada küll rohkem kui see, mida teosest endast on võimalik välja lugeda, sest teisi nii vanu allikaid pole. Küllap olid rituaalidki hümnide loomisajal märksa lihtsamad ja ettekirjutustest vabamad, kaugeltki mitte nii detailselt välja arendatud kui hilisema brahmanistliku perioodi jumalateenistus, mil rituaalis osales mitmete preestriklasse esindajaid, kelle ülesanded olid

rangelt piiritletud. Kujunes ka kõrgem vaimulike seisus braahmanite näol, kelle kohuseks oli ülevaatajana ohvritalitust jälgida. Braahman pidi parandama kõik pisieksimused, et need ei pahandaks jumalaid – et rituaal ei kaotaks oma maagilist toimet ega tooks õnnistuse asemel kahju.

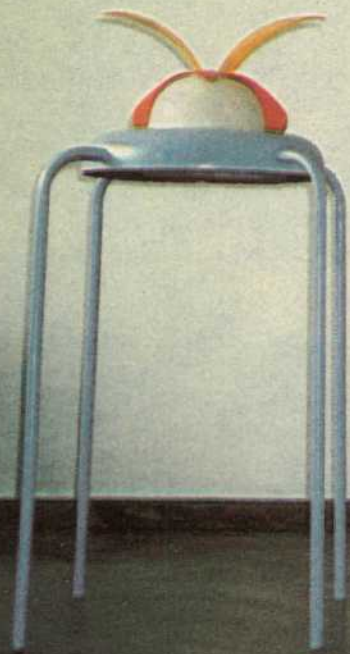
Kuigi RV hümnid ei kujuta endast üldjuhul puhtakujulist sõnemaagiat, pidid nad ometi mõjuma loitsuna. Nende esitamine pidi tagama, et jumal, kelle poole meelitustega pöörduiti, täidaks mingi üsna maise soovi. Kõrgematelt jõududelt paluti jõukust, viljakust, õnne, tervist, edu sõjakäikudel – igatahes valgustatust, jumalikku hingerahu ega lunastust küll mitte. Kindlasti pettub RV-s igaüks, kes loodab sealt leida filosoofilisi õpetusi või lihtsatesse sõnadesse valatud ülimate tõe, mis mõjaks taevaliku tarkusena ka kaasaja lugejale, kes pealegi tunneb end koduselt sootuks teistsuguses kultuurikeskkonnas. RV on läbi ja lõhki mütoloogilisest mõtteviisist kantud teos ning kolm tuhat aastat tagasi aaria lauliku poolt hardalt imetletud jumalad näivad oma tegude ja iseloomu poolest meie jaoks liiga lihtsakoelistena, et pälvida austust. Ohvrijoogist purjus peajumal Indra, kes praalides oma mehetegusid ja vägevust kiidab, on RV-le iseloomulik pilt (nt IV:42,6).

India muistse liigituse kohaselt jaotatakse jumalad kolmikmaailma osadele vastavalt. Maad valitsevad näiteks Agni ('tuli'), Sooma (ohvriook) ja Brahmanaspati ('palveisand'); õhualda piksejumal Indra, tormi- ja äikesejumalad Marutid ning Rudra, Vāta ja Vāju (mõlemad 'tuul'); taevast valitsevad Mitra ('sõber, leping'), maailmakorra hoidja Varuna, Surja ('päike'), Ušas ('koidupuna') jt. RV ise kinnitab jumalaid olevat 33 või 3339, ent klassikalise hinduismi kolmest peajumalast leiame siit üksnes Višnu, kelle koht on veel üsna tagasihoidlik, ning Šiva prototüübi Rudra. Loojat Brahmata isegi ei mainita, kuigi RV hilisemates hümnides algloojat siiski otsitakse ja märgatav on monoteistlik-monistlik suunitus.

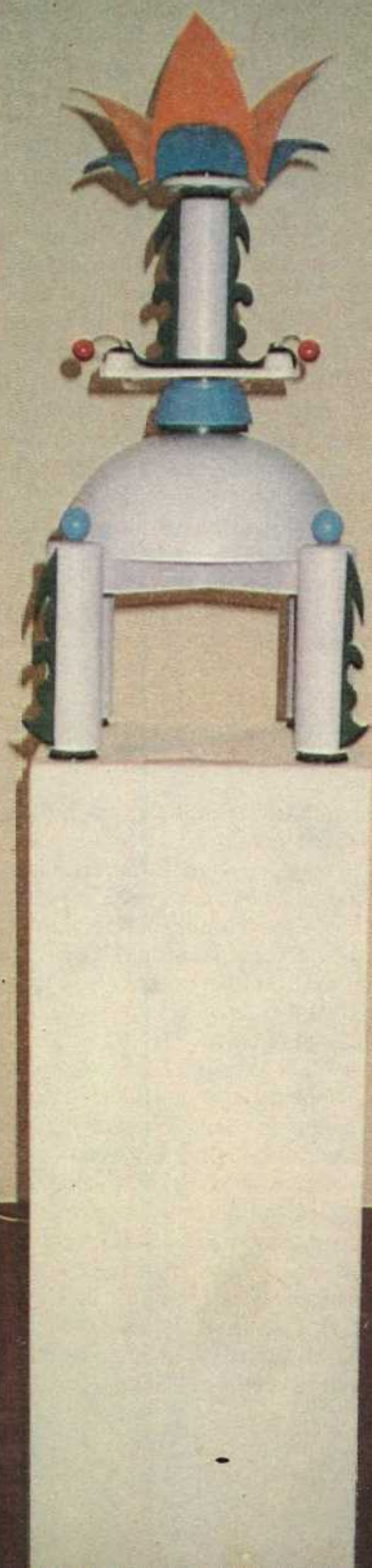
Vaevast on üldse teist pühakirja, mille tõlkimine, st ärasetamine arusaadavas keeles mõjaks nii desakraliseerivalt kui RV teksti vahendamise puhul. Pole midagi imestada, et teistele kultuuridele (ka kristlikele) suunatud hinduistlik (nt krišnaistlik) misjonitöö pigem väldib RV hümnid ja nende kommenteerimist ning ei püüa sedakaudu eurooplase mõtteilma vallutada. Ometi on RV tänapäevalgi ümbritsetud esoteerilise salapäraga, ja mitte ainult Indias. Sageli viitavad RV-le teosofid, kosmiliste paleokontaktide otsijad (kes otsib, see leiab!) ja mitmesugused "rahvalikke salaõpetusi" pakkuvad kirjatööd. Reeglina on siiski nõnda, et kaasaegsed usundite sogajad, kes viitavad RV-le kui muistse India salatarkuse allikale, pole üritanudki algteksti tähendusesse tungida. Heal juhul ollakse lugenud vaid paari hümnitõlget ja piirdatakse mõne eriti meelega karkendit äratoomisega, millele on leitud sobilik seletus. Halvemal juhul ei viidata RV otsetõlkele, vaid vahendatakse kellegi kirjatööd, kus muu seas on juttu ka sellest teosest, aga nii uduselt, et ei osutata ühelegi konkreetsele hümnile. Tõlked moonduvad ühest keelest teise ümber pannes tundmatuseni ja üks sealt tulebki "müstiline salapära" ja "filosoofiline sügavus". Võrreldagu näiteks "Loomise laulu" (RV X:129) tõlget Helene Blavatsky venekeelses "Salaõpetuses" sama hümnitõlkega eesti keelde, mille on teinud Linnart Mäll.¹ Sisuline erinevus on nii suur, et kahe teksti sugulus on ainult aimatav. Ent küllap jõuab seegi hümn H. Blavatsky teosest kunagi eesti keelde, tehes läbi järgmised moondumised: originaal I at. algusest e. Kr. – Henry Th. Colebrooke'i ligi kahe sajandi vanune ingliskeelne tõlge – Jelena Roerichi venekeelne teosofiiline variant praeguse aastasaja algupoolest – kellegi eestikeelne jäljendus (arvata võib, et "Kalevipoja" värsimõõdus). Hea, kui niigi läheb. Aga küllap seegi töö kord ära tehakse, sest ikka leidub innukaid tõlkijaid, kes isegi emakeeles ilmunut ei tea ega viitsigi tunda. Pealegi näib neil samaväärset lugejaskonda jätkuvat. Et õhutada lisahuvi "salapärase" RV vastu, olgu siin esitatud üks arutus, mis võiks meeltemööda olla just seesugustele tõlkijatele, aga ka nende kergesti vaimustuvatele lugejatele. Nimelt on RV üks valdavaid värsivorme *gāyatrī*, mis koosneb 8-silbilistest üksustest. Palju

1 E. Blavatskaja, Tainaja doktrina. Sintez nauki, religii i filosofii. Tom II. Kosmogenezis, 1. osa: Kosmitšeskaja evolutsija. Leningrad, 1991, lk 62. Filoloogiliselt korrektsed venekeelsed tõlked on teinud Tatjana Jelizarova.

Kaarel
Kurismaa.
"Mobiled".
1990.



Kaarel
Kurismaa.
"Mobile".
1992.



on igat liiki kordusi, st paralleelismi; lõppriim puudub, küll aga tuleb ette algriimi. Kas ei meenuta see kõik üliväga eesti regivärssi? Pealegi on selliseid regivärsssegi küll ja küll, mille mõttest keegi päriselt aru ei saa, just nagu mitmete RV laulude puhul. Ja mis kõige rabavam – senini pole täiesti selge, mida tähendab mõistatuslik eesti sõnatüvi *regi-* ja kust ta pärit on. Ent kas ei esine sama keelend "Rigveeda" selle müstilise raamatu pealkirjas, kus ta tähendab värssi? Kas pole RV ja eesti regivärss õigupoolest üks ja seesama? Mine tea, ehk oleksid salapärased "kits kile karja", "äia-puia" ja "sink sale pruu" hõlpsasti seletatavad imetabase sanskriti keele abil? ...Et põnevuseihalejaid mitte kurvastada, jätan vastuse võlgu. Taiplik ja haritud lugeja teeb siinkohal kindlasti ise kohase järelduse.

Igatahes on õigeuskliku hindu jaoks RV hümniides varjul jumalik tarkus. Ta on hinduistliku pühakirja, ilmutuse (šruti) ja kogu india kirjanduse vanim ning autoriteetsem osa. Näiteks eesti lugejatele tuttav "Bhagavadgita"¹ – sügavalt filosoofiline ja religiooselt mõjuv teos – pole iidse liigituse kohaselt hoopiski niisama auväärne, kuna ta kuulub hilisemasse pühasse pärimusse (smriti). Nelja veeda alusel (vt X:90, märkus 9), millest RV on kõige põhjapanevam, hakkas kujunema kogu hilisem india kirjandus – braahmanad, aranjakad, upanišadid jt teosed, mida võib vaadelda kui veedade kommentaare, ehkki sisult eemalduakse neist üha enam. Ka "ketserlikud" religioonid budism ja džainism, mis ei tunnista veedade ülimuslikkust, on seotud sama taustsüsteemiga, sest nad pakuvad välja alternatiivseid õpetusi RV-st lähtuval religioosel suundumusele ja polemiseerivad sellega.

Indias ulatub RV-ga tegelev filoloogiatraditsioon aastatuhandete taha ning Euroopaski on seda teost uuritud juba üle saja aasta. Paljuki just RV-le toetudes kujunes 19. sajandi lõpul mõjukas natuurmütoloogiline koolkond Max Mülleri jt juhtimisel. Töö RV tõlgendamisel jätkub, kuigi vaevalt selle täieliku ja õige mõistmiseni üldse jõutaksegi. Nimelt on tegemist tõepoolest sügavalt esoteerilise teosega, mis polegi inimestele määratud. Hümnide esitamine oli ju suhtlussituatsioon, kus preester pöördus vahetult jumalate poole. Sectõttu polnud mingit tähtsust, kuivõrd lihtsurelik kuulaja või isegi hümnipeast esitav preester teksti sisust aru sai. Näib, et RV on teadlikult loodud hämaras kujunditerohkes stiilis ja raskestimõistetavas keeles. Küllap pidi see teda eristama kõigile arusaadavast folkloorist ning andma tekstile püha ja esoteerilise paiste.

Mütoloogilisest maailmavaatest väljakasvanud RV ei paku müüte kui jutustatud lugusid, vaid esitab peamiselt vihjeid, mis võivad jäädaagi mõistetamatuks. Üldiselt arvatakse, et küllap olid siis jumalad ja nendega seotud süžeed sedavõrd tuntud, et kõik teadsid nagunii, mis peitub preestri poolmõistu kuuldavale toodud sõnade taga. Pealegi paistab RV teemadering üsna kitsas olevat, motiivid korduvad aina. Ent võib-olla oli RV mütoloogia populaarsetest kujutelmadest siiski mõnevõrra erinev, sest kogu preestrite kitsas ringis edasiantud pärimus ei tarvitsenud olla üldtuntud. Kui hümniid olid isegi esimestele lihtsurelikest kuulajatele hämaravõitu, siis jumalad kahtlemata mõistsid kõik, olid rahul ja täitsid preestri vahendatud palve. RV nii paljusid kordusi ja stereotüüpseid vormeleid võib ehk seletada sellega, et need usuti olevat sõnad, mille mõju jumalatele oli aegade jooksul järele proovitud. RV laulikute kunsti iseloomustab jäljenduslikkus, sihipärane tuginemine mineviku eeskujudele.

Teose keel on ühest küljest väga arhailine, kuid teisalt on kasutatud uuendusi ja sedasorti tuletuslikke vorme, mida kõnekeel vaevalt kunagi tundis ja mis oma konstrukcerituses mõjuvad lausa kunstlikult. Teksti mõistmist raskendab sõnade kokkukirjutamine ja sellest tulenevad häälikumuutused (sandhi), mis veelgi enam iseloomustab hilisemat sanskriti. Mõnikord saab ühtesulatatud sõnu koost lahti võtta mitut moodi ja vastavalt muutub tähendus. Indias on RV teksti edasi antud ka üksiksõnadeks liigendatud versioonina, ent see on hilisem traditsioon, mille eesmärgiks oli mitmetähendusliku algteksti õppimise ja seletamise hõlbustamine. Sõnajärjestus on RV-s üsna segipaisatud, sisuliselt kokkukuluvad ja ühilduvad sõnad võivad seista üksteisest kaugel ja seegi ei soodusta mõistmist. Oma sugulusastmelt on veedade keelele kõige lähemal muistse Iraani pühakirja *avesta* keel, mitte klassikaline sanskrit, nagu võiks arvata.

1 "Loomingu" Raamatukogu" 1980, nr 40/41. (Tlk L. Mäll.)

On hämmastav, kuivõrd täpselt ja muutmatult suutis RV teksti suuline edasiandmine isalt pojale seda aastatuhandete vältel säilitada. Folkloorsete tekstide puhul oleks see küll mõeldamatu, ent pühakirjast ei tohtinud kaduma minna ainsatki sõna. Seetõttu kasutati ka mäluharjutuslikke võtteid, mis seisnesid üksiksõnade kordamises mitmesuguste kombinatsioonidena. Teisalt hõlbustas meelepidamist värsvorm – on ju Eestiski arhailise keelega regivärss konserveerinud iidseid kujutelmi, mis muidu oleksid kindlasti ununenud. Vanas Indias ei usaldatud ega hinnatud kirjasõna kuigi kõrgelt, sest just (üंबर) kirjutamisel said võimalikuks vead. Suuline pärimus oli märksa usaldusväärsem ja, nagu RV hästisäilinud tekst kinnitab, polnud see usk petlik. Teose kirjalik traditsioon on suhteliselt hiline, esimest korda on RV käsikirja mainitud 11. sajandil. Kirjasõnast sõltumatu elav suuline pärimus on Indias paiguti praegugi säilinud. Ka tänapäeval saadavad RV hümnid hindut tema elu tähtsündmustel, kuigi kuulajad aimavad (või paremal juhul mõistavad) vaid üksikute sõnade tähendust. Isegi preestri tarkus võib piirduda hümnriituaalse mõttega – teatakse küll, millisel puhul on sobilik ühte või teist hümnit esitada, ent sisust ei saada aru.

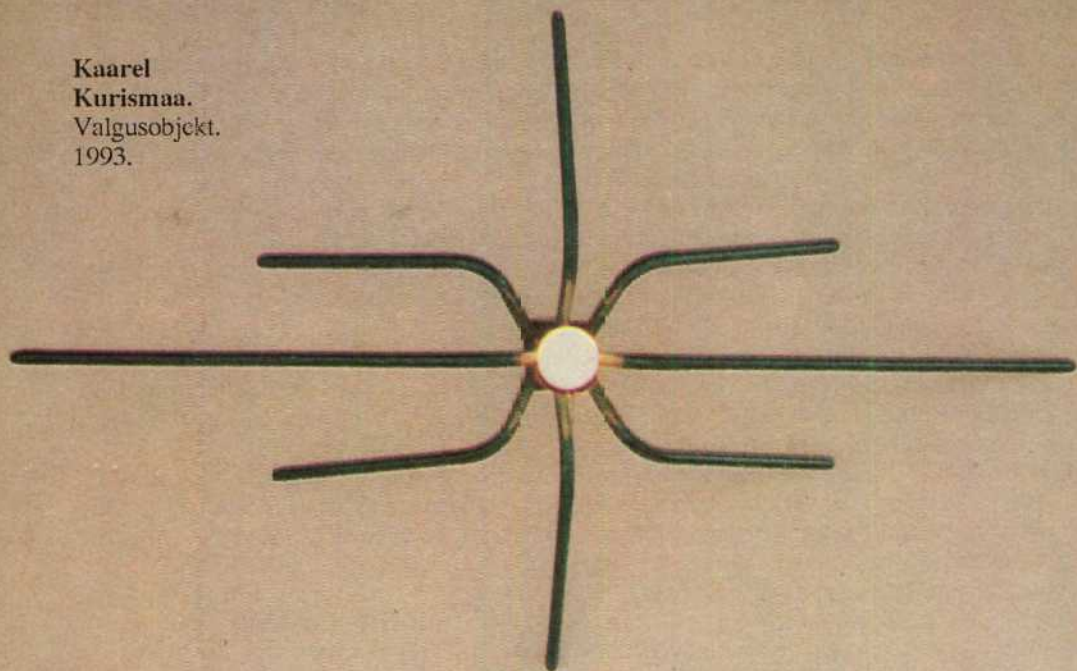
RV värsside tähendusse tungimine on ka india braahmani jaoks tõsine filoloogiline töö ning selle jaoks on olemas tohutu abikirjandus. Õige ammu hakati koostama RV indekseid (*anukramāṇī*), mis nimetavad hümnit algussõna, värsside arvu, meetrumi, müütilise autori, paigutuse teiste tekstide seas, rituaalse mõtte ning jumala, kellele hümn on pühendatud. Kommentaaritextidest on kuulsaimad 5.-4. saj. e. Kr. elanud Jaska ja 14. sajandil Lõuna-Indias töötanud draviidi päritolu braahman Sajana, kelle töö maht on aukartustäratav. RV raskusastet iseloomustab hästi tõik, et isegi esimene mainitud õpetlastest ei suutnud paljust aru saada: teksti loomisega jäi liiga kaugesse minevikku. Praegu on aga ajaline distants juba kolme aastatuhande pikkune.

Niisiis on kõik RV tõlked vähemalt osalt hüpoteetilised, just nagu kommentaaridki. Teoses on palju hümnit, mille mõistmine ei tekita raskusi, ent rohkesti on ka lõike, mille kohta saab teha vaid kahtlasevõitu oletusi. Euroopa keeltesse on RV hümnit tõlgitud üha uuesti, mitmed indoloogid on pakkunud välja tõlkevariante, mis nende eelmistest katsetustest erinevad, lisades aina uusi tõlgendusi ja nähes tekstis seni märkamata jäänud nüansse. Vaevalt et ideaalne tõlge saakski võimalik olla, pigem täiendavad need kõik üksteist.

Viimaks olgu veel vastatud küsimusele, miks olen tõlkimisel eelistanud vabavärssi ja loobunud katsete anda edasi originaali silpide arvu ja rütmi. 8-silbilise *gāyatrī* puhul tekib lausa kiusatus sõnastada hümn ümber regivärsi-moodi trohheusse, ent see oleks pettus. RV-s on valdavaks jamb, mis eesti keelele märksa vähem sobib. Sadakond aastat tagasi püüti RV vormi tõlgetes jäljendada, kuid tänapäeval on sellisest katsetest üldiselt loobutud. On selgeks saanud, et värssitõlgete puhul on kaotused sisu edasiandmisel ülemäära suured. Samalalaadne probleem kerkib hilisemaid india värssitekste euroopa keeltesse tõlkides – harva osutub võimalikuks nõnda vähese silpide arvuga ammendavalt avada originaali mõtet. Sisu tähtsus kaalub vormi üles eelkõige filosoofiliste teoste puhul, kuid ka RV tõlkimisel lähtutakse praegu samast kaalutlusest. Pealegi ei mõista RV värsvormis retsiteeritud algteksti vahetult isegi keskmine india braahman. Temagi peab selle läbi raskuste tõlkima endale arusaadavasse keelde, st proosasse või vabavärssi. Tähenduse elluäratamine nõuab igaühelt tõsist filoloogilist analüüsi ja seega oleks püüd originaali meetrikat jäljendada lootusetu katse luua algtekstist veel ideaalsemat RV-d, säärast kunstiteost, mis oleks ühtaegu nii täiuslikus värsvormis kui ka arusaadav. Pealegi on värsvormist ja algselt lauluna esitatud pühakirja proosasse või vabavärssi tõlkimise traditsioon Eestis piisavalt pikk. On ju Piibli Taaveti lauludki 1739. a esitrukkis edasi antud proosatõlkena, ent nüüd on hakatud eelistama vabavärsvormi.

Tõlgitud 7 teksti on valitud nii, et nad esindaksid RV-d selle mitmekülgsuses. Tegemist on hümnidega, mis kuuluvad sisu või kunstilise külje poolest tähelepanuväärsemate hulka ja millele veedade-alases kirjanduses korduvalt viidatakse. Tõlgete aluseks on Klaus Myliuse ja Wolfgang Morgenrothi publitseeritud algtekstid. Arvesse on võetud Tatjana Jelizarenkova venekeelset ja Karl Fr. Geldneri saksakeelset tõlget, mille akadeemilised ja põhjalikud kommentaarid on aidanud selgitada mitmeid hämaraid kohti. Osalt olen hümnit võrrelnud ka Raimundo Panikkari, Wendy O'Flaherty ja Arthur A. Macdonelli ingliskeelsete versioonide-

**Kaarel
Kurismaa.**
Valgusobjekt.
1993.



**Kaarel
Kurismaa.**
"Harmoonium".
1992.





Kaarel
Kurismaa.
Valgusobjekt.
1993.

ga, millest viimane säilitab originaali silpide arvu.

RV varasematest otsetõlgetest eesti keelde saab nimetada kahte teksti. Üks neist on Jaan Puhveli vahendatud hümn metshaldjale (X:146)¹ ja teine juba mainitud "Loomise laul" (X:129), mis on ilmselt kuulsaim, aga samas üsna ebatavaline RV näide. Lõpuks tahan tänada professor Jaan Puhvelit Californiast, parimat eesti soost RV tundjat, kes need tõlked ja kommentaarid põhjalikult läbi vaatas ning tegi hinnatavaid märkusi. Olen tänulik õpetajale Linnart Mällile, kelle juures omandasin algteadmised sanskriti keelest ning indoloogias ja kes leidis aega sellegi kirjatöö süvenenud lugemiseks. Paraku pole ma toiminud tema soovitusel kohaselt püüda eesti keeles jälgendada originaali värsiehitust. Ent enam kui 99% teosest ootab tõlkimist, pakkudes selleks lõputult võimalusi.

Ülo Valk

ANTS JUSKE

PEATÜKK EESTI MOODSA KUNSTIAJALOOST – KAAREL KURISMAA

Olen kindel, et kunagi kirjutatakse eesti moodsa kunsti ajalugu–midagi Edward Lucie-Smithi "Late Moderni" sarnast. Praegu käibiv suur "Eesti kunsti ajalugu" lõpeb ära 1960. aastate lõpuga ja uut on niikuinii vaja. Tekib küsimus, kas on mõtet jälle kirjutada üldist kunstiajalugu? Mõistlikum näib olevat kesken-dumine mingile liinile lähimineviku kunstiajaloo ja moodne kunst on üks väga selgepiiriline liin, mis läbib pea kõigi maade kunsti. Meie olukorda kompli-tseerib see, et Eestis polnud välja joonistunud piire avangardi ja ametliku kunsti vahel nii, nagu see oli Venemaal, kuid ka meil on senised rõhuasetused pigem olnud viimase kasuks. Rida valgeid laike, eriti 1960. aastate lõpus ja 1970. aastate alguses tehtud avangardi puhul tuleb täita. Muide, venelased on välja andnud kapitaalse, kahekõitelise raamatu "Teine kunst", mis dokumenteerib kogu vene avangardiliikumise aastatel 1956-1975. Miks siis mitte ka meil, võiks küsida. Kaarel Kurismaa retrospektiivihõnguline näitus galeriis "Sam-mas" inspireerib kirjutama ühe võimaliku peatüki "Eesti moodsa kunsti aja-lukku".

Selle peatüki üldpealkiri võiks olla "Pop Eestis". Teise variandina tuleb kõne alla mõiste "liit-pop", mille omal ajal juurutas Leonhard Lapin, mõeldes selle alla pop-kunsti, mida tehakse Nõukogude Liidus. Kui Lääne kunstnikud võtsid oma ainese kapitalistliku massikultuuri banaalsusest, siis meie omad lähtusid ümbritsevast sotsialistlikust kitšist. Tõsi, Kurismaa loomingus peaaegu puu-duvad sotsiaalsed või poliitilised allusioonid, kuid see-eest on tal üks väga hea näide "Liit-popist" – see on televiisor nimega "Avangard", mis on üldse üks esimesi, nagu tol ajal öeldi, kodumaiseid aparate. "Avangardi" sees on Kurismaa kineetiline objekt, mille liikumist ja heli saab televiisori nuppudega

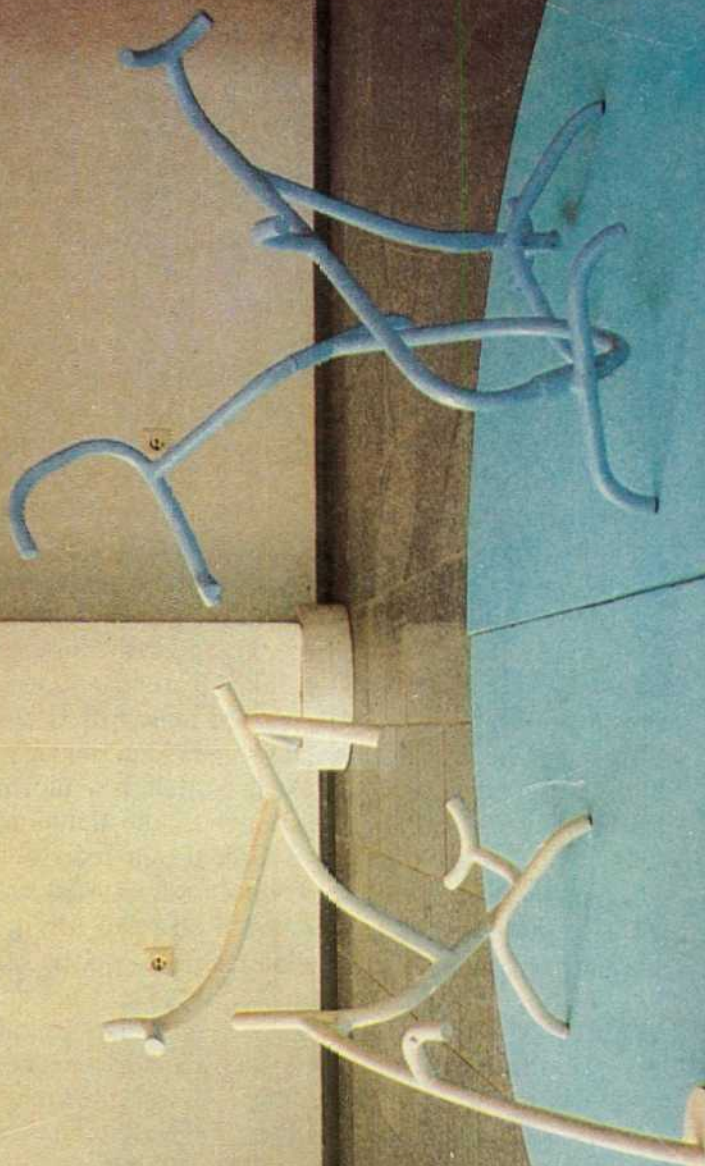
1 Vt "Tulimuld" 1954, nr 4, lk 243-244. (J. Puhvel, "Veda-luule mõjupotentsiaal E. Enno juures".)

reguleerida. Eks olnudki tollane avangardkunst asi, mida kiibitseti Lääne poole vaadates läbi nõukoguliku pildikasti. Ilus metafoor ja Kurismaa kirjeldatud teose asetaksin ma lausa "Eesti moodsa kunsti ajaloo" kaanele.

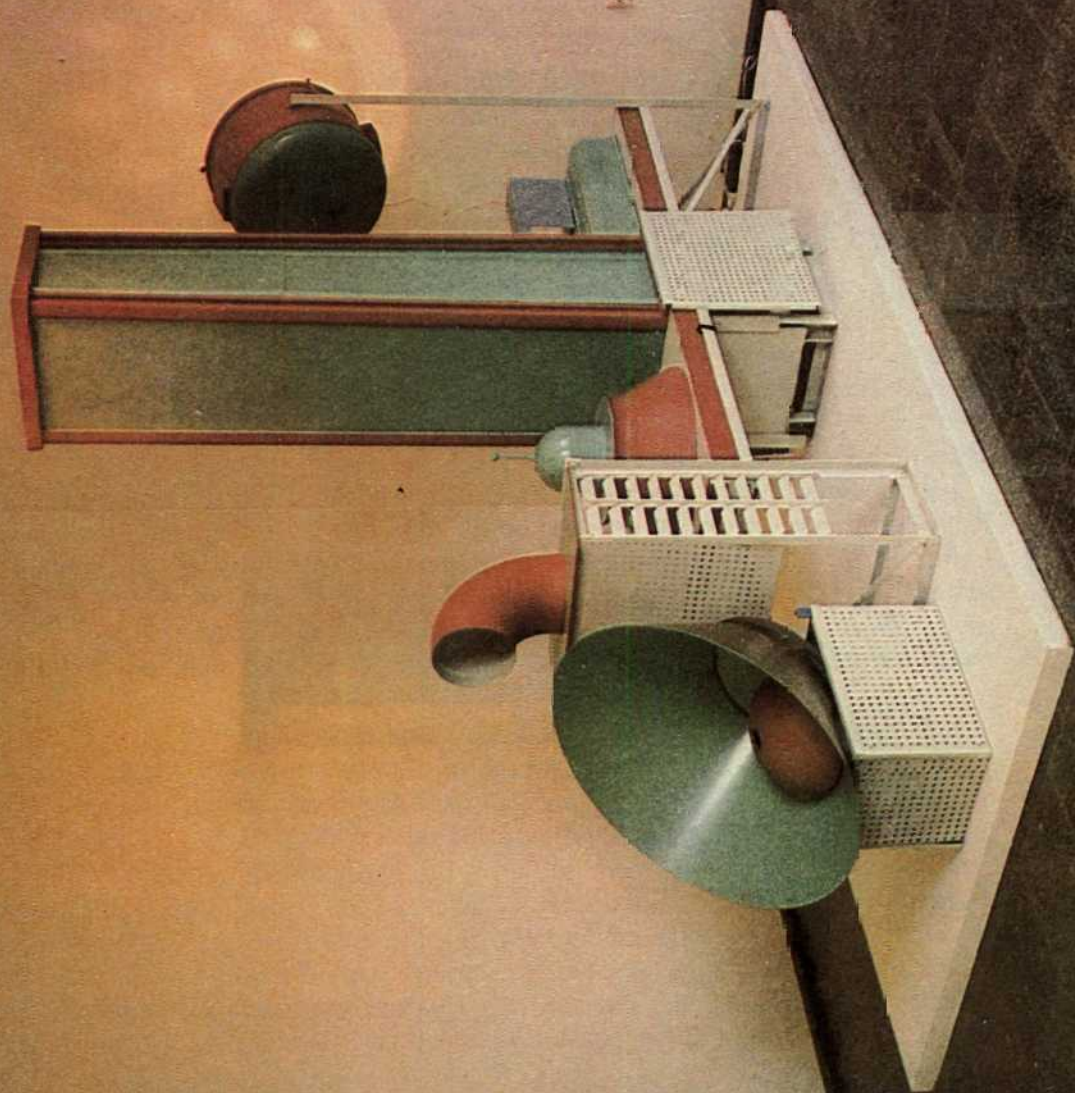
Kurismaa tegi oma esimese avangardistliku objekti 1966. aastal. See oli meeter-korda-meeter mõõdus metallreljeef, millele oli kinnitatud vihmavarju metallisõrestik ja harilikud porgandiriivid, mis tol ajal kuulusid igasse köögi-komplekti. Ühesõnaga absurdne sürrealistlik assamblaaž. Vaevalt oskas ta siis arvata, et just see töö eesti kunsti ajaloos kunagi ära märgitaks. Moodsa kunstiga on aga juba kord nii, et ta väärtustab mitte niivõrd kunstilist kvaliteeti kui võrd uudsust ja originaalsust. Siin on alati tähtis, mis või kes oli esimene. 1966. aastal oli kontakt ja informatsioon muu maailmaga piiratud, kuid midagi imbus ikkagi läbi. Arvatavasti tegi Kurismaa oma esimese objekti täiesti spontaanselt, sest järgnes pikk paus koos akadeemiliste õpingutega ERKIs, mil kujunes juba teadlik suhe moodsa kunstiga. ERKI ajal töötas Kurismaa Kaubamaja vaateakende kujundajana. Antud juhul on see väga oluline fakt, sest nimetatud töö seisneb massitoodangu serveerimises ja eksponeerimises. Iga vitriinikujundaja on peaaegu et potentsiaalne pop-kunstnik ja kohe meenub, et ka Andy Warhol ja James Rosenquist alustasid sealtkandist. Ilmselt nimetatud kogemusest inspireerituna korraldas Kurismaa koos Urmas Pedanikuga 1972. aastal ühes suvelaagris ruumilise lavastuse, kus lagedal väljal olid postide otsa asetatud mannekeenid.

1970. aastate algus oli aeg, mil Eesti kunsti ja kujunduskultuuri tungis popi visuaalne esteetika. Vaatasin hiljuti uuesti kuulsat "Kollast allveelaeva" ja tõesin, kuipalju sellele filmi kujundikeel omal ajal mõjutas kogu moodi. Samast ajast on pärit terve patakas Kurismaa joonistusi, mis vahetult peegeldavad popilikku esteetikat. Mõned neist trükiti ka "Nooruse" lehekülgedel, ning kuna "Noorus" oli sel ajal kõige radikaalsem ajakiri, siis võib 1970. aastate alguse numbreid sirvides saada küllalt hea ülevaate ka ajastu visuaalsest keelest. Kurismaa loomingust tuleb kindlasti mainida ka multi- ja nukufilme, kus ta on olnud kunstnik-lavastajaks ja režissööriks. Üldse on multifilm valdkonnaks, kus teostasid end mitmed tollased avangardistid (Lapin, Keskküla, Tammik, Arrak jt). Kindlasti on mõni filmikujundus olulisemgi ajastu dokument kui ametlik kunstinäitus. Eesti popile oli see üks väärtuslikemaid väljundeid. 1970. aastate algusse jäävad ka Kurismaa esimesed objektid, mis esmakordselt olid avalikkuse ees tema personaalnäitusel 1973. aastal Kunstnike Liidu nn sektsioonide saalis Kunstihoone kolmandal korrusel. Sellest aastast ongi pärit "Amor-sammas" – barokliku kitsi esteetika paroodia, millega nüüd, kaksikümmend aastat hiljem lõikab loorbereid Jeff Koons. 1974. aastasse jäävad kaks märkimisväärset näitust. Kõigepealt tollaste radikaalide meeliskohas kohvikus "Pegasus", kus olid eksponeeritud kolm objekti: "Päkapikualtar", "Objekt purskuva veega" ja "Autoportree". Kaks esimest olid just kevadnäituselt tagasi lükatud. Teine näitus oli "Inimene ja põld" Tartu Kunstnike Majas, mida hiljem rännutati Petserisse (!) ja Saku. See näitus näib üldse olevat etapilise tähtsusega meie kunstiajaloo ja seda kahes mõttes. "Inimene ja põld"

Kaarel
Kurismaa.
Näitus
galeriis
"Sammas".
1993.



Kaarel
Kürismaa.
"Aurumasin"
I variant.
1993.



oli nn temaatiline näitus, millega ilmselt plaanitati angažeerida just nooremad põlvkonda. Tõepoolest oli see radikaalidele soodne võimalus ametlikult välja tulla, kuid teiselt poolt oli see üks oluline tähis eesti avangardi tasalülitamises. Kurismaa "Inimene põllu serval. Autoportreelisest sarjast "Aastaajad"" oli üks kesksemaid töid sellel näitusel. Juba pealkiri viitab kogu nn temaatilise kunsti nõude absurdusele. Lisaks autoparoodia: miniatuurne mehike lillisel alusel, käes kompass, mis muide Petseri turnee ajal ära virutati. 1975. aasta avangard-kunsti tipp-sündmuseks jäi näitus "Harku'75" – kahjuks jäi see ka sõltumatu kunsti luigelauluks. Kurismaa eksponeeris seal tervelt kaheksa tööd, millest efektsim oli "Helisid tilkuv seadeldis". Nimetatud objekt on oluline sellegi poolest, et see oli esimene koostöö Härmo Härmiga, kes on hiljemgi Kurismaal aidanud seada objektide helitausta. Harkus olid väljas veel "Reljeefid", mis kõnelevad teatud esteetilisest nihkest Kurismaa loomingus. Mitmed postmodernismi teoreetikud, eriti aga Charles Jencks loevad poppi esimeseks postmodernistlikuks liikumiseks kunstis. Kindlasti see nii on, kuid arhitektuuri tulid postmodernistlikud tsitaadid hiljem. Kurismaa "Reljeefid" ongi nagu väikesed postmodernistlikud arhitektuursed objektid ja antud kontekstis on nad meie olude kohta küllalt varajased. 1975. aasta tõi Kurismaale veel ühe kogemuse – koostöö Sven Grünbergi ja ansambel "Messiga". Kurismaa kineetilised objektid olid mitmete Grünbergi esinemiste lahutamatuks lavakujunduselementideks. Vanematel muusikafännidel on kindlasti meeles kolm kuulsat "Messi" kontserti TPIs.

Kurismaa pop eristub kogu eesti popi üldisest foonist. Siin on üldse raske rääkida mingist ühisosast, sest aeg andis väga eriilmelisi kunstnikuisiksusi. Lapini toodang oli agressiivsem, sotsiaalsem, Tolts assambleeris kitsibanaalsustega, Keskküla katsetas emailimaaliga *à la* Wesselmann, Leis oli jälle tõeline lillelaps. Kurismaa mängumaaks jäi leebe absurd ja mängulisus. Isegi tema kitsiparoodiates puudub kitsi mõnitav suhtumine – pigem näitab ta meile, kui "armas" on kitsilik maailm.

Sellega võiks lõpetada Kurismaa lõigu "Eesti moodsa kunsti" ajaloost, sest 1970. aastate keskel vaibus eesti avangardiliikumine ja igaüks vaatas, kuidas ise edaspidi hakkama saada. Kurismaa süvendas nüüd oma maalikunstialast tegevust, kuid tegi ka tellimustöödena mitmeid objekte ja sisekujundusi. Oleks aeg soodsam olnud, oleks teostatud asju muidugi rohkem olnud, kuid avangardiklassiku roll, millesse sattusid 1960. aastate Lääne kolleegid juba järgmisel kümnendil, jäi meie omadel mängimata. Ehk alles nüüd, mil ajad on pöördunud ja ka kogu maailmas on tugev popi retrolaine. "Samba" näitus käesoleva aasta kevadel juhatab Kurismaad sellesse rolli. Ega see kerge pole – omada väikest klassikumainet ja olla samas edasi loov kunstnik. Mis seal ikka – kõigil tuleb oma koormat kanda.

ANDRES HERKEL

AJAMASINA METAFOOR: KATSE "TÖLKIDA" BUDISTLIKKU ELUVAADET

(Ettekanne orientalistikapäevadel Tartus, aprill 1993)

Budistlikku eluvaadet ning laiemalt vanaindiallikku eluvaadet üldse iseloomustab karma seadus: kõik tehtu, öeldu ja mõeldu tuleb kunagi tagasi, mõjutades meid teoviljade (*karmaphala*) kaudu. On oluline rõhutada, et karma seadus toimib kõigil kolmel mõistusliku tegevuse tasandil: sõnas, mõttes ja teos.

Kõige üldisemalt kirjeldab budistlikus kontekstis olemisahelat sansaara mõiste, millele vastandub nirvaana. Kuid on veel kaks vähem tuntud, ent väga tähtsat mõistet: *bhavatšakra* ja *prañtjasamutpāda*.

Bhavatšakra on "eluratas", haaratud kolektisliku surmajumala Jāma küünte ja kihvade vahele. Siin sees on erinevad olemisesfäärid: jumalatele, pooljumalatele, inimestele, loomadele, halbadele vaimudele ja põrguasukatele. Olendi ümbersünd ühes või teises sfääris sõltubki karma seadusest.

Prañtjasamutpāda on "sõltuvuslik tekkimine" ning selle 12 lüli või põhjust on piltlike sümbolitena esitatud eluratta välimisel ringil. See on nagu kellavärk: iga lüli moodustab ühe kaheteistkümnendiku eluratta väliservast. Kõikjal voolab aeg oma erinevates vormides, ainult eluratta mõttelises keskpunktis on null-seisund, mida tinglikult saab kirjeldada ajatuna, ajavälisena. Sinna eluratta pöörde ei ulatu, kuid seal ümber pöörleb kõik.

Sõltuvusliku tekkimise lülide puhul saame eristada filosoofilis-psühholoogilise mõiste ning selle piltliku kujutise:

1. Nõmedus – kepiga teed kobav pime naine.
2. Moodustajad ehk karma toime – anu-maid vormiv pottsepp.
3. Teadvus, ennekõike eristav, analüütiline mõistus – ahv.
4. Nimi ja kuju, siin on eristatud teineteisest vaimne ja füüsiline alge, aga ka tähistaja ning see, mida tähistatakse – sümboliks on merd ületav paat.

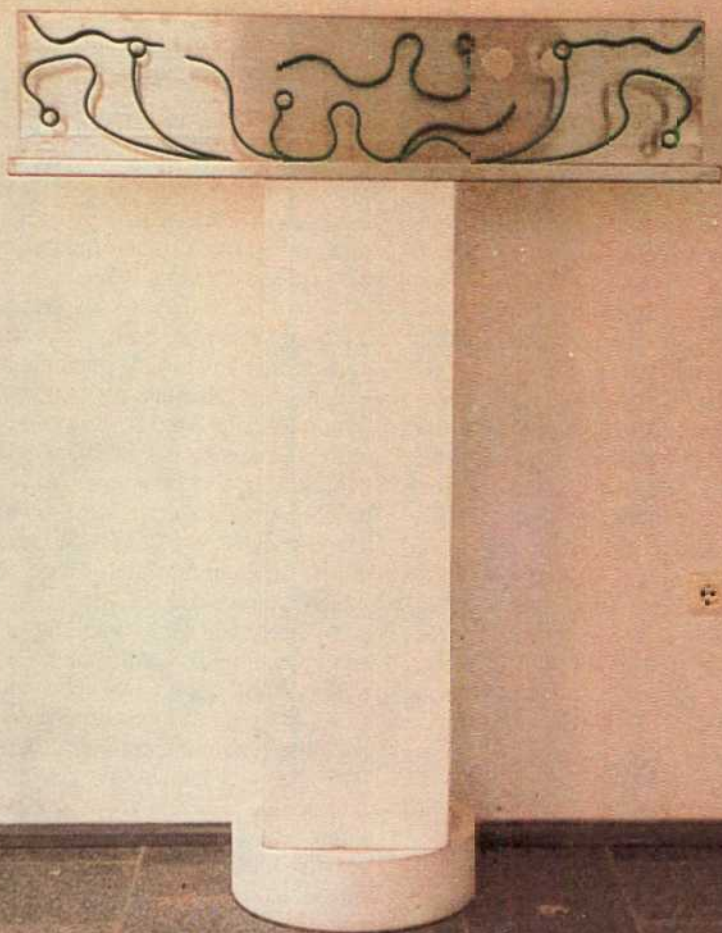
5. Kuus tajuvõimet – kuus tühja maja.
6. Kokkupuude – armuühe kui kõige teravam kokkupuute vorm.
7. Tundmine – silma tabanud nool.
8. Janu – janu kustutamine.
9. Kippumine – vilja järele haaramine.
10. Saamine – rase naine.
11. Sünd – sünnitamine.
12. Vanadus ja surm – kaeblev rauk.

Iga lüli tähistab mingit eksistentsiseisundit. Kuid sünd ja surm võivad tähistada ka hetkelisi meeleseisundeid, sest iga hetk tuleb psüühika sfääris esile midagi uut ning midagi vana kaob. Samuti võivad moodustajad, teadvus, nimi ja kuju, tajuvõimed, kokkupuude jne olla vaid kaduvvääikeses hetkes aktualiseeruvad seisundid. Budistlikus terminoloogias on silmapilgu ehk punkthetke (*kšāna*) mõiste, mis tähistab psüühika algüksuse (*dharma*) esiletuleku kestvust – see on aeg, millal miski saab isendaks, selleks et kohe jälle kaduda. Säärast silmapilgu on hinnatud üliväikeste ühikutega, näiteks 1/6400099080 osa ööpäevast või 0,0000135 sekundit (on nimetatud ka mitme suurusjärgu võrra väiksemaid numbreid).

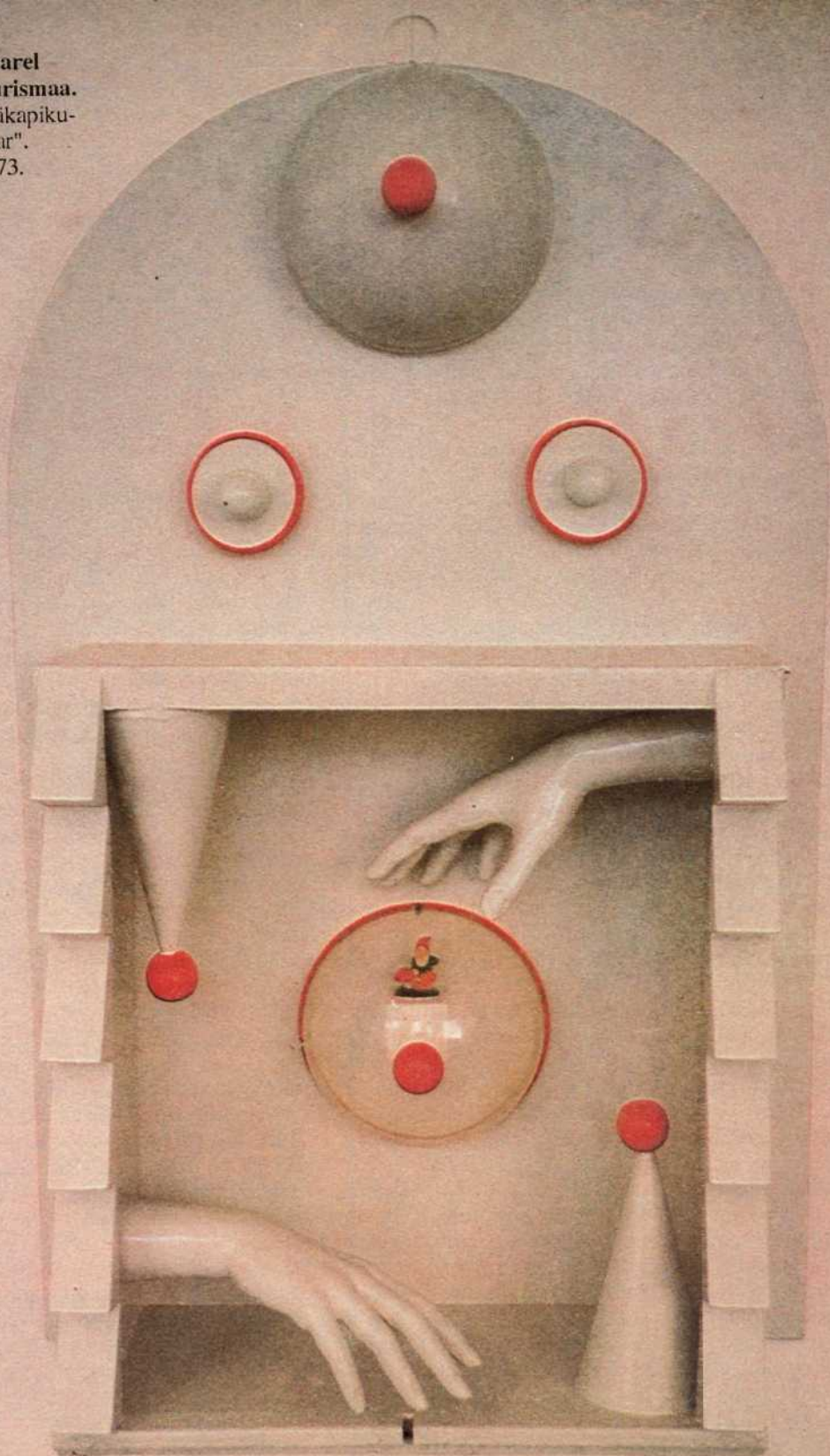
Moodustajad tähistavad siin ühtaegu nii uue karma moodustumist kui ka selle toimimist ja mõju, mis on juba celnevalt moodustatud. Kogu taju, elu ja olemine on erinevate psüühikavõngete vastastikune toime.

Samas aga laotub sõltuvuslik tekkimine mütoloogia järgi üle kolme erineva järjekulise eksistentsi: siin kirjeldatakse olendi eelmist, käesolevat ja järgmist elu. Vastavalt on nõmedus ja moodustajate toime kaasas eelmisest elust. Kolmandast lülist, teadvusest algab uue teadliku elu sfäär, mis kestab kümnenda lülini, mis saamisena (sümboliks rasedus) viib edasi uude sünni. Järgmine elu on kirjeldatud vaid kahe kõike kokku võtva lüliga – sünd ja surm.

Kaarel
Kurismaa.
Metallreljeef.
1993.



Kaarel
Kurismaa.
"Päkapiku-
altar".
1973.



Prañtjasamutpāda vormelid ei saa mõista üheselt, vaid tuleb rääkida erinevatest tõlgendustasanditest. Neid võib eristada vähemalt kolm:

Füsioloogiline analüüs – sõltuvusliku tekkimise ahel kirjeldab kolme erinevat eksistentsi, iga lüli vastab indiviidi arengu kindlale ajas piiritletud perioodile; kõik lülid on ranges järgnevuses.

Psühholoogiline analüüs – ahel kirjeldab psüühiliste kvaliteetide, impulsside, omaduste ja seisundite liikumist meeles, lülid moodustavad teatava psühholoogilise välja, nende aktualiseerumise ajaline kestvus ei ole piiritletav.

Ülima Tõe tasand, mille puhul kummagi madalama tõlgendustasandi õigsus on suhteline. See tasand ei ole diskursiivselt kirjeldatav, kuid võib väita, et selle tähistamisele läheneb põhjuslikkuse metaloogiline käsitlus Nāgārđžuna rajatud šuunjavaada koolkonnas.

On tähelepanuväärne, et niisugused hierarhiliselt järjestatavad mõistmistasandid esinevad budismi ajaloolises arengus, budoloogia kui budismi uuriva teaduse ajaloos ning ka budistliku meeleravi kasutaja individuaalses psühholoogilises kogemuses.

Küsimus, mille ma siinkohal esitan, on niisugune: kuidas tõlkida budistlik sõltuvusliku tekkimise kontseptsioon tänapäeva-teaduse keelde? "Tõlkimine" ei tähenda siin *prañtjasamutpāda* filoloogiliselt täpse vaste otsimist eesti või mõnes muus keeles. Mind huvitab sisuline analoog, mingi niisugune meile tuntud mõiste või metafoor, mis kataks ühekorraga mitut tõlgenduslikku plaani. Budismis kasutatavad mõisted on nimelt väga kujundlikud, väga suure semiootilise koormusega, tihti võib üks ja sama väljenduslik plaan kanda mitut erinevat sisulist plaani. Vastupidine on näiteks formaliseeritud keelte ja teatavat tüüpi teadusliku mõtlemise ideaal, kus püütakse opereerida maksimaalselt ühetähenduslike mõistetega.

Budoloogia ajaloos on muide *prañtjasamutpāda*'t seoses mõistmistasandi vahetumisega sageli erinevalt tõlgitud. Fjodor Štšerbatskoi järgi "vormel viitab selgelt koordinatsioonile, mitte kausatsioonile"¹. Ja sama mõtet väljendab näiteks Govinda: "*Prañtjasamutpāda*"t ei saa nimetada kausaalseoseks,

vaid pigem konditsionaalseoseks"². Kogu lugupidamise juures budoloogia klassikute vastu leian ma siiski, et esimese, järjestikuliselt põhjusliku tõlgendustasandi väljalülitamine sõltuvusliku tekkimise tähendusväljast ei ole päris õige. On ju järjestikulisuse idee kodeeritud juba keelde, millega me *prañtjasamutpādat* väljendame: nõmedusest sõltuvad moodustajad, moodustajatest sõltub teadvus, teadvusest sõltub nimi ja kuju jne.

Ajamasina metafoor

võiks olla tinglik vaste budistlikule sõltuvusliku tekkimise kontseptsioonile ning karma seadusele.

Mõned õigustused sellisele ekstrapolatsioonile:

Esiteks *prañtjasamutpāda* tegelikult ongi psühholoogilise aja mudel ja masin. Ahela kahteist lüli saab tõlgendada kui sisemise aja kvaliteete, umbes samamoodi nagu märgid kella numbrilaua näitavad meile füüsilise aja kvantitatiivset aspekti. Siin toimub nii aja mõtestamine kui ka tegelik rändamine ajas – eksistentsist eksistentsi ning hetkest hetkesse.

Teiseks ühtivad mõned ajamasina kvaliteedid, nagu me tunneme neid kaasaegse ulmekirjanduse kaudu, *prañtjasamutpāda* ning karma seaduse mõnede aspektidega: ajas rändamine, uus sünd aja ja ruumi teises punktis, moraalne vastutus eelmises ajas või eelmises elus kordasaadatud tegude pärast jne.

Kolmandaks, ja see on võib-olla kõige tähtsam, "ajamasin" nagu ka *prañtjasamutpāda* on mitmeti tõlgendatav kujund.

Kõige primitiivsemale ajamasina tõlgendusele viitab ilmselt ettekujutus füüsilisest masinast, millega saab rännata füüsiliselt ajas. Lihtsalt on üks säärane käsitamatu riistapuu, et lähed sisse ja muudkui rändad kaugeesse minevikku või tulevikku. On küsitav, kas unistust sellisest asjast teaduslik-tehnilise utopia kõrgajastulgi eriti tõsiselt võeti. Pigem on siin tegemist äärmusliku ideega, mida saab rakendada ulmekirjandusliku süžee käivitamiseks. Ja siit jõuamegi tegelikult kõrge-ma tõlgendustasandini, sest primitiivsele utopiaale saab rajada geniaalse teose, kus ajamasinast saab filosoofiline metafoor pal-

jude ootamatute seoste ning paradoksidega. Olgu näiteks nimetatud cesti keeles kättesaadavad Isaac Asimovi "Igaviku lõpp" (Tallinn, 1973) ja Robert Heinleini "Enese ees ja järel" (kogumikus "Lilled Algeronile", Tallinn, 1976).

Metaterminina on ajamasinat pruukinud ka filosoofid. Artiklis "Mõte kultuuris" kasutab Merab Mamardašvili paralleelselt mõisteid "ajamasin" ja "mõtte masin"³. Idee on selles, et **mõtte seisundisse** jõudmiseks ei piisa lihtsalt kavatsusest mõelda, vaid vaja on täiendavaid vahendeid ehk vorme ehk "mõtte masinaid", nagu ütleb Mamardašvili. Kunst, teadus, filosoofia, õigus jne – kõik on n-ö puhtad vormid ehk "masinad", mis viivad meid mõtteseisundisse. Mida rohkem loovaid seoseid masin võimaldab, seda parem.

Miks nimetab Mamardašvili selliseid mõttemasinaid ühtaegu ajamasinateks? Asi on selles, et elav mõtteseisund tekib ja eksisteerib väljaspool aega, siin ei kehti aja tava-jaotus minevikuks, olevikuks ja tulevikuks. Mamardašvili seletab seda eksistentsialistlikult: ajamasin käivitub vaid olemise piirseisundis; mõtte poole pöördumine on alati seotud surma sümboliga, sest me jõuame mõiteni ainult muutudes, lakates olemast see, kes me olime enne. Piirne seisund kui surma sümbol äratab meid tasapinnalisest tardumusest ning me jõuame vertikaaltele pidi mõtte seisundisse, toimub transtsendeerimine. Punktid sellel vertikaalil on "aja seisundid hetke vormis, aga iga selline hetk võib kesta terve igaviku". Siin on tegemist aja sakraaltasandiga, milles toimub loomine, mõtte sünd.

"Ajatu moment" ja "igavik" on enamlevinud väljendid, mille abil filosoofilise kallakuga religioonid ja suured müstikud tavatsevad iseloomustada oma kõrgeimat seisundit ja meditatsiooni sihti, nimetatagu seda siis valgustuseks, virgumiseks, kirstastuseks, jumalikuks ilmutuseks või veel kuidagi. Kõik sellised väljendid on metafoorsed ning siit ka õigustus ajamasina metafoorile.

Kuid nüüd tuleb juhtida tähelepanu väga olulisele tõigale, millega igasugune "moodne" budismiretseptioon, sealhulgas ajamasina metafoori sissetoomine, paratamatult kokku puutub. Usk füüsiliselt reaalsesse ajamasinasse meie kultuuris ning usk karma sea-

duste ja ümbersünniõpetusse Vanas Indias võivad vormi pooldest samaväärsed olla, kuid nende sotsiaalne toime on sootuks erinev. Keskmise indiaalse jaoks oli ümbersünniõpetusel kahtlemata vahetu tähendus, see kuulus immanentselt tema mütoloogilisse maailmakäsitusse. Füüsiliselt reaalsel ajamasinal meie jaoks niisugust tähendust ei ole. Ajamasin metafoorina on aga vähestele mõistetav. Seega on tänapäeva lääne inimese jaoks ajamasin kas filosoofilise metakeele termin või enamasti utoopiline, absurdne mõiste. Teisisõnu – ettekujutus teo viljast ja *pratiijasamutpādast* on niisugune esmane printsip või **esmane metakeel**, mis kuulus ise vahetult teadvusse, sealhulgas indiaalaste sotsiaalsesse teadvusse – omadus, mis ajamasinal meie jaoks puudub.

Eeskätt on *pratiijasamutpada* meditatsioonitehniline abivahend, mis kuulub vahetult teadvuse juurde, on mõeldud teadvuse muutmiseks ning kõrgemate teadvuseseisundite saavutamiseks. Siin on tähtis praktiline, mitte niivõrd teoreetiline aspekt. Võimalus teadvust teoreetiliselt kirjeldada ei ole budistliku psühholoogia jaoks kõige olulisem, ehkki metakeelelise teoreetilise kirjelduse potentsiaal on kahtlemata olemas ning mitmed põlvkonnad lääne budolooge on näinud vaeva selle seletamisega.

Tavaliselt on metakeel teisene keel, mis käib millegi muu kohta. Seda "muud" nimetatakse objektkeeleks. Seega on miski, mis seostub objektiga (objektkeel) ja miski, mis seostub subjektiga (metakeel). Kuid praktilise tegevuse korral, kus teadvuse tööga püütakse saavutada teadvuse kõrgeimaid kvaliteete, kaotab objekt ja metakeele vastandamine mõtte. Siit õigustus Aleksandr Pjati-gorski poolt pakutud paradoksaalsele mõistele "esmane metakeel"⁴.

Siin tuleb tähendada, et budismis ei tehtud teravat vahet mütoloogilise ja teadusliku mõtlemise vahel. Usk rändamisse sansaara ookeanis ning ümberkehastuvasse laamadesse (eeskätt tiibeti budismis) eksisteeris kõrvuti kõige filosoofilisemate mõttearendustega. Ja teadmine, et voooruslikkusega saavutatakse hea ümbersünd ei olnud kaugeltki vaid lihtrahvale mõeldud. Pigem võiks öelda, et lihtrahva puhul õpetus sellega piirdus,

kuna haritud munkade puhul tulid juurde ka teised, sügavamad dimensioonid.

Siin on põhimõtteline probleem, mis tekib budismi "tõlkimisel" tänapäevateadvuse keelde: me oleme "rikutud" ega suuda tajuda asju teadvuse enda vahetu ilminguna; me näeme oma ümbrust (ning sageli ka oma saatust) väljaspool teadvust, mitte teadvuse seisundina. Ja seesama "rikutus" tekitabki väga tungiva, kuid selgelt teadvustamata vajaduse psühholoogilist aega mõjutada – vajaduse ajamasina järele. On olemas just nimelt **vajadus ajamasina järele** – me otsime aja ning olemise sakraalset mõõdet, ihkame ära igapäevasusest ning olemisele piire seadvast reaalaajast. Tihti kasutatakse n-ö väliseid vahendeid: alkoholi, narkootikume, seksi jne. Kuid need vaieldamatult efektiivsed vahendid ei saa toimida õigesti senikaua – kui väljenduda moraalilikult –, kuni neis puudub jumalik mõõde. See on ajamasina kasutamise põhiline reegel, mis tähendab vaimu primaarsust – usulis-filosoofilise mõtte primaarsust lihtsate psühholoogiliste regulaatorite ees.

Pratitjasamutpada on muidugi arenenud, n-ö kõrgemat tüüpi ajamasin. Kuid ka selliste masinatega tuleb olla ettevaatlik. Näiteks *kalatšakra* ehk ajaratta koolkonnas olid tähtsa-

mad tekstid salastatud – et spetsiaalse ettevalmistuseta inimene endale liiga ei teeks.

Samasugust ohtu kätkeb endas mis tahes ajamasin, kui me pole psühholoogiliselt piisavalt ette valmistatud või kui rikume ajamasina kasutamise reegleid. Sestap võib korduda ajamasina-müüdi tüüpiline süžee, kus me kas kogenematuses või rumaluses vajutame valele klahvile ning satume vale inimesena valesse aega, oskamata toime tulla isendaga, oma eluga ning oma ajaga. Karma seaduse toimel võime sattuda halba sündi ning scalt pääsemiseks peame koguma palju hüvestavaid pälvimusi, peame õppima ajamasinat uuesti käsitsema.

Viited

¹Th. Stcherbatsky, *The Conception of Buddhist Nirvana*. Leningrad, 1927, lk 39.

²Goviṇḍa, *Die Psychologische Haltung der frühbuddhistischen Philosophie*. Zürich, 1962, lk 69.

³M. Mamardašvili, *Kak ja ponimaju filosofiju*. Moskva, 1992, lk 143-154.

⁴M. Mamardašvili, A. Pjatigorski, *Simvol i soznanije*, lk 29.

HENN KÄÄRIK

NATSIONAALSOTSIALISMI ENESETUNNETUSEST III

Adolf Hitler

Kahe teise saksa natsionaalsotsialismi peaidoloogiga võrreldes näib Hitler nõrguke. Ühest küljest puudub tal Rosenbergi süsteem. (Isküsimus on, kas postulaadid, millele Rosenbergi süsteem toetub, karmi teaduslikku kriitikat kannatavad.) Teisest küljest on Goebbels mitmel pool oma kirjatöödes (mis, tõsi küll, pole eraldi võetuna nii mahukad kui "Mein Kampf" või "Mythus") ilmutanud sellist mõttetavust, millist Hitlerile kuidagi ette ei tohiks heita. Maailmatunnetuselt seisib Juht kahtlemata lähemal oma sõnaosavale

propagandaministrile, raskepärane baltisakslane Rosenberg jäi Hitlerile elu lõpuni üht-aegu nii arusaamatuks kui ka mõnevõrra mõistatuslikuks nähtuseks.

Rääkides Adolf Hitleri maailmavaatest, kaldutakse seda tavaliselt piirama "Mein Kampf'i" (MK) raamidega. Kuigi see pole ju otse vale, tuleb siiski märkida, et Hitleri (teadaolev) maailmapilt muutus ja konkretiseerus ka teose kirjutamisele järgnenud aastakümnetel kohati üsna märgatavalt. Ja ometi, nii kummaline kui see pole, põhiline ja oluline, mingi paradigma või invariant sel-

les segases maailmamudelis säilis muutumatul kujul autori kuulsusetu lõpuni.

Asjaolu, mis MK puhul kõige rohkem nõutust ja hämmingut on tekitanud, on kirjatüki harvaesinev sirgjoonelisus. "Mitte kunagi pole preesterliku pettuse käsiraamat (...) olnud kirjutatud häbematumana otsekohesusega kui Hitleri "Mein Kampf". Minu jaoks jääb ikka III Reichi suurimaks mõistatusseks asjaolu, et hoolimata sellest et raamatut levitati kõige laiemas avalikkuses ning et natsionaalsotsialismi piibel ringles juba aastaid enne võimuhaaramist, jõuti ometi Hitleri 12-aastase diktatuurini."¹

MK kirjutas Hitler kahes järgus, esimese osa lõpetas 1924. aasta sügisel Landsbergi vanglas, teine osa ilmus 1927. aastal.² Huvitaval kombel on Hitler, kelle puhul enesekriitikat sõna ranges tavatähenduses üldse rääkida ei saa, kitsamas ringis ometi arvanud, et MK kujutab endast "trellidetaguseid fantaasiasid" ning et teadnuks ta 1924. aastal, et saab kunagi riigikantsleriks, poleks ta seda raamatut kirjutanudki.³ Arukas jutt igatahes, sest vaatamata kõikjal vohavale ning kõike justkui tsementeerivale ja siduvale primitiivsele sotsiaaldarvinismile, on raamat silmatorkavalt süsteemitu ja eklektiline. Selles on lihtne veenduda kas või töö alguses väljatoodud märksõnu vaadates. Mida kõike seal ei leidu, alates aadlist, Egiptusest, tööst, aariatlastest, autoriteedist, ametnikkonnast, Bismarckist ja börsist ning lõpetades bolševismi, Clausewitzit, dadaismi, abielu, esperanto, vabamüürluse, võõrkeelte, kuulekuse, Goethe, juutide, suurlinna, inflatsiooni, Jeesuse, Kartago, Marxi, massi, poliitika, propaganda, prostitutsiooni, protestantismi, Siioni tarkade protokollide, rassi, Reichswehri ja süüfilisega.

Kui siiski katsuda eristada põhilisi käsitletavaid probleemigruppe, võiks esmajoones

nimetada kahte: a) rassivõitluse ning b) võimuvõitluse küsimused.

Kultuuri loojaks saab olla ainult aaria rass. Ülejäänud rassid suudavad vaid kultuuri üle võtta ja edasi kanda. Rassi kultuuriline potentsiaal püsib tema rassipuhtusel. Juudid, haaraates järk-järgult enda kätte majanduslikud ja poliitilised juhtpositsioonid aaria riikides, soodustavad kõigiti aaria rassi segunemist teiste, alaväärtuslikumate rassidega (nn bastardiseerumine) ning osutuvad seega kultuuri hävitavaks teguriks. Juutus tähendab Öhtumaa ja tema kultuuri jaoks surmaohtu.⁴ Juudid on nagu vähktõve põhjustajad sotsiaal-kultuurilistes organismides. "Niipea kui teha ettevaatlik sisselõige mõnda sellisesse kasvajasse, leiame seal nagu tõugu raiskuvast ihust, sageli pimestatuna äkilisest valgusest, juudikese" (MK, lk 61). Aaria riigi esmane ülesanne on juutluse mõju nullimine sotsiaalpoliitilises ja majandussfääris, rassilise segregatsiooni seadustamine ja praktiline realiseerimine.

Võimutehniliste nähtuste vallas juurdleb Hitler esijoones massi, massipsüühika, poliitilise propaganda ning poliitiliste liikumistega seotud küsimuste kallal. "Laiade masside hing ei ole aldis millegi suhtes, mis on poolik ja nõrk. Nagu naine, kelle tunde määrab pigem seletamatu, vaistlik igatsus täiendava jõu järele kui abstraktne mõistus ja kes seetõttu alistub meelsamini tugevale kui valitseb nõrka, nii armastab ka mass rohkem isandat kui palujat ja on hingepõhjas rohkem rahul õpetusega, mis ühtki teist enda kõrval ei talu, kui liberaalse vabaduse kinnitustega. Ka ei oska ta selle vabadusega enamasti suurt peale hakata ja tunneb end koguni kergelt mahajäetuna. Jultumus, millega teda vaimselt terroriseeritakse, jõuab tema teadvuseni niisama vähe kui nõrdimapanev ja jõhker ümberkäimine tema vabadusega. Mingil moel ei oska

1 V. Klemperer, LTI. Leipzig, 1966, lk 34. Golo Mann nendib nukralt, et natside puhul oli üldse märkimisväärne, et nad ütlesid välja, mida nad parasjagu tegid ja hiljem teha kavatsesid. Oponendid aga ei suutnud või ei tahtnud seda tõsiselt võtta ning maksid selle eest ränka hinda. (G. Mann, Deutsche Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts. Frankfurt a/M, 1958, lk 745).

2 Saatuse kibe ironia: teose esimese osa kirjutamise lõpetas Juht 16. oktoobril 1924. Täpselt 22 aastat hiljem, 16. oktoobril 1946, poodi Nürnbergis neid, kellele teoses leiduv õpetus liiga südamelähedaseks oli saanud.

3 H. Frank, Im Angesicht des Galgens. Deutung Hitlers und seiner Zeit auf Grund eigener Erlebnisse und Erkenntnisse. Neuhaus, 1953, lk 39.

4 A. Hitler, Mein Kampf. München, 1941, lk 317–358. Edaspidised tsitaadid on samast väljaandest.

ta aimata, kui mõttetu on sisemiselt kogu õpetus. (...) Samavõrra selgeks sai mulle füüsilise terrori tähendus üksikisiku ja massi suhtes. (...) Samal ajal kui poolehoidjate hulgas peetakse iga saavutatud võitu ühise ürituse õigsuse triumfiks, kahtleb löödud vaenlance suuremal osal juhtudest edasise vastupanu edus üldse" (MK, lk 44 – 46).

Et MK ei sisalda praktiliselt ühtki Hitleri enda mõtet, on üldtunnustatud tõsiasi. Keerulisem on vastata küsimusele, kellelt ja kui palju Juht ümber kirjutas. Mõningat selgust tõi asjasse Hitleri isikliku raamatukogu avastamine USA kongressi raamatukogus saksa ajaloolase Werner Meyeri poolt (arvatavasti 1977. aastal). Enne seda oli vaid teada, et Hitleril oli oma biblioteek, mida ta ise korras ja kuhu mitte kellelgi teisel polnud juurdepääsu. Umbes 1400 nimetusega kollektsiooni avastamine aitab seletada ka fakti, miks Hitler nii kiivalt kõrvalisi isikuid oma raamatukogust cemale peletas. Väga lihtsal põhjusel – suurema osa kogust moodustavad üsna tühise sisuga raamatud ja brošüürid. Selgus, et Juht kogus innukalt mitmesuguseid koduloolaseid käsiraamatuid, sõjaväekalendreid, turistidele määratud teejuhte, Karl May seiklusjutte jms. Muide, Karl May oli üks väheseid autoreid, keda Hitler tõepoolest põhjalikult tundis ja elu lõpuni kõrgelt hindas! Meie jaoks olulise tähtsusega on aga Hitleri õpetaja (NSDAP algusaastaist) Gottfried Federi, Alfred Rosenbergi ning Paul de Lagarde'i raamatud ja brošüürid Hitleri allakriipsutuste ja märkustega. Siit tuleb otsida MK juuri, vähemalt olulist osa neist. Hans Frank on väitnud, et Landsbergi vanglas Hitler justkui luges ka Nietzschet, Chamberlaini, Ranket, Treitschket, Marxi ja Bismarcki.¹ Võib-olla lugeski, ehk täpsemalt, püüdis lugeda. Seda võimalust

näib tõsiselt arvestavat J. Fest, kes märgib, et kõikides nendes töödes kohtus aga Hitler ikka ainult isendaga, püüdes palavikuliselt mahutada oma ammuseid jäigastunud eelarvamusi laenatud vormelite alla.² On väidetud (Hasselbach), et Hitler olevat intensiivselt tegelnud Schopenhaueriga ning viimase teostekogu enesega kaasas kandnud terve sõjaaja 1914 – 1918.³ Kui see peaks tõesti nii olema, siis on selle "tegelemise" viljad üsna salapärased. Oma kuulsates "Lauavestlustes" pruugib Juht Schopenhaueri nime kaks korda ja väga "intensiivselt": ühel juhul saame teada, et inimahv erineb madalal arenguastmel seisvast inimesest vähem kui selline inimene Schopenhauerist; teisel juhul selgub, et keelemuudatusi on kutsutud läbi viima ainult rahvuse suurimad mõtlejad, varasematest aegadest olnuks selleks ainsana pädev Schopenhauer.⁴

Enam kui Hitleri vaated ja visioonid on uurijaid paelunud siiski tema isiksus. "Näib olevat tõenäoline, et Adolf Hitlerist kirjutatakse rohkem kui ükskõik kellest teistest ajaloos, välja arvatud Jeesus Kristus."⁵

*

Adolf Hitler sündis 20. aprillil 1889. aastal kell pool seitse õhtul Austria väikelinna Braunau vöörastemajas "Gasthof zum Pommer". Hitleri tsiviilametnikust isa oli tollal umbes 52 aastat vana, ema 28.⁶ 1907. ja 1908. aastal – kaks läbikukkunud katset pääseda Viini Kujutava Kunsti Akadeemiasse. 1914 – 1918 – I maailmasõda, Saksa armee ja kaprali auaste. 1923. aasta november – ebaõnnestunud putš Münchenis, 1929 – 1932 – majanduskriis ja partei menu järsk kasv. 1933. aasta 30. jaanuar – kauaoodatud triumf, Hitler

1 H. Frank, Im Angesicht des Galgens, lk 40.

2 J. Fest, Das Gesicht des Dritten Reiches. Profile einer totalitären Herrschaft. München, 1980, lk 49.

3 P. E. Schramm, Vorwort und Erläuterungen zu: H. Picker, Hitlers Tischgespräche. Stuttgart, 1965, lk 82.

4 H. Picker, Hitlers Tischgespräche, lk 149, 192.

5 R. G. L. Waite, The Psychopathic God. Adolf Hitler. New York, 1977, lk XI.

6 Hoolimata arvukatest biograafilistest uurimustest valitseb Hitleri perekonna faktoloogia osas kohati imetabane anarhia. W. Hoferi soliidse dokumentaalkogumikus näiteks on Hitleri isa vanuseks sel ajal antud 50, viitega A. Bullockile, kes väidab küll, et Hitleri isa oli mainitud hetkel "üle 50 aasta vana" (Der Nationalsozialismus. Dokumente 1933 – 1945. Hrsg. W. Hofer. Frankfurt a/M, 1982, lk 19; A. Bullock, Hitler. A Study in Tyranny. London, 1975, lk 25) jne.



määratakse tugevaima partei liidrina riigikantsleriks. Sel puhul saatis kindral Erich Ludendorff, mees kelle kõrval Hitler oli marssinud 1923. aasta novembris, president Hindenburgile tähelepanuväärse kirja: "Te olete Hitleri riigikantsleriks nimetamise läbi meie püha Saksa isamaa andnud kõikide aegade ühe suurima demagoogi kätte. Ma kuulutan Teile pidulikult, et see hukatuslik mees tõukab meie riigi kuristikku ja toob meie rahvale kujuteldamatu õnnetuse kaela. Tulevased põlved neavad Teid selle teo eest haua põhja."¹ Õeldagu veel, et kindral ei kõlba prohvetik.

Hitleri juhtimisel võidult võidule sammu- nud ning uskumatutesse kõrgustesse tõusnud Saksamaa varing II maailmasõja lõpus oli ühtaegu nii ränk kui ka paljuski mõistatuslik.

1. mail 1945 katkestas Saksa raadio oma saated, et ette lugeda lühike sõnum: "Füüreri peakorterist teatatakse, et meie Juht Adolf Hitler on täna pärastlõunal oma komandopunktis Riigikantsleis, viimse hingetõmbeni bolševismi vastu võideldes, langenud Saksamaa cest. 30. aprillil on Juht oma järglaseks määranud Karl Dönitzi" (Deutsche Rundfunkarchiv, Frankfurt a/M, 45-502). 8. novembril 1942 oli Hitler Müncheni Löwenbräukelleris lubanud: "Kõik meie vaenlased võivad olla kindlad: kunagine Saksamaa pani relvad maha kell kolmveerand kaksteist. Mina olen põhimõtteliselt alati alles viis minutit pärast kahteist lõpetanud" (Deutsche Rundfunkarchiv, C 1320).

Kas Hitler üldse oli karismaatiline isiksus ja kui oli, siis millel püsis tema karisma?² Küsimuse esimesele poolele tuleb tahes-tahtmatult vastata jaatavalt, küsimuse teisele poolele võiks läheneda umbes järgmiselt.

1. Hitleri puhul on tegemist silmatorkavalt hea üksikindiviidide ja masside pühika tundjaga. Peale selle omistavad paljud Hitleriga isiklikult kokku puutunud inimesed talle teatud hüpnootilisi ja sugestiivseid omadusi.³ Hitler oli ise sellest suurepäraselt teadlik ning püüdis lõppkokkuvõttes taandada kõik poliitilised probleemid psühholoogilistele: "Ükski teine režiim pole pööranud sellist tähelepanu psühholoogilistele faktoritele poliitikas."⁴

2. Hitler oli oma aja parimaid kõnemehi, kusjuures tema kõnede efektiivsus on lahutamatu scotud tema kui psühholoogiga, ta oskusega tunnetada auditooriumi. Otto Strasser: "Minult on palju kordi küsitud, milles on Hitleri kui kõnemehi erakordse jõu saladus. Ma võin selle omistada ainult tema õudustäratavale intuitsioonile, mis eksimatult selgitab välja haigused, mille all kuulajaskond kannatab. (...) Hitler reageerib inimsüdame värinale seismograafi või raadiovastuvõtja tundlikkusega, mis võimaldab tal mõistatuslikult seletamatu kindlusega toimida kogu rahva kõige salajasemaid soove, kõige taunitavamaid instinkte, kannatusi ja mässumeelt võimendava valjuhääldina. (...) Kui ta püüab oma argumentidele tuge leida teooriatest või raamatutest, millest pole õieti aru saanud, küünib ta vacvu üle kesise keskpära. Kuid lubatagu tal need toed kõrvale heita, vabalt välja astuda ja rääkida nii, nagu vaim teda tagant tõukab, ja äkki on ta ümber kehastunud sajandi üheks suurimaks kõnemehiks. (...) Adolf Hitler astub saali. Tõmbab ninaga läbi õhu. Ebaleb minuti, otsib kobamisi teed, tunnetab atmosfääri. Äkki plahvatab. Tema sõnad lendavad nagu nooled märklauda, ta puudutab salajasi ja helli

1 Das Dritte Reich. Deutsche Geschichte 1933 – 1945. Eine Dokumentation. Bonn, 1990, lk 173.

2 Karismaatiline autoriteet (*Herrschaft*) püsib isanda (käskija) isikul ja tema loomulikel annetel ("*Gnadesgaben*"), mis Weberil ongi võrdsustatud "karisma" mõistega), eelkõige maagilistel võimel, ilmutusel, kangelaslikkusel, vaimujõul või kõneoskusel (M. Weber, Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft. Eine soziologische Studie. In: M. Weber, Rationalisierung und entzauberte Welt. Leipzig, 1989, lk 231). Weberi metodoloogial põhineva natsionaalsotsialismi-analüüsi näitena vt P. Brooker, The Nazi Führerprinzip: A Weberian Analysis. In: Political Ideologies and Political Philosophies. Ed. by H. B. Cullough. Toronto, 1989, lk 193 – 199.

3 A. Bullock, Hitler. A Study in Tyranny, lk 377; E. Fromm, Anatomie der menschlichen Destruktivität. Hamburg, 1991, lk 464 – 466.

4 A. Bullock, Hitler. A Study in Tyranny, lk 379. Speer märgib, et ka relvastuse juures pidas Hitler kõige olulisemaks psühholoogilist aspekti, lähtudes seejuures oma I maailmasõja kogemustest (A. Speer, Spandau. The Secret Diaries. New York, 1977, lk 208).

kohti, vabastades massi-alateadvuse, väljendades tema kõige varjatumaid püüdlusi, rääkides talle seda, mida ta kõige rohkem tahab kuulda." ¹Või teine põhimõtteliselt samas suunas liikuv kirjeldus: "Ta alustab tasase ja aeglase tenorihäälega ja umbes viieteistkümneminuti pärast juhtub see, (...) mida saab väljendada vaid vana primitiivset võrdluspilti kasutades: vaim tuleb talle peale."²

Hörgult subliimse mosaiigi maalib J. Fest. Tuhandete, isegi miljonite jaoks muutus Hitler ebajumalaks, kelle ilmumist krampides üle elati. On säilinud fotod, millel Juht sammutab läbi karjuva ja nuuksuva spaleeri, mille esiridades on naised, ja tema ise – üksildasena, endassesulgununa, kantud vaimse vägistamise ihast, veel "enda juures", tavalises, armetus inetuses, mis oli tema tegelikuks palgeks, vaevaliselt poseeriv inimkest, ometi mediaalselt poserev endasse laskma jõudu, mis masside ootuskarjes endast juba teada andis. Alles siis, kui ta poodiumile astus ja esimesed kobavad sõnad hingetusse vaikusse langesid, näis ta iseendaks saavat ja omandavat selle võitmatuna näiva geniaalsuse, mis teda tema alaväärsesst individuaalsusest eemale kandis. Ta ise oli mõnikord tunnistanud, et juubeldavate rahvamasside ees sai ta "teiseks inimeseks" ja et selle suhte päritolu selgemaks teha, tarvitseb vaid heita pilk massi käsitlevatele lehekülgedele MK-s, sellele läbinisti erootilisele innule, mida massi mõiste ja ettekujutus sellest temas äratasid, tema kõnevõime valla päästsid ja ainulaadsetele, määratutele ja vabadele passaažidele kaasa aitasid. Aina kirglikumalt nõutud ühinemistes leidis kontaktiraskustes üksildane, kes igast kokkupuutest üksikindiviidiga eemale hoidis, ersatsrahuldust ja too mass, mida ta mõisteliselt "naisega" samastada tavatses, andis talle üha uute liialdusteni viidud orgastilistes kollektiivdeliiriumides tundeelamuse surrogaate, millest ta kogu oma koletuslikus minahulluses individuaalselt ilma oli jäetud.

Sel alusel on Hitleri kõnedest räägitud kui seksuaalmõrvadest (kirjanik R. Schickel). Kõnelemine oli tema olemuse element, ainult üha uued retoorilised puhangud avasid talle väljapääsu sisemisest kataleptilisest sasi-puntrast. Kui ta ei rääkinud, langes ta tagasi oma mõttehämavuse, deemonist hüljatud, otsuse- ja teovõimetult endasse varjunud – *post coitum triste*; mitte enam Juht, vaid lihtsalt Hitler, Adolf, yarakult karile jooksnud, postkaardimaalija.³

3. Hitleri karisma koostisosade hulka kuulus kahtlemata näitlemisoskus, oskus "teatrit teha". Läbiviidud uurimused näitavad, et enamiku inimeste jaoks on negatiivsete emotsioonide tõetruu lavastamine küllaltki keeruline, eeskätt käib see ahastuse ja hirmu, pisut vähemal määral raevu ja tülgastuse kohta. Selgub nimelt, et vastavate lihaste töö tahtlik reguleerimine ei ole suurele osale meist jõukohane. Muidugi on alati olemas erandid ja Hitlerit peetakse üheks nendest.⁴

Poliitiline edu, mis paljuski tulenes mainitud karismaatilistest joontest, on aegade jooksul tekitanud kiusatust rääkida Hitlerist kui suurest riigimehest. II. Mommsen on seda nimetanud "grandioosseks arusaamatuseks" ja ma kaldun jagama tema seisukohta.⁵

Hitleri isiku ja tema tegevuse seletamiseks on loodud lõputu hulk kõikvõimalikke psühholoogilisi konstruktsioone, mis kahjuks küll oma valdavas enamuses pigem ähmastavad meie arusaamist asjast kui aitavad selles keerulises naturis selgusele jõuda. Kes julgeb öelda, kui suure kasuteguriga on näiteks järgmine diagnoos: Hitler kannatas Oidipuse kompleksi, paranoia ja tugevate homoseksuaalsete kalduvuste all, millele lisandus kastratsioonikompleks, nartsissistlik soov domineerida ja vajadus kanaliseerida oma seksuaalenergiat nii, et publiku eest jääks varjule tema impotentsus. Juht suutis sellest impotentsist üle saada ainult juudi naistega

1 O. Strasser, Hitler and I. London, 1940, lk 74 – 77.

2 J. Fest, Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 60.

3 J. Fest. Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 60 – 61.

4 P. Ekman, Telling Lies. Clues to deceit in the Marketplace, Politics and Marriage. New York, 1985, lk 36 – 37.

5 H. Mommsen, Der Nationalsozialismus und die deutsche Gesellschaft. Ausgewählte Aufsätze. Reinbek, 1991, lk 94.

ja, samavõrra segastel põhjustel, proua Goebelsi ja proua Göringiga.¹

Põhjalikult on Hitleriga tegelnud Erich Fromm. Pärast pikki kontseptuaalseid eksirännakuid jõudis Fromm järeldusele, et klassikalisel freudistlik seletus ei ole antud juhul adekvaatne ning pakkus välja järgmise skeemi. Hitleril oli küll seksuaalne kiindumus ema vastu, ent see oli algusest peale nekrofiilse kallakuga. Ema ei olnud tema jaoks mitte reaalne isik, vaid maa, saatuse ja surma impersonaalse jõu sümboliks. Ema ja poja sellise seose lõppeesmärgiks oli ühinemine surmas. See kõik seletab ka seda, miks Hitler hiljem mitte kunagi ei armastanud naist, kes meenutasid talle ta ema. (Kõrvalepõige: oma ühe lemmikkunstniku Franz von Stucki "Medusa pead" vaadates olevat Hitler hüüatanud: "Need silmad, Hanfstaengl! Need silmad! Need on minu ema silmad!") Põhiliseks emasümboliks muutus Hitlerile Saksamaa. Fiksatsioon emale (= Saksamaale) oli vaenu põhjuseks "mürgi" (süüfilis ja juudid) vastu, mille eest ta teda päästa tahtis; sügavamal alateadvuslikul tasandil oli see fiksaatsiooni side aga aluseks soovile ema (= Saksamaa) hävitada.² Ette rutates: olen nõus Frommi lõppjäreldusega, mitte aga kontseptsiooni kui sellisega. Fromm ei suuda muu hulgas seletada, miks ikkagi Hitleri nekrofiilne kirm kõike hävitada piirdus esmajoones juutidega. Täpsemalt öeldes, Fromm küll seletab, ent ei seleta ära.³

C. G. Jung mõtestab Hitleri kui fenomeni lahti oma arhetüübiteooriast lähtuvalt. Jung postuleerib inimpsüühikasse selle kõige sügavama ja tähtsama kihina kollektiivse alateadvuse (*das kollektive Unbewusste*). Kollektiivne alateadvus on esmajoones alateadvuse see osa, mis antakse edasi pärilikul teel. Kollektiivse alateadvuse sisu moodustavad arhetüübid ehk formaalsed skeemid, mis

teadvuse tasandile jõudnuna genereerivad kujutlusi. Arhetüübid väljenduvad müütides, muinasjuttudes, unenägudes jne. Kuivõrd arhetüübid kujutavad endast celnevate inim põlvede kogemuse kontsentraati ning reprodutseerivad teadvuses fülogeneesi varasemate etappidega seotud ettekujutusi, siis nende ülemäärane sissetung teadvusse muudab indiviidid teatud mõttes kollektiivseks loomaks. Germaani kollektiivses alateadvuses arvas Jung toimivat eriliselt aktiivse arhetüübi, mille ta tinglikult nimetas "Wotaniks". Isik, kellele see arhetüüp projitseerub, muutub religioosse kultuse objektiks, natsionaalsotsialistlikul Saksamaal osutus selleks Hitler.⁴

Huvitav detail: Franz von Stuck on 1889. aastal, s.o täpselt Hitleri sünniaastal, maalinud pildi "Surnud hinged". Torkab silma Hitleri küllaltki suur sarnasus esiplaanil ratsutava Wotaniga.⁵

Kuigi Jungi kontseptsioon on lõppkokkuvõttes (usutavasti) üsna suure seletusjõuga, jääb ikkagi vacvama kahtlus, kas arhetüübid ei esine ehk liig suurel määral *a priori* veendumuse ja liig vähe tõestatud teadusliku fakti staatuses.

Elu viimasel perioodil tuli Hitleril mängida palju erinevaid rolle: rahvuse päästja, Juht, geniaalne ülemjuhataja, võrratu oraator jne. Kõige südamelähedasemaks rolliks oli Hitlerile siiski... prohvetirool. On raske tagantjärele öelda, kunas täpselt Juhti sugenes see veider veendumus, mõnede autorite arvates juba üsna varakult: "Ma usun, et see oli Jumala tahe, siit üks poiss Reichi saata, lasta tal suureks saada, tõsta ta rahvuse juhiks, võimaldada tal oma kodumaa (s. o Austria – H. K.) tagasi juhtida Reichi rüppe; see on kõrgeim ettemääratus ja meie pole midagi muud kui selle tööriistad."⁶ Loomulikult ei unustanud prohvet juute: "Ma tahan täna jälle proh-

1 M. Kitchen, Fascism. London, 1978, lk 17.

2 E. Fromm, Anatomie der menschlichen Destruktivität, lk 423 – 424.

3 Sama etteheide Frommile on ka mitmel teisel autoril (M. Billig, Fascists. A Social Psychological View of the National Front. London, 1978, lk 34 – 35).

4 C. G. Jung, Wotan. In: Collected works, vol. 10. Princeton, 1970, lk 179 – 193; vt ka H. Käärik, Üks võimalik visioon Kolmandast Riigist. "Akadeemia" 1989, nr 6, lk 1285 – 1290.

5 Franz von Stucki looming oli ja jääb psühhoanalüütikutele oluliseks interpretatsiooniallikaks. Muide, piltide hulgas, mis Hitlerile erilist silmarõõmu valmistasid, on palju selliseid, mis koosnevad ainult kahest põhielemendist: alasti naised ja maod.

6 Das Dritte Reich. Deutsche Geschichte 1933 – 1945. Eine Dokumentation, lk 167.

vet olla: kui rahvusvahelisel finantsjuutulusel peaks sees- või väljaspool Euroopat õnnestuma veel kord rahvaid maailmasõtta tõugata, siis ei ole tagajärjeks mitte maailma bolševiseerimine ja seega juutluse võit, vaid juudi rassi hävitamine Euroopas." ¹

Kelle prohvet oli Hitler, mis laadi oli Hitleri prohvetlus? Kindlasti mitte Wotani prohvet. Rääkides küll aaria-põhja rassi kultuurilisest ülimuslikkusest, suhtus Hitler samal ajal üsna põlglikult vanadesse germaanlastesse. Hitler raevutses, kui Himmler andis korralduse kaevata välja eelajaloolisi asulaid. "Miks on vaja tõmmata kogu maailma tähelepanu asjaolule, et meil pole minevikku? Sellest pole veel küllalt, et roomlased püstitasid grandioosseid ehitisi, sellal kui meie esivanemad elasid saviosmikutes. Nüüd hakkab Himmler neid külakesi veel välja kaevama... Kõik, mis me sellega tõcstame, on see, et siis kui kreeklased ja roomlased (tõelised aarialased Hitleri jaoks – II. K.) olid jõudnud kõrgkultuuri, kasutasime meie alles kivikirvest ja kükitasime lõkke ääres." ²

Ei olnud Juht ka kristlik prohvet, kuigi seda mõnikord avalikult ja häbenematult väideti: "Hitleri agitatsioon erines oluliselt paljast propagandast. See oli ettekuulutus ja üleskutse... tohtu läbilöögijõuga, sest teda volitati ülevalt." ³ Ei olnud Hitler prohvet ka selle sõna laiemas, ülekantud tähenduses, lihtsalt nägija, sest selline prohvetlus jääb tavaliselt sõnaks, sõnumiks. Hitleri "sõna" muutus aga teoks, "ennustus" sai tegevusprogrammiks, mis tuli ellu viia (S. J. Lec: "Valeprohvetid viivad oma ennustused ise täide"). Kui tavaliselt on prohvetlik ennustus vaadeldav metafoorina ning prohvet ise tõelisena, siis Hitleri puhul muutus fiktsioon aktiivseks poliitiliseks müüdiuks ning selle läbi muutus metafoorseks prohvet ise. "Kas kõige selle juures Hitleril ka tõelistele prohvetitele omaseid töövilumusi oli, on ülimalt kahtlane. Ja lõpuks pole see ka oluline. Tähtis on see, et prohveti maski taga varjas Hitler üht teist,

hoopis reaalsemat ja olemuslikumat rolli – Saksamaa hävitaja rolli.

Nagu juba eespool öeldud, langeb minu arvamus siin täielikult kokku E. Frommi omaga. Selle vahega, et Fromm on selle väite tuletanud Hitleri psühhopatoloogilistest iseärasustest, mina kaldun seda seletama ka maisemate, sotsiaalpoliitiliste põhjustega. Mõned autorid on oletanud, et Hitleri selja taga seisid seejuures täiesti konkreetset sotsiaalsed jõud, kelle tellimust ta täitis. Millised olid need jõud ja millal Hitler end nendega sidus – need delikaatsed küsimused alles otsivad lahendust. Lihtsam on tõestada, ja esialgu ilma igasuguste ülisalajaste dokumentaalallikateta, et Hitler ei teeninud Saksamaa huve. Mõned näited. Sisulise koostöö vältimine Jaapaniga. Viimasega ei kooskõlastanud Hitler ühtki tähtsat otsust, mis sai Saksamaale saatuslikuks (pärast Jaapanile šokina tulnud Molotov-Ribbentropi pakti ei avanudki Jaapan Siberis teist rinnet, mis oleks ilmselt lõppenud Venemaa purustamisega). Või siis – Hitleri kategooriline keeldumine 1943. aastal läbirääkimistest venelastega, mida need algatasid mitmel korral (1942. a detsembrist kuni 1943. a septembrini) oma Stockholmi saatkonna kaudu. Lääneliitlaste tulutud lubadused avada teine rinne, Stalini kahtlus, et liitlased lasevad venelastel lihtsalt verest tühjaks joosta, et hiljem sobivaid rahutingimusi dikteerida, keeldumine teha N Liidule Ida-Euroopas "territoriaalseid järeleandmisi" ning lootus saada 1943. aasta suvel veel sakslaste käes olnud alad tagasi ilma võitluseta – kõik see tingis stalinliku Venemaa suhteliselt paindliku hoiaku. 1943. aasta septembris esitas Molotovi asetäitja Dekanozov Stockholmis Saksamaale järgmised rahutingimused: Saksa vägede väljavõimine N Liidust, Saksa-Vene piiride kehtestamine 1914. aasta seisuga, N Liidu erioigused ("vabad käed") Türgi väinades ja Aasias. Lisaks sellele pakkusid venelased Saksamaale laiaulatuslikku majanduskoos-

1 Rede des Führers und Reichskanzlers Adolf Hitler vor dem Reichstag am 30. Januar 1939, Berlin, 1939, lk 48 – 49.

2 A. Speer, Inside the Third Reich. New York, 1971, lk 141.

3 J. Müller, Das deutsche Wunder und die Kirche. Das Schicksal und die Aufgabe der Kirche im neuen Deutschland. Die Grünen Blätter, Bd. 36, H. 1. Elmau, 1934, lk 25.

4 J. P. Stern, Hitler. The Führer and the People. Glasgow, 1975, lk 78 – 79.

tööd.¹ Selliseid tingimusi tagasi lükata sai ainult täielik idioot või siis enda Saksamaa põhjalaskmisele jäägitult pühendanud "prohvet". Selliseid fakte võib tuua veelgi. Samal ajal võib aksepteerida A. Jodli arvamust, et juba 1942. aasta algul oli nii Hitlerile kui ka talle endale selge, et võidust pole mõtet enam unistada.² Üldjoontes on aga usaldusväärset materjali Hitleri tegelike mõtete, hoiakute ja plaanide kohta päratult vähe. Ja peabki olema, sest need käisid Hitleri tegeliku rolli juurde, mida Juht pidas vajalikuks hoolikalt varjata. Juba mainitud A. Jodli kirjutas natuke aega enne oma hukkamist Nürnbergis: "Tunnen ma ülepäa seda inimest, kelle kõrval pikki aastaid okkalist ja ennastohverdavat elu mööda saatsin? Kas pole ta minu idealismiga lihtsalt mänginud ja seda ainult ära kasutanud, eesmärkidel, mida ta oma sisimas varjas?... Nii ei tea ma praegu, mida **tema** mõtles, teadis ja tahtis, tean ainult seda, mida **mina** sellest mõelnud ja arvanud olen."³ Ei teadnud Jodli, ei teadnud Goebbels, ei teadnud Bormann. Võib-olla aimasid, ent ei teadnud. Prohveti roll oma irratsionaalsuse-, loogikavaenulikkuse- ja ülemõistuslikkusega, müstilisele lõppvõidule häälestatud pseudoreligioossete kaemuste tulevärgiga pidi tehtud saatuslikke vigu laskma paista loomulike ja paratamatute vahepaladena teel lõppeesmärgile. Teatraalse, jaburdava (pool)pühamehel varjus elas oma autonoomset elu kaine, küüniline ja kalkuleeriv poliitik, kes ajas üht hoopis teist, Saksamaale võõrast ja pahaendelist asja.⁴

*

Rääkides Hitleri isikust, võimalikest sisepingetest, millel tema käitumisele oma mõju võis olla, ei saa lõpuks mööda minna probleec-

mist, mis juba aastakümneid ägedaid vaidlusi sünnitanud: Saksa riigi ja rahva juhi päritolu küsimusest. Ehk, selle mehe enda päritolu küsimusest, kes 12 aasta jooksul oli teinud päritolu küsimuse tuhandetele, sadadele tuhandetele ja miljonitele elu ja surma küsimuseks.

On tehtud väheedukaid katseid tõestada, et Hitleris oli tšehhi päritolu sugemeid.⁵ Piisavalt vana on versioon, mille järgi Hitleri isapoolne vanaema Maria Anna Schicklgruber jäi raskejalgseks sel ajal, kui töötas teenijana parun Rotschildi juures Viinis. "Kui vastab tõele, et üks Rotschildidest oli Alois Hitleri (s. o Hitleri isa – II. K.) tegelik isa, on Adolf Hitler veerand juuti."⁶ Hitler justkui teadis teda kompromiteeriva dokumendi olemasolust ning organiseerinuvat selle kättesaamiseks atentaadi Dollfussile, otsitavat paraku leidmata. Piisava tõestusmaterjalita kuulub see variant siiski ennekõike legendide valda. Ent on veel üks teine, sootuks raskekaalulisem versioon, mis pärineb Hitleri lähikondlaselt H. Frankilt. Franki sõnul oli Hitler 1930. aastal ühe oma poolvenna pojalt, võib-olla ehk väljapressimise eesmärgil, saanud kirja ähmaste vihjetega "täiesti kindlate asjaolude kohta meie perekonnaloo". Frank sai korralduse asja salaja põhjalikult uurida ning tuli lõpuks järeldusele: "Hitleri isa oli Linzi lähedal asuvast Leondingist pärit ning Grazis tööle võetud Schicklgruberi-nimelise naiskoka vallaslaps. See kokk Schicklgruber, Adolf Hitleri vanaema, teenis lapse sündimise ajal Frankenbergeri-nimelise juudi juures. Ja see Frankenberger maksis oma tollal – jutt käib möödunud sajandi 30ndatest aastatest – umbes 19aastase poja eest alimente lapse 14aastaseks saamiseni. Frankenbergeri ja Hitleri vanaema vahel leidis aset ka aastatepikkune kirjavahetus, mille üldtendentsiks oli osapoolte vaikiv teadmine, et laps oli il-

1 W. Maser, Deutschland. Traum oder Trauma. Kein Requiem. München, 1984, lk 436-437.

2 P. E. Schramm, Vorwort und Erläuterungen zu: H. Picker, Hitlers Tischgespräche, lk 36, 116.

3 Sealsamas, lk 117.

4 A. Bullock, Hitler. A Study in Tyranny, lk 375: "See kalkuleerivuse ja fanatismi segu on Hitleri isiksuse omapäraseks jooneks. Seejuures on raske öelda, kas lõpeb üks ja algab teine. Ignoreerida või alahinnata üht elementi tähendab anda asjast moonutatud pilt."

5 Vt W. L. Shirer, The Rise and Fall of the Third Reich. A History of Nazy Germany. New York, 1960, lk 8.

6 W. Langer, The Mind of Adolf Hitler. The Secret Wartime Report. New York, 1972, lk 112.

male tulnud asjaoludel, mis kohustasid Frankenbergerit alimente tasuma.¹

Kõik uurijad on ühel meelel selles, et Franki valetamises süüdistada on alusetu. Miks pidigi surmaotsuse täidesaatmist ootav, Hitlerile lõpuni lojaalseks jäänud mees hakama selliseid fakte välja mõtlema. Pealekauba viis Frank hauda kaasa veendumuse, et need faktid ei saanud tõele vastata sel lihtsal põhjusel, et Franki meelest ...oli see täiesti võimatu. Muidugi võis Franki kogutud materjal olla paiguti ebatäpne ja seda temast sõltumatutel põhjustel. Näiteks selgus, et Frankenbergeri-nimelist juuti pole mainitud paikkonnas kunagi elanud, küll aga leiti dokumentidest jälg Frankenreiteri-nimelise mehe kohta, kes, tõsi küll, oli katoliiklane. Kuivõrd 1856. aastani polnud kõnesolevas piirkonnas juutidel elamisluba, on täiesti võimalik, et osa juute vahetas olude sunnil usutunnistust. Asja teeb keerulisemaks seik, et Franki ütluste kohaselt oli Hitler tema aruandele reageerinud raevuka väitega, et juut tema juudi soost vanaisast on täielik vale. Ta teadvat seda seetõttu, et vanaema oli talle nii rääkinud. Vanaema oli juudilt raha võtnud ainult seetõttu, et oli nii vaene.²

Muidugi see, et Hitler oma vanaemaga rääkis, pole põhimõtteliselt võimatu. Toimuda võis see küll Hitlerile teatud-tuntud ja armsas monoloogi vormis. Kahtlasem on, kas vanaema Adolfiga sel teemal mõtteid vahetas. Igatahes sai umbes 42 aastat enne Adolffi sündi toonelasse läinud Maria Anna Schicklgruber seda teha kaunistes ebamaisel moel. Põhimõtteliselt on võimalik, et Franki juut šokeeris Juhti sedavõrd, et viimane lobbises välja midagi ülcarust. Siiski, Hitleri puhul mõeldamatu ja ilmse faktivea esinemine võib

osutada pigem sihikindlale soovile asja veelgi ähmastada.

Kuidas suhtuda Franki versiooni? Osa autorite jaoks seda lihtsalt pole olemas, osa kehitab häbelikult õlgu.³ Mida arvab Hitleri biograafia üheks suurimaks asjatundjaks peetav J. Fest? Fest kinnitab, et Franki pihtimus on seni "osaliselt toetust leidnud ja tervikuna mitte ümber lükatud". Ehkki küsimus jääb esialgu ühetähenduslikult lahendamata, leiab Fest austria ajaloolase F. Jetzingeri põhjaliku Hitleri-uurimust kommentaarides siiski, et lapse ema (s.o Hitleri vanaema) ja tema tulevase mehe Johann Georg Hiedleri "teatud käitumine" leiab otsemaid usutava seletuse, kui Franki esitatu aluseks võtta.⁴ Nii või teisi, Hitler ise lasi kohe pärast Austria ühendamist Saksamaaga isa sünnikoha ja vanaema haua igaks juhuks tankidega maatasta teha, õnnetu Döllersheimi asula ja selle ümbrus muudeti õppepolügooniks.⁵

Goebbels on Hitlerit kunagi nimetanud pooleldi jumalaks, pooleldi plebeiks. Võib ehk nüüd öelda, et Hitler oli pooljumal, poolplebei ja veerand juuti? Kaldun arvama, et võib. Ja sellisel juhul oli Hitler, vastavalt Reichi seadustele, rassivõõras, liigivõõras (*artfremd*) element.

Tahtmatult meenub üks lõik Remarque'i raamatust "Aeg antud elada, aeg antud surra" (Tallinn, 1959, lk 449):

"Minus on kolm neljandikku aarialast," ütles Hirschland.

Steinbrenner puhus talle oma sigaretsuitsu näkku. "Ära räägi! Minule oled sa veerand juuti, ja tänu füüreri suuremeelsusele tohid sa ehtsate saksa sõduritega õlg õla kõrval võidelda."

1 II. Frank, Im Angesicht des Galgens, lk 320 – 321.

2 Sealsamas, lk 321.

3 II. Glaser, Das Dritte Reich. Anspruch und Wirklichkeit. Freiburg, 1962, lk 13; A. Bullock, Hitler. A Study in Tyranny, lk 24.

4 Vt P. Reichel, Der schöne Schein des Dritten Reiches. Faszination und Gewalt des Faschismus. München, 1991, lk 140.

5 J. Fest, Das Gesicht des Dritten Reiches, lk 17, 416.

6 Sealsamas, lk 18.

BARBI PILVRE

AJASTU MÜÜTILINE HAIGUS – AIDS SUSAN SONTAGI VAATED AIDS'ILE METAFOORINA

Kümme aastat pärast esseed "Haigus kui metafoor" pöördus Susan Sontag teema juurde tagasi, seekord pisut kitsamalt, keskendudes ajastu haigusele AIDSile.

Sontag jääb ka uues esseces truuks Aristoteelse definitsioonile: metafoorist võime rääkida siis, kui asjale, millest räägitakse, antakse nimi, mis tegelikult tähistab midagi muud.

Meie mõtlemises sisaldub alati annus metafoorsust. Pole aga olemas vältimatuid metafoore, millest ei võiks põhimõtteliselt loobuda. Ehkki meie mõtlemine on iseenestest alati tõlgendamise, peaksime kriitiliselt suhtuma suvalistesse tõlgendustesse. Haigused metafoorina ja nii nüüd ka AIDS on seotud ajastuga, kultuuriga ja poliitikaga.

Kehast rääkides kasutasid kreeklased kunstist laenatud metafoore. Eriti oluline oli neile harmoonia mõiste. Tihti on keha kirjeldavad metafoorid laenatud arhitektuurist. Apostel Paulusest on lähtunud traditsioon nimetada keha templiks. Ka tehaseks on meie keha nimetatud; selles käsituses sisaldub kujutus hästifunktsioneerivast tervikust. Keha võrdlus kindlusega laseb aga aimata ähvardavat katastroofi.

Keha kindlusena on metafoor, mille ajalugu on pikk. Sellega seostub arusaam haigusest kui surelikkuse ja elu hapruse metafoorist. John Donne kirjeldab proosaluuletuses "Devotions upon Emergent Occasions" (1627) haigust vaenlasena, kelle piiramisrõngasse keha kindlus on sattunud.

Militaarsed metafoorid on kõikvõimalike meditsiini valdkonda kuuluvate olukordade kirjeldamisel ikka veel populaarsed. Tänapäeval räägitakse, kuidas keha mobiliseerib haiguse rünnaku vastu oma immunoloogilise süsteemi. Meditsiini keel on üldse agressiivne. Riiklikus tervishoius räägitakse haigustest, mis ründavad ja ohustavad ühiskonda ja millega tuleb võidelda või isegi olla valmis sõjaks.

Bellum contra morbum, sõda haiguste vastu, on praktiline metafoor just seetõttu, et sõja mõiste kasutamine võimaldab mitmesugustes kampaaniates vaenlase vastu mingi idee taha mobiliseerida terve elanikkonna. Me oleme pidanud sõdu vaesuse vastu, narkomaania vastu ja igasuguste haiguste, näiteks vähi vastu.

Kui miski on kuulutatud sõjaks, siis tavalukorras hoolikalt raha lugev ühiskond on valmis mängu panema ka suuremaid summasid. Sõjatingimustes pole ükski ohver liiga suur.

Metafoori abil on kardetud haigust võimalik ka näidata võõra sissetungijana. Haigustel on ohvrid ja need vääristavad kaastunnet. Osa ohvreid on süütud ja süütus toob paratamatult esile küsimuse süüst.

Militaarsed metafoorid on olnud kasutusel kui põletusmärgid, et märgistada teatud haigusi ja haigeid.

Susan Sontag, kes ise põdes aastaid vähki ja sellest ka paranes, tegi tähelepanekuid suhtumisest vähihaigetesse. Kui tuberkuloosis nähti kunagi inimese mina võlujõu lisajat, siis vähk toob üldise arusaama kohaselt kaasa inimese mina degenereerumise.

Haigusega on seotud ka vastutuse mõiste ja on leitud, et teatud haiguse taga on mingid kindlad isiksuse iseärasused. Vähi põevad selle arusaama kohaselt füüsiliselt ebatäiuslikud, enesestõmbunud, kinnised inimesed, eriti need, kes tõrjuvad endas viha või seksuaalseid tundeid.

Tuberkuloosi peeti terve 19. sajandi ja veel 20. sajandi alguses haiguseks, mis tabas ülitundlikke, andekaid inimesi, kes ei suutnud talitseda oma kirgi.

Viimastel aastatel on vähi sümboolse tähenduse taaka kergendanud uus haigus, mille metafoorne laeng on veelgi võimsam, mis märgistab haigestunu lõplikult ja hävitab inimese mina pöördumatult. Näib, et ühiskonnal

on alati vaja ühte haigust, mida võiks samastada kurjaga.

Nagu võiski arvata, tõi haigus, mida veel lõpuni ei mõisteta ja mis peale selle on veel tänaseni ravimatu, uue võimaluse näha haigust metafoorina. Ranges mõttes pole AIDS – immuunsupuudulikkus – üldsegi haiguse nimetus, vaid üldnimetus kliinilisele seisundile, mis põhjustab terve rea haigusi. Erinevalt näiteks süüfilisest ja vähist, mis on olnud aluseks AIDSi metafoorile, tähistab viimane paljude haiguste esinemist. AIDS pole selles mõttes niisiis haigus, aga ta sobib kokku skeemiga, mille kohaselt haigusel on üks põhjustaja.

AIDSi-metafoori sugupuu on kaheharuline. Mikrotasandil kirjeldatakse seda kui vähki, kui sissetungijat. Kui räägitakse nakatumisviisidest, siis kasutatakse vanemat metafoori, milles on keskseks saastumise mõiste ja mis toob meelde süüfilise.

AIDSi kirjeldamisel kasutatud militaarsed metafoorid jätavad peaaegu täielikult kõrvale haiguse põhjused, sest see on niisama hämar valdkond kui vähi põhjused. Keskendatakse rohkem perioodile, kus vaenlane, viirus, viib läbi sisemise revolutsiooni, võimuhaaramise, nii nagu vähirakud siirduvad pärast mutatsiooni teistesse elunditesse. AIDSi puhul on oluline, et nakkus tuleb väljastpoolt.

Viiruse rünnakut kirjeldatakse poliitilise jälitusmaania terminites, mis väljendavad umbusku sellise maailma suhtes, kus on mitmeid väärtussüsteeme. Kaitsesüsteem koosneb rakkudest, mis muu hulgas toodavad "antikehi ohu tõrjumiseks"; sissetungija liigub edasi "sihikindlalt". Ei ole pääsu ka *science fiction*ist: sageli kirjeldatakse nakatumist kui kosmosetulnukate võimalikku rünnakut või sõjategevust tipptehnoloogia abil. Tähtede sõja ajastusse sobib AIDS imehästi. Nii nagu tulnukad vallutavad inimkonna salakavalalt meie hulka tungides, nii asuvad sissetungijad märkamatuult elama rakkude.

Kui vähi puhul hakkavad rakud vohama, siis AIDSi puhul nad surevad. Viiruse kirjeldatakse kui midagi, mis on pugenud kollektiivi. Uuringute tulemused on näidanud, et AIDSi viirus võib aastaid olla makrofaagides peidus, segi paisates antikehade moodustamise süsteemi, makrofaage siiski tapmata.

See, et viirus ei tapa kõiki rakke, millesse ta asetub, teeb AIDSi veelgi salakavalamaks.

Eriti hirmuäratavaks teeb viiruste rünnaku see, et nakkuse saamine on midagi lõplikku. Isegi siis, kui nakkuse saanud inimesel ei ilmne sümptomeid ja infektsioon ei arene haiguseks, jääb viirus ikkagi nakkuse saanud inimese organismi.

AIDS on kliiniline konstruktsioon, mille identiteet sünnib paarist üheaegselt esinevast sümptomist. Sümptomite loetelu on pikk ja pikeneb üha. Haiguse konstrueerimine põhineb teatud cel-AIDSi mõistel (ARC, *AIDS-related complex*), mis tähistab varajasi, aeg-ajalt ilmsikstulevaid immuunsussüsteemi kadumise sümptomeid.

AIDS on ajaga seotud haigus. Kui sümptomid on hakanud esinema teatud tihedusega, võib haigus edasi areneda väga kiiresti. See, et AIDS on aeglane haigus, teeb ta sarnaseks süüfilisega, mitte niivõrd vähiga. Kui süüfilise kardetum järk oli kolmas ("tertsiaarne süüfilis"), siis AIDS on ise kolmas järk nakkuse saamise ja immuunsussüsteemi kahjustumise vahel. AIDSi areng on järkjärguline, sisaldades aeglasemaid faase ja isegi seiskumisi, mis muudab ta veelgi salapärasemaks.

Kui süüfilise viimases astmes arenevad kesknärvisüsteemi häired ja haigusega kaasnev dementsus on seotud müüdiga, mille kohaselt enne hullumeelsuse pimedusse langemist on looval inimesel ees taltsutamatu loomiskirest kantud aastad, siis AIDSi viimases staadiumis tekkivat dementsust pole keegi siinamaani romantiseerinud. AIDSi nagu ka vähki ei saa romantiseerida ega selle haigusega siduda sentimente, sest ta on möödapääsmatuult seotud surmaga.

Tänapäeva inimese jaoks on AIDS elu ja lootuse kadumise sümbol. AIDSi nakatumise puhul on nakkuse saanud inimesel selge süütunne ja vaid vähesed imestavad: miks mina. Enamik inimesi (välja arvatud lõunapoolse Aafrika elanikud) teab, kuidas ja kust ta on nakkuse saanud. AIDSi saamine tähendab seda, et nakatunu kuulub teatud "riskirühma", paariate hulka. Haigus paljastab väga isiklikud asjad naabritele, töökaaslastele, perekonnale ja sõpradele. Teiselt poolt tugevdab haigus ka identiteeti ja Ameerika Ühendriikides on AIDS tõstnud meeshomoseksualistide ühtekuuluvustunnet.

Enamik inimesi peab AIDSi saamist ise põhjustatud õnnetuseks. Sugulisel teel leviv haigus mõistetakse eriti karmilt hukka. AIDSi ei peeta mitte ainult seksuaalse lodevuse, vaid ka perverssuse sümboliks. Eriti Ühendriikides on endiselt levinud arusaam, mille kohaselt nakkuse heteroseksuaalne levimine on äärmiselt haruldane – nagu Aafrikat polekski olemas. AIDSi nakatuvad selle käsituse järgi need, kes on seksuaalselt aktiivsemad ja nii muutub AIDS karistuseks aktiivse seksi eest. Isegi süüfilise levikuga scotud promiskuiteeti ei peetud nii taunitavaks, sest AIDSi levikuteed – anaalseksi peetakse ebaloomulikuks. Tõve saamist peetakse sel juhul teadlikuks ja seetõttu criti taunitavaks.

AIDS võib levida ka "süütule" inimesele, näiteks vereülekande kaudu. Sellised AIDSi-haiged saavad selle eest, et neil pole "märki küljes" nagu homoseksualistidel, veelgi suurema viha ja põlguse osaliseks.

Nakkushaigus, millega seostatakse patt, tekitab inimestes paanika, et haigus võib levida avalikes kohtades ka muul viisil kui ainult sugulisel teel. Süüfilise hirmus kõrvaldati USA laevastiku alustelt ukseupud ja ukсед muutusid lükatavaks ning linna purskaevude juurest kadusid metallist joogitopsid. Ka AIDS on samalaadseid foobiaid äratanud: eriti kardetakse, et vaesed ja värvilised ohustavad kuidagi "põhilianikkonda".

Et AIDS on paljuski konstruktsioon, sümptomite kompleks, loetelu, mis on põhimõtteliselt lõputu, siis räägitakse nakatumist "väljendavatest" (*presenting*) haigustest, mis määratlevad ilmnenuid haiguse just AIDSi. Väite, et AIDS lõpeb surmaga, paikapidavus sõltub otseselt sellest, mida arstid mõtleavad AIDSi all. Kasutusel on bioloogiast ja zooloogiast tuntud primitiivsed metafoorid nagu puhkenud (*full-blown*) või arenenuid haigus (*full-fledged*). Arstide keelekasutus on teinud AIDSi küpsemisest või arenemisest normi, reegli. Nii nagu puhkevad õienupud ja toores muutub küpseks, lõpeb puhkenud haigus mõõdapääsmatult surmaga. Võib-olla on liig väita, et metafoor loob kliinilise mõiste, aga ta teeb palju enam, kui lihtsalt kinnitab mõistet.

Haiguse konstrueerimine selgelt eristatavateks arenguetappideks on vältimatu, et ellu

viia metafoori loodud kujutluspilti puhkenud haigusest. Viimasel ajal ollakse loobumas eel-AIDSi kategooriast, mis oli nakkuse saamise ja haiguse puhkemise vaheaste. Uus arusaam muudab haiguse nüüd endisest vältimatumaks ja kinnitab juba eksisteerivat fatalismi, mis AIDSiiga kaasneb. Praguste uurimistulemuste kohaselt esineb esimese viie aasta jooksul pärast nakatumist sümptomeid (ehk AIDS on puhkenud) 30 – 35% nakatunuteist. Sellest tõsiasiast tehakse järeldus, et enamik nakatunuteist haigestub, millest võib järeldada, et kõik nakatunud haigestuvad lõpuks. Kriitiline suurus polegi see, mitu protsenti nakatunuteist haigestub, vaid see maksimaalne aeg, mis kulub nakatumisest esimeste sümptomiteni.

Valitseb usk, et kõik nakatunud lõpuks siiski haigestuvad, seda kinnitab käsitus, et HIV-positiivseks tunnistatud inimesi peetakse nendeks, kellel on põhimõtteliselt AIDS, aga kellel see pole veel välja lõõnud. Selliseid inimesi koheldakse tihti nii, nagu nad tõesti oleksid juba haiged. Nakkuse saanud, aga mitte haige on võrratu meditsiiniline määratlus (inimkehas pesitseb muide palju viirusi). Haiguse määratlemine sel viisil võib viia mitmesuguste praktiliste järelduste. Inimesed jäävad ilma töökohast, kui saadakse teada, et tegemist on HIV-positiivse isikuga, ehkki näiteks USAs on ebaseaduslik kedagi sellise põhjendusega vallandada. HIV-positiivseks tunnistatud inimesed viiakse näiteks USA armees "salajastelt, pingutusi nõudvatelt ametipostidelt" teisele tööle. Viiruse saamine on piisav eeldus järeldusele vaimsete võimete allakäigust, ehkki seda on meditsiiniliselt võimatu tõestada.

Ja muidugi teeb AIDSi nakatumine võimatuks USAsse immigrerumise.

AIDS on epideemia, mille ohvrite arv moodustub haigestunute arvust ja tõenäoliselt haigestuvate inimeste arvust, kes on hetkel silmanähtavalt terved. Luuakse uus eluaegsete paariate klass: tulevikuhaiged. Haiguse mõiste laieneb radikaalselt.

Vastupidiselt tuberkuloosi põhjustatud leebele surmale on AIDSi kui ka vähki suremine piinarikas.

Kõik metaforiseeritud haigused, mis vaeavad kollektiivset teadvust, lõpevad piinarikka surmaga. Surmaga lõppemine pole

isenekest piisav hirmu ja õuduse tekitamiseks. See pole isegi mitte vältimatu. Pidalitõbi lõpeb harva surmaga ja sellesse nakatumine on väga raske, kuid sellegipoolest on ta kõigist haigustest kõige kaalukama tähendusega laetud. Vähk on kardetavam kui südamehaigus, ehkki inimene, kellel on vere-soonkonnahaigus, sureb sellesse lähemate aastate jooksul palju tõenäolisemalt kui vähihaige oma haigusse. Infarkt on pöördeline sündmus, aga ta ei muuda inimese identiteeti ega tee temast "ühte neist", nagu näiteks vähk või muidugi AIDS.

Kõige rohkem kardetakse haigusi, mis nagu näiteks vähk või muidugi AIDS – peale selle, et need lõpevad surmaga –, muudavad inimese ebardlikuks. Nii kardeti möödunud sajandi Prantsusmaal marutaudi, sest sellega seostati talitsematut määratsevat seksuaalsust. Koolerat kardeti rohkem kui rõugeid, sest selle sümptomid olid nii häbiväärsed: kõhulahtisus, oksendamine ja organismi karika-tuurne kärbumine.

Lastehalvatuse tulemused võisid olla hirmsad, aga see ei toonud kaasa keha mädanemist ega polnud seega nii vastumeelne. Peale selle rikkus lastehalvatus ainult keha ja jättis näo terveks.

Vaatamata tööle, mida moodne filosoofia ja teadus on teinud Descartes'ist lähtuva traditsioonilise arusaama murdmiseks vaimu ja keha erinevusest, pole need üldsegi mõjutanud meie kultuuris levinud sügavat veendumust, et tuleb vahet teha näol ja kehal kõiges, mis puutub kommetesse, seksuaalsusse ja esteetilistesse hinnangutesse. Selline vahetege-mine on ühe Euroopa kultuuri tähtsama ikonograafilise põhimõtte, Kristuse märtrisurma kujutamise tuum. See traditsioon tähendab hämmastavat erinevust näoilme ja selle vahel, mis juhtub kehaga. Pühakute nägude rahulik ülevus on nendest julmusest ülalpool, mida keha läbi elab. Ainult Kristuse näol on näha kannatus, tema passioon. Kogu meie arusaam inimesest on ikkagi rajatud sellele, et nägu on midagi muud kui keha. Nii ei ärata infarkti- ja gripitaolised haigused, mis samuti surmaga lõppeda võivad, nii suurt õudust kui sellised haigused, mis rikuvad ära näo.

Näo lagunemisest endast on tähtsam see, et lagunemine peegeldab pidevalt toimuvaid

peidetud muutusi kehas. Jäljed pidalitõbise, süfiliitiku või AIDSi-haige näos on sihikind-lalt edeneva muutuse ja mädanemise märk: midagi orgaanilist.

Veel 19. sajandil seoti mõistega "orgaani-line" kahjulikkude. Saastunud õhku ja keha eri-tisi, mis levisid õhu kaudu, nähti haiguste põhjustena. Haigust tekitav õhk tuvastati paha lõhna järgi, mida tekitas lagunev orgaani-line aine. See seostus pigem linna kui maa vacsusega, jäätmete ja mädanemisega ning surnuaedade lähedusega.

Need arvamused lükati ümber alles siis, kui Pasteur ja Koch avastasid mikroorganismide rolli haiguste levikul. Aastal 1880 ei uskunud teadusringkonnad enam miasmi, haiguse poolt levitatud mürgiste aurude ole-masolusse. Veendumus, et pimedates räpas-tes linnades elamine tekitab tuberkuloosi, on variatsioon miasmiteooriast. Miasmi mõiste tundub olevat vajalik haiguse sidumiseks moraalikategooriatega.

Mõte orgaaniliselt saastunud, objektiiv-selt haigusi tekitavast keskkonnast ilmus jälle pinnale hiljuti, kui hakati rääkima sellest, kuidas psühholoogiliselt saastunud atmosfäär muudab inimese altiks vaimuhaigustele.

"Katk" on tähtsaim metafoor, mille kaudu AIDSi epidemiat mõistetakse. AIDS on muutnud vähi argipäevaseks: enam ei scosta-ta mõistega "epidemia" vähki.

Katku mõistet, mille ingliskeelne vaste *plague* tuleneb ladina tüvest *plaga* (löike-haav), on läbi aegade kasutatud kõikide suu-remate kollektiivsete katsumuste metafoorina ning samuti paljude hirmuäratavate haiguste üldnimena. Üldiselt kasutatakse katku mõistet nakkushaiguste tähistamiseks. Neid haigusi mõistetakse katsumusena, mitte lihtsalt õnnetusena. Haiguse pidamine karis-tuseks on vanim arusaam haiguse põhjustest. Antiikajal peeti haigusi kollektiivseks õnne-tuseks ja neil oli tähendus. Ainult vigastusi peeti isiku enda süü läbi tekkinuteks või ise ärateenitud haigusteks. Antiigist leidub vaid üks analoog moodsale arusaamale häbiväär-sest haigusest: Philoktetese Ichkv haav.

Kõige kardetavamad haigused, mis muu-davad keha eemaletõukavaks, nagu pidalitõ-bi, süüfilis ja koolera, aga ka vähk, saavad eriti kergesti katku metafoorse nimetuse. Just süüfilis sellisel kujul, nagu arstid seda 15.

sajandil esimest korda kirjeldasid, sünnitas rühma metafoore, mis uuel kujul elustusid seoses AIDSiga. Süüfilise kujutamine karistusena pattude eest oli pikka aega, praktiliselt kuni selleni, kui seda õpiti kerge vaevaga ravima, lähedal mõttele, et haigus on karistus terve ühiskonna kiimalisuse eest – nii nagu AIDSi peetakse karistuseks kiimalisuse eest rikkais tööstusmaas. Vastupidiselt vähile, mis on indiviidi haigus, käsitatakse AIDSi haigusena, mille inimesed on saanud kui osa "riskikategooriast", ehkki ei välistata ka indiviidi oma osa. "Riskirühm" on küll neutraalse kõlaga bürokraatlik vormel, aga ta äratub ellu igivana mõtte saastunud kollektiivist, mida haigusega karistatakse.

Iseloomulik stereotüüpselt arusaamale katkust on see, et haigus tuleb alati kuskilt mujalt. Süüfilisele antud nimetused kirjeldavad hästi inimlikku vajadust teha kardetud haigusest välismaine. Inglastele see oli *morbis Germanicus*, firentslastele napoli taud, jaapanlastele hiina haigus. Haigusega seotud kujutlused on tihedalt seotud kujutlustega millestki väljastpoolt tulevast, välismaisest. Haigus on maa vallutamise vorm ja selle kandjad on sõdurid.

19. sajandi ettekujutustes oli Euroopa koht, mida mujalt tulnud tapvad haigused koloniseerivad. Euroopat ennast peeti loomu poolest taudiavabaks. Usutakse, et rahvastel, kel on vähem võimalusi pääseda loodusõnnetustest, on ka väiksem võime tunda kannatust. Arvatakse, et asiaadid või mustad või aafriklased või moslemid ei kannata samal viisil kui eurooplased või valged. Haigus ühendatakse vaesusega, vaesed on aga privileegeritute poolt vaadatuna väljaspoolsed. See kinnitab haiguste assotsieerimist võõraste maadega, eksootiliste, tihti primitiivsete kultuuridega.

AIDSist mõeldakse klassikalise katku käsikirja kohaselt, et ta on alguse saanud "mustalt mandrilt", levinud seejärel Haitisse, sealt Ameerikasse ja siis Euroopasse... AIDSi peetakse troopiliseks haiguseks, järjekordseks hädaks, mis on pärit kolmandast maailmast. Fantaasiad primitiivsusest ja eriti hüpotees loomadest haiguse allikana (roheliste marakrattide haigus? aafrika sigade katk?) toob jälle pinnale alateadvuses hauduvad stereotüübid mustanahaliste seosest loomalikkusega ja nende seksuaalsest lodevusest.

Vastukaaluks on Aafrikas viimasel ajal liikvele läinud hüpotees, et viirus on pärit CIA ja USA armee ühistest laboratooriumidest Marylandis ja saadeti Aafrikasse, kust see tuli Ameerikasse tagasi homoseksualistidest rändjuttustajate kaudu.

Katku peetakse reeglina kohtuotsuseks, mis on langetatud ühiskonnale, ja AIDSi seostamine selle kohtuotsusega harjutab inimesi mõttega haiguse globaalsest levikust. Seksuaalvahekorra kaudu levivaid tõbesid on alati peetud peale individuaalse karistuse ka teatud rühma karistuseks ("üldise kiimalisuse" eest). Mis tahes epidemias nähti veel eelmisel sajandil karistust moraalse lodevuse või poliitilise allakäigu eest, niisamuti nagu seostati kardetud haigust välismaalastega (või vähemustega, kelle vastu tuntu võõrastusega seotud jälestust). Kui haigused assotsieeritakse patuste ja vaestega, siis räägivad need keskklassi väärtuste kasuks, mille hulgas on au sees korrapärane eluviis, usinus ja tunnete vaoshoidmine. Nii seostati tervis nende väärtustega, mis olid nii religioossed kui merkantilised, nii et tervis hakkas tähendama hüvet, samal ajal kui haigus tähendas allakäiku.

Tänaseks on üsna raske anda moraalset tähendust epidemiale, peale nende muidugi, mis levivad sugulisel teel.

Katku metafoori kasutati 30ndail üldiselt sotsiaalse ja psüühilise õnnetuse sünonüümina. Selline katku mõiste kasutamine liitub kitsarinnaliste hoiakutega ja õõnsa paatosega: näiteks võiks olla kas või Wilhelm Reichi kõne "emotsionaalsest katkust" või Karel Čapeki näidend "Valge katk". Camus "Katk" on nede hulgas erandlik: katk pole seal niivõrd karistus nagu Čapekil, sest Camus ei protesteerinud millegi vastu, ei korruptsiooni, türannia ega isegi mitte surelikkuse vastu. Katku ootamatu rünnak osutab siin üksnes elu tõsidusele.

Uue epidemia ilmnemise ajal, mil on peetud isenesestmõistetavaks, et sellelaadised õnnetused kuuluvad minevikku, ei piisunud veel selleks, et nimetada uus epidemia katkuks. Oli vaja veel ka seda, et epidemia oleks seksuaalsel teel nakkav.

Ameerika avaliku moraaliga seisjad Jesse Helms ja Norman Podhoretz on korduvalt rõhutatud, et AIDS on just nimelt karistus

homoseksuaalsuse cest (ja täiesti ärateenitud). Mõned teised, kirikuga seotud tegelased peavad AIDSi Jumala karistuseks ühiskonnale, kes ei ela tema sõna kohaselt.

Ka autoritaarsed poliitilised ideoloogiad on juba vanast ajast olnud huvitatud viha üleskütmisest võõramaalaste vastu. Haigused on selleks eriti sobiv materjal. Nakkushaigused üldiselt loovad pinna nõudmisele keelata välismaalaste sissepääs maale. Välismaalaste vastu viha õhutatav poliitika on need alati tõbisteks kuulutanud. 19. sajandil olid välismaalaste poolt levitatavateks tõbedeks koolera, tuberkuloos, kollapalavik, düsenteeria.

Mõni aeg tagasi oli AIDS Lõuna-Aafrika valitsusele nagu taeva kingitus. Tolleaegne välisminister väitis, et mustade terroristide käsutuses on tänapäeval marksismistki tõhusam relv: AIDS.

AIDSi epidemia sobib eriti hästi esimese maailma poliitilise tagakiusamismaania projektsiooniks. AIDSi viirus võib nüüdseks sümboliseerida juba mis tahes mütolooilist ohtu. Ühendriikides on AIDS siiani äratanud vähem teravaid reaktsioone kui Euroopas. Sellised Norman Podhoretzi taolised hääletorud, kes otsivad kõige innukamalt AIDSi epidemia moraal, on samal ajal need, kelle põhimureks on näiteks Ameerika relvastustaseme ja mõni aeg tagasi ka veel antikommunistliku hoiaku säilitamine ning kes leiavad kõikjal märke Ameerika poliitika ja ülemvõimu allakäigust. Pateetilised kõned "homokatkest" on osa palju laiemast hädakisast, mida lääne antiliberaalid ja paljud idablokist sinna kolinud tegelased suunavad tänapäeva ühiskonna sallivuse vastu, süüdistades läant "pehmuses", hedonismis, vulgaarselt seksikas muusikas, liiga lõdvas suhtumises narkootikumidesse ja perekonnaelu allakäigus.

AIDS on eriti nende lemmikmure, kes söödavad oma poliitilist programmi massipsühholoogiasse: AIDS on nende jaoks küsimus rahvuslikust uhkusest ja enesekindlusest. Ehkki need agitaatorid korrutavad, et AIDS on seotud alternatiivseksiga, ei ajenda neid üksnes kabuhirm homode cest. Veel tähtsam on AIDSi kasutuskõlblikkus ühes uuskonservatiivide tähtsaimas projektis: *Kulturkampfis* kõige selle vastu, mida nimetatakse 60ndateks. Kõik see "tahtepoliitika"

– sallimatus, tagakiusamismaania ja poliitilise nõrkuse hirm, on kehastunud suhtumises AIDSi.

AIDS on sobivaim stiimul tuttavatele hirmudele, mida tuntakse juba läbi paljude sugupõlvete: hirm hävingu cest on üks selliseid. Uuematest hirmudest võiks lisada hirmu looduse saastumise cest ja ka kolmanda maailma sissetungimise cest.

Viimasel ajal on needsamad mütolooigid, kes on AIDSi innukalt kasutanud igasuguse alternatiivsuse ja erandlikkuse vastu suunatud ideoloogiliseks mobilisatsiooniks, taganenud oma kõige hirmuäratavamatest avaldustest. Nüüd on samad tegelased grupis, mis korrutab, et nakkus ei levi "põhielanikkonnale", ja mis hoiatab AIDSi seotud hüsteeria või kirgede lõkkelepuhumise cest. Nende arvates saab haigus tänapäeval liiga palju avalikkuse tähelepanu. Selles näevad nad soovi lepitada vähemuste esindajad "põhielanikkonnaga", mille tulemuseks võib olla see, et haigus, mis on olnud "nende", muutub "meie" haiguseks. See on aga järjekordne tõend "liberaalsete" väärtuste pealetungist ja Ameerika vaimsest allakäigust.

AIDSi muutmise kõikide probleemiks ja selle kaudu asjaks, milles kõik vajavad tervis- hoiualast valgustust, on "meie" ja "nende" vahelise piiri hägustamine ja isegi katse taganeda "nende" moraalsest hukkamõistust, või vähemalt muudab see hukkamõistu ebaoluliseks, arvavad antiliberaalidest AIDSi mütoloojiseerijad. AIDS samastatakse sellises retoorikas homoseksuaalsusega üldse ja täpsemalt anaalseksiga. Poliitik Pat Buchanan olevat kord retooriliselt küsinud: "Kas Ameerika Ühendriikidest on tulnud maa, kus koolides ei või rääkida kümnest käsust, aga Õpetaja peab andma juhtnööre, kuidas muuta anaalseks turvaliseks?"

Prantsusmaal on AIDS – le SIDA – kiiresti võetud poliitilisse sõimusõnavarasse. Ultraparempoolsete juht Le Pen on vastaseid tühistanud väljendiga "aidsine" (*sidatique*) ja antiliberaal Louis Pauwels nimetas streikivaid gümnasiste "vaimsest AIDSi-haigeteks" (*sont atteint d'un sida mental*).

AIDSi metafoorse kasutuse seisukohalt on oluline, et haiguse tähtsaimaks iseloomujooneks peetakse selle latentsust, mitte nakkavust. Lisaks sellele pakub haigus võimalusi

kasutada teda saastumise ja mutatsiooni metafoorina. Kui AIDS muutub kunagi nii tavaliseks kui vähk, eristab teda metafoorse kasutuse puhul viimasest kujundikeel, mis on seotud viirustega. Viroloogia pakub terve valiku AIDSist sõltumatuid metafoore, mis kõik kinnitavad AIDSi mütooloogiat.

Juba kaua enne AIDSi kuulutas William Burroughs ja Laurie Anderson kordas teda oraakellikult: "Keel on viirus." Viirused pole mitte ainult nakkuse, saastumise põhjustajad, vaid nad kannavad geneetilist "informatsiooni", põhjustades muutusi rakkudes.

AIDSi viirus või viirused on peaaegu niisama muutlikud kui gripiviirus. Viirusest on tänapäeval tulnud muutlikkuse sünonüüm. Isegi informatsiooni ähvardavad arvutiviirused. Ühele 1987 suure hävingu kaasatoonud arvutiviirusele pandi isegi nimi PC-AIDS (*personal-computer-AIDS*). Prantsuse arvutispetsialistid räägivad juba nüüd *le sida informatique*'i probleemist. Nii kinnistub ka kujutlus AIDSi pidevast lähedalviibimisest. Viiruse animistlikud kirjeldused, arusaam, et viirus on hiiliv, muutuv, salakaval ja uuenev, eristavad AIDSi kõikidest teistest katkulaadsetest haigustest. Ka arvutialalt on AIDSi viiruse kirjelduseks terminoloogiat laenatud: räägitakse viirusest, mis kopereb ennast ise.

Ehkki AIDSiga seotud hirmud on vanad, teeb viis, kuidas seda kirjeldatakse uut tüüpi haigusena, temast veelgi tõsisema haiguse või rängema kohtuotsuse.

Tegelikult on ebatõenäoline, et AIDS on nii uus haigus, nagu arvatakse. Laiale avalikkusele see siiski on uus haigus ja ta tähistab pöördepunkti suhtumises haigustesse ja meditsiini, samuti seksuaalsusse ja katastroofi mõistesse üldse.

Seksi ideaaliks on kogemus "siin ja praegu" ning tuleviku loomine. AIDSi hirm säilitab ka seksis sideme minevikuga. Seks pole enam kahe inimese vaheline asi, sest AIDSi tõttu ei saa ühiskonna ahelatest enam hetkekski lahti.

Hirm seksuaalsuse ees on kõige uuem hirm meie hirmude maailmas. Hirm vähi ees

õpetas meid kartma keskkonna saastumist; nüüd levitab AIDS meie keskel inimsaastumise hirmu. Elust endast, verest, eritistest, on tulnud nakkusekandja. Keha vedelikud on potentsiaalsed tapjad. Parem oma tungid niisii vaos hoida. Isekuse kultuur saab toetajaid üha juurde, sest individualismi soovitab nüüd juba ka meditsiin.

Praeguse ülelinekuajastu meeoleolu, mida AIDS võimendab, iseloomustab väsimus puhtmaistest ideaalidest: AIDSi poolt mõjutatud käitumismall on osa laialdasemast tagasiminekest "konventsionaalsusse" pärast kaht aastakümnet taltsutamatu meelte ja ihade rahuldamisest. Uus seksuaalne realism käib käsikäes realistliku maastikumaali stabiilse isikliku elu, eduka pangakarjääri ja kirikliku laulatusega. Moes on tsölibaat. Seksuaalne spontaansus on ajast ja arust. Uusi võimalusi ihade turvaliseks rahuldamiseks pakuvad näiteks seksitelefoniid.

Hirm nakkuse ees on kandunud ühiskonda laiemalt. Näiteks arvutimaailmas suhtutakse igasse uude programmi kui potentsiaalsesse viirusekandjasse. Järgitakse hoiatust: "Ära kunagi pane oma arvutisse ketast, mille algupära sa ei tea."

Kardetud epideemiad provotseerivad alati sõnavõtte sallivuse ja leebuse vastu, mille all mõeldakse tänapäeval nõrkust, korratust, korrupsiooni. Inimesed actakse vastu tahtmist analüüse tegema; et korda majja lüüa, nõutakse haigete eristamist ja takistuste püstitamist tõelisele või kujutletud nakkusele või nakkuse levitajatele.

AIDSi äratatud maailmalõpuretoorika annab uue põhja väitele, et kogu inimkonna ellujäämine on kaalukausil. Katastroofile võib vastu astuda aga ka stoiliselt. Stephen Jay Gould Harvardi ülikoolist on väitnud, et ehkki AIDS võib tappa neljandiku inimkonnast, "on meil siis ka palju järel ja me võime alustada uuesti". Kultuurikriisi mõistmine sünnitab vajaduse ja võimaluse puhastuda ja uuesti alustada. Mõte on väga ameerikalik ja väga tänapäevane.

ANTS JUSKE

JEAN-FRANÇOIS LYOTARD CONTRA JÜRGEN HABERMAS

1970. aastatel levis "postmodernismi" mõiste suurema eduga teisel pool ookeani. Euroopa filosoofilises mõttes võib "postmodernismi" läbimurde seostada J.-F. Lyotard'i 1979. aastal ilmunud raamatuga "Postmodernistlik olukord: ettekanne teadmisesest"¹. Sissejuhatuses tunnistab Lyotard, et ta valis "Ameerika kontinendil sotsioloogide ja kriitikute seas käibiva sõna "postmodernism" kirjeldamiseks teadmiste olukorda kõige arenenumates ühiskondades". Lyotard'i käsitlus polemiserib avalikult Jürgen Habermasiga, kuigi tema nime kohtame "Postmodernistlikus olukorras" harva. Lyotard tõmbaski oma raamatuga Habermasi vaidlusse, nüüd juba postmodernistliku poleemika sildi all. Alates 1980. aastate algusest on nende kahe mehe poleemika andnud hiilgavaid peatükke kaasajasse filosoofiasse ja ühiskonnakriitikasse.

Jürgen Habermas kuulub nn Frankfurdi koolkonna teise põlvkonna filosoofide hulka, kes jätkavad saksa filosoofia hegeliianlikku liini. Olgu veel lisatud, et Frankfurdi koolkond oli esimene Lääne filosoofiline suund, mis alustas juba 1920. aastatel marksismi süvendatud uurimist. Lyotard on seevastu lähemal pigem Kantile, mis avaldub criti hästi tema "üleva" käsitluses. Habermas kaitseb "modernsuse projekti", mille formuleerisid Valgustusaja filosoofid 18. sajandil. Valgustuslik maailmapilt toetub kolmele suurele talale – teadusele, moraalile ja kunstile, mis emantsipeerusid unifikatsioonide maailmapildi lagunemise tulemusena. Seega on modernismi projekti aluseks "objektiivsed teadused, universaalne moraal ja seadus ning kunstide autonoomia vastavalt nende sisemisele loogikale – ühesõnaga igapäevaelu ratsionaalne organiseeritus". Modernismi projekti ajalooline areng on viinud teaduse, õiguse ja kunsti järjest suuremale iseseisvusele ja eraldatusele ning lõhele "ekspertide" ja "võhikute" vahel. Modernistlik esteetika algab Habermasi järgi Baudelaire'ist ja loosungist "kunst kunsti pärast", st kunsti võõrandumisest mitte

ainult teadusest ja moraalist, vaid ka igapäevases reaalsuses. See on "piiramatute eneserefleksiooni, subjektivismi ja hüperstimuleeritud sensitiivsuse" kultiveerimine kui eesmärk omaette. Modernism kulmineerus Habermasi arvates dadaistide Voltaire'i kabarees ning kõik 20. sajandi moodsa kunsti edasised katsed lepitada elu ja kunsti (surrealistlik mäss, kunsti piiride hajutamine, kus "igaüks on kunstnik" jms) on lõppenud läbikukkumisega: "Kui autonoomselt arenenud kultuurisfääride konteinerid purunevad kildudeks, hajub nende sisu ning alles ei jää muud kui desublimeeritud tähendus ja dekonstrueeritud vorm – emantsipatoorset efekti ei järgne." Siin sekkub Habermas postmodernismi-vaidlustesse. Eespool toodud tsitaadid pärinevad tema loengust "Modernism – lõpetamata projekt"², mille ta pidas Theodor W. Adorno preemia saamise puhul 1980. aastal. Nimelt andis Frankfurdi linn preemia Habermasile kui kõige silmapaistvemale sealse filosoofiakoolkonna esindajale ning kaitses oma loengus modernismi projekti, kinnitas Habermas veel kord oma filosoofia põlvnemist Horkheimeri, Adorno jt ideedest. Ühtlasi on "Modernism – lõpetamata projekt" vastus neile, keda Habermas nimetab "neokonservatistideks". Habermas tuvastab postmodernistide ja antimodernistide huvide ühtelangemise, sest mõlemad jao-tavad või paremal juhul jagavad ümber ühiskondliku tööjaotuse seniseid skeeme, mis ongi konservatism. Habermasi arvates on vajalik esteetiline vastupanu majandusliku ja administratiivse süsteemi autonoomia kasvule. Igal juhul tuleb säilitada tasakaalustatud maailmapilt, nagu see tekkis Valgustusajal: ühiskond on tervik, iga tema autonoomne komponent on suhestatud tervikuga. Habermas on nõus, et modernism on end ammandanud selles mõttes, et ta ei produtseeri progressiivseid ideid, kuid teiselt poolt on modernism tunginud kõigisse elusfääridesse. Tuntud on Habermasi lause: "Modernism do-

mineerib, kuid ta on surnud." Niisiis on postmodernism Habermasile modernismi jätk situatsioonis, kus modernism on end ammendanud. Samas ei kavatseda ta veel sellepärast modernismist distantseeruda, nagu seda teevad "postmodernismi protagonistid". Habermas kirjutab: "Selle asemel et lugeda modernismi projekt läbikukkunuks, tuleb õppida vigadest, ekstravagantsetest programmidest, mis on püüdnud modernismi eitada." Väljapääsu olukorrast, mida ta nimetab "legitiimsuse kriisiks", näeb Habermas ratsionalistlikus konsensus ühiskonna kõigi eluvalduste vahel. Tõelise valgustajana paneb ta suurt rõhku riigi osale, mis peab tasakaalustama kapitalimaailma ja sotsiaalkultuurilist sfääri. Modernismi projekt on mõistlik ja valgustuslik, mis lubab kõigil ühiskonna liikmetel kasutada ühtset kommunikatiivset keelt.

Lytard'i Habermasi-kriitika põhineb kahel mõistel, millega ta end ka tuntuks kirjutas. Need on "suured narratiivid" (ehk "metanarratiivid") ja "keelemängud". "Suured narratiivid" ongi tunnuslikud modernistlikule maailmapildile, mida kaitseb Habermas. Lytard kirjutab: "Ma kasutan terminit "modernne" tähistamiseks igasugust teadust, mis legitimeerib ennast metadiskursusega, mille kaudu ta pöörduv mõne suure narratiivi poole." Teisiti öeldes on "suured narratiivid" globaalsed metakeeled, mis kirjeldavad maailma unifitseerituna, st nii, et kõikvõimalikke keeli saab kirjeldada ühtse metakeele kaudu. Lytard'i loetus on sellisteks metakeelteks Hegeli filosoofia (vaimu dialektika) ning marksism ja kapitalism (ratsionaalse rikkust loova subjekti emantsipatsioon). (Seda rida võib pikendada: näiteks Ch. Jencks mainib analoogiliste "narratiivide meistritena" Einsteini ja Freudi ning talle lähemast valdkonnast muidugi Le Corbusier'd ja funktsionalistliku arhitektuuri utopiaid. Tüüpiline modernism on valgustuslik narratiiv, mida mäletatavasti kaitseb Habermas. Konsensus, ühise koodi kasutamine omavahel eraldunud valdkondade vahel iseloomustab valgustuslikku üksmeelt alates tõeväärtuste hindamisest kuni kunstimaitсени. Siit ka suured filosoofilised süsteemid ja internatsionalistlikud kunstivoolud. Habermas ise on Lytard'i järgi pakkunud veel ühe

metanarratiivi, mis on veel üldisem ja abstraktsem kui Marxi või Freudi omad – nimelt "emantsipatsiooni narratiivi".³

Postmodernismi defineerib Lytard "umbusuna metanarratiivide suhtes". Tema "Postmodernistlik olukord" algab sõnadega: "Meie tööhüpetes lähtub sellest, et teadmise staatus on muutunud, kuna ühiskond on jõudnud postindustriaalsesse, kultuur aga postmodernistlikku ajastusse." Ajaliselt määrab Lytard selle protsessi alguse 1950. aastate lõpuga, mis Euroopale tähendas juba eelmisel sajandil alanud "rekonstruktsiooni lõpuleviimist" (samas mõonab ta, et protsesside kiirus on riigiti, ühiskonniti erinev). Teadmise staatuse muutumise postmodernistlikus olukorras seostab Lytard eelkõige "ühiskonna computeriseerimisega". Viimaste aastakümnete teadused ja tehnoloogiad on toonud kaasa terve rea uusi keeli: lingvistilised teooriad, kommunikatiivsed ja kübernetilised probleemid, informaatika, kompuutrite keel, andmepangad, paradoksoloogia jne. Kõik need tehnoloogilised transformatsioonid on mõjutanud teadmiste tsirkulatsiooni, tõlkimist ja nende omandamise viisi. Toimub teadmiste eksteriorisatsioon, st teadmised võõranduvad nende kandjatest. Vana teadmiste omandamise viis treeningu ja tuupimise vormis (*Bildung*) on iganenud. Lytard'i visioon teadmiste ringlusest sarnaneb paljuski Marxi teooriale sellest, kuidas töö produkt võõrandub töö tegijast (vaatamata sellele, et just Marxi ühiskonnakäsitlus on üks markantsemaid näiteid "metanarratiivist"). Marxi järgi pole töö eesmärgiks enam väärtuste tarbimine, vaid väärtuste vahetamine. Sama toimub Lytard'i arvates postindustriaalses ühiskonnas teadmistega, mis tsirkuleerivad nagu rahagi. Oluline pole enam vahe teadmise ja teadmatuse vahel, vaid – nagu rahagi puhul – "teadmise hinna" ja "teadmise investeerimise" vahel. Teadmine on kaotanud oma tarbimisväärtuse, hoopis olulisem on teda omada vahetamise eesmärgil. Tekivad multinatsionaalsed monopolid nagu IBM, kes kontrollivad oma tohutute andmepankade kaudu informatsiooni. Tuleviku sõda ei peeta enam territooriumide, vaid informatsiooni pärast. Varamodernistliku industriaalühiskonna leiutajate ja isemõtlejate aeg on jäänud möödas.

Lyotard'i "Postmodernistliku olukorra" teine keskne mõiste on "keelemängud". Mõiste ise on laenatud Ludwig Wittgensteinilt ning, nagu ka edaspidi näeme, on keele problemaatika postmodernistlikes ja dekonstruktivistlikes teooriates ebaproportsionaalselt kesksel kohal. Mäletatavasti on postmodernism skeptiline "suurte jutustuste" suhtes. Metanarratiivide asemel valitseb keelte pluralism. Näiteks küsimusele "mis on inimene?" võime anda väga erinevaid vastuseid lähtudes inimese füüsilisest väljanägemisest, mõtlemisest, keelest, sotsiaalsest staatusest jne. Kasutades ühte keelt me elimineerime teised. Samas pole postmodernistlikus situatsioonis võimalik kasutada metakeelt, mis suure narratiivina haaraks kõik objekt-keeled. Lyotard illustreerib keelemänge järgmise näitega. Kui keegi vestluses, intervjuus vms-s ütleb "Ülikool on haige", siis sõnumi andja on "teadja", kes omab teatud informatsiooni. Adressaat võib sõnumiga nõustuda või mitte. Kui aga näiteks ülikooli rektor deklareerib, et "Ülikool on avatud", siis selmine mudel enam ei tööta. Siin on tegemist "performatiivse" lausungiga – ülikool on avatud, sest keegi on ta kuulutanud avatuks. Adressaadi asi pole selle üle diskuteerida. Kolmas lausungitüüp on "Andke ülikoolile raha", mis sisaldab käsklust, instruksiooni, nõuet. Sõnumi andja on selgelt autoritaarsel positsioonil, eeldades, et sõnumi saaja käitub vastavalt instruksioonile, st sooritab "performatiivse" akti. Keelemängud tähendavadki Lyotard'i järgi seda, et iga lausungi kategooria on defineeritav reeglitega, mis määravad lausungi omadused ja kasutamise viisid. Täpselt nii nagu malemäng on defineeritud reeglitega, mis määravad iga malendi liikumisvõimalused. Keelemängude jälgimisest teeb Lyotard kolm järeldust: esiteks ei kanna reeglid isenda legitiimsust. Viimane on mängijatevaheline kokkulepe. Teiseks, kui pole reegleid, pole ka mängu. Kui muuta kas või ühte reeglit, muutub mängu olemus, st kui käik või lausung ei vasta mängu reeglitele, siis ei kuulu ta antud mängu juurde. Kolmandaks võib järeldada, et iga lausungit tuleb võtta kui käiku mängus. Lyotard järeldab: "Rääkimine tähendab võitlust mängulisest tähenduses." Alati polegi seejuures eesmärgiks võit – käike võib teha puhtast

leidmisrõõmust, samuti nagu keeles võib lõputult mängida sõnade ja tähendustega. Lyotard laiendab keelemängude näidet kogu ühiskonna sotsiaalsetele seostele: "suurte jutustuste" ja konsensuse asemel toimivad keelemängud, pidev võitlus pluralistlikult killustatud üksuste vahel. Lyotard'i postmodernistlik olukord on struktureeritud horisontaalselt, seal pole kohta kõikehõlmavatel metadiskursustel.

Siin võibki näha kõige olulisemat erinevust Habermasi ja Lyotard'i käsitluste vahel.⁴ Lyotard arvab, et Habermas pole õigesti mõistnud teadmise (teaduste) muutunud olukorda. Habermasi "konsensus" on vaid üks teadusliku diskussiooni aste, mitte tema lõppeesmärk. Postmodernistlik teadus on keelemängud, kus toimuvad mitte ainult "malekäigud" etteantud reeglites, vaid ka pidev uute reeglite kchtestamine – keelemängud on loov võitlus, mitte nivelleeriv konsensus. Postmodernistlik teadus on paradoksaalne, diskontinuitiivne ja katastroofiline.

1982. aastal kirjutas Lyotard artikli "Vastus küsimusele, mis on postmodernism", mis polemiseerib Habermasi kaks aastat varem peetud Adorno-loenguga.⁵ Lyotard'i arvates on Habermas lähemal hegellikule kogemuse dialektilisele ühtsusele, kuna ta püüab ehitada silda kognitiivse, eetilise ja poliitilise diskursuse vahele. Modernismi projekt konstitueerib sotsiaalkultuurilist ühtsust, keelemängud aga heterogeensust, mis on lähemal Kanti kriitilisele vaimule. Sama erinevust peab Lyotard silmas ka oma üleva (*sublime*) käsitluses. Lühidalt öeldes seisneb viimane selles, et modernistlik ülev püüab "presenteerida presenteerimatut" (abstraktse kunsti näide), mis võimaldab "maitse konsensusi" ja "häid (täiuslikke) vorme", postmodernistlik ülev loob kunsti kriteeriumid alles kunstiteose loomise käigus, st tal pole kasutada etteantud reegleid. Postmodernistlikus ülevas pole seega "häid vorme", ta on "valu ja naudingu kombinatsioon".

Oma artiklis "Vastus küsimusele, mis on postmodernism" jätkab Lyotard "postmodernistliku olukorra" kirjeldamist, nagu nägime, pidevalt polemiseerides Habermasiga. Olgu siinkohal toodud ka väike prantslaslik stiilinäide: võrreldes Hegelilt ja Kanti, viitab Lyo-

tard ka Wittgensteinile ja Adornole ning "mõnede teistele" mõtlejatele, "kellele pole saanud osaks au olla loetud professor Habermasi poolt, mis aga vähemalt säästab neid neokonservatisti armetust nimest". Teiselt poolt pole aga Lyotard'i enda positioon postmodernismi suhtes sugugi nii ühene, nagu võiks järeldada tema "suurte narratiivide" kriitikast. Samas 1982. aasta artiklis jõuab Lyotard lähemale reaalsele kunstisituatsioonile, ilmutades end pigem modernismi kui postmodernismi apologeedina. Iroonilist suhtumist eklektismi, kitši ja realismi on tunda igast lõigust. Eklektism on Lyotard'i arvates "tänapäeva kultuuri null-variant: eklektiline inimene kuulab *reagae*'t, vaatab *western*'it, lõunat sööb McDonaldis, õhtust kohalikust köögist, kasutab Tokios Pariisi parfüüme ja kannab Hongkongis retrorõivaid. Postmodernism on totaalse lõõgastumise aeg". Realism on Lyotard'i käsitluses kunst, mis põhineb ühtsusel, lihtsusel ja kommunikatiivsusel. Realismi kriitikas jõuab Lyotard koguni võrdluseni sotsialistliku realismi ja natsikunstiga. On huvitav, et nii Habermas kui Lyotard on kirjutanud mitmeid artikleid, kus mõlemad kritiseerivad postmodernistlikku arhitektuuri. Lyotard on vihjates Ch. Jencksi näiteks maininud, et postmodernistliku arhitektuuri sildi all tahetakse lahti saada Bauhausi projektist ning koos "funktsionalismi vanniveega" välja visata ka "eksperimenti lapsuke". Lyotard'i kriitikat jagub ka Bonito Oliva "transavangardismile" ja jällegi meenub Habermas, kes omakorda kritiseerib Peter Bürgeri "post-avangardset" kunsti. Lyotard'i enda kunstieelistusi demonstreeris suurepäraselt tema kontseptsiooninäitus "Les Immatériaux" Pompidou' keskus 1985. aastal, kus põhirõhk ei olnud mitte postmodernistlikul, vaid pigem hilismodernistlikul kunstil.

Kokkuvõtvalt võib tõdeda, et ei Habermas ega Lyotard (kuigi üks vähem, teine rohkem) ei näe modernismi ja postmodernismi vahel sellist kuristikku, nagu tavamõtlemine neid mõisteid sageli lahutama kipub. Habermas viitab, et juba asjaolu, et meil pole käimasolevatele protsessidele muud (st oma) nime kui "postmodernism", näitab, et "meil puudub vastus täna tajutavatele tulevikuprobleemidele". Postmodernism on suures osas

modernismi jätkumine uues situatsioonis, kus modernism on küll end ammendanud, kuid ometi totaalselt sööbinud igapäevaellu. Postmodernistlik filosoofia, teadus ja kunst pole muud kui modernismi kogemuse ümbermõtestamine, *re-thinking*, nagu seda on nimetatud dekonstruktivistliku filosoofia tähtsaim arendaja kaasaja filosoofilises mõttes Jacques Derrida.⁶ Dekonstruktivism põhinebki lõputul keelemängul, kus nihkuvad mõistete tähendused ja purunevad dogmaatilised kontseptsioonid. Nii on väga raske anda vastust ka küsimusele, mis on dekonstruktivism. Derrida vastab sellele küsimusele järgmiselt: "Väga skemaatilisel ütleksin, et raskused sõna "dekonstruktivism" defineerimisel ja seega ka tõlkimisel tulenevad faktist, et kõik predikaadid, kõik defineeritavad kontseptid, kõik leksikaalsed tähistused ja isegi süntaktilised artikulatsioonid, mis näivad hetkel olevat sobivad defineerimiseks või tõlkimiseks, on ise nii või teisiti samuti dekonstrueeritud ja dekonstruktaablid." Derrida "definiitsioonis" avaldubki ehk kõige paremini dekonstruktivismi olemus. Mõistete ümbermõtestamine (*re-thinking*) tähendab märgi (tähistaja) ja denotaadi (tähistatava) ühtsuse ja isegi omavahelise seose radikaalset eitamist. Märk emantsipeerub objektist, muutudes tähenduste maailmas "hõljuvaks". Märk võib seega vabalt vahetada tähendusi ja kontekste, kuna teda ei seo mingid fikseeritud seosed. Asjata pole postmodernislikus või dekonstruktivistlikus kunstiteoorias domineeriv interpreteeriv menetlus. Samamoodi nagu käitub märk objektiga, mida ta tähistab, samamoodi käitub interpreteerija kunstiteosega, mis on talle ettekääne lõpututeks semantilisteks manipulatsioonideks antud teosega.

Lõpuks võib tõdeda, et ka modernismi kogemus, mis on Habermasi järgi (hiljem näeme sama Jean Baudrillard'i puhul) imbutanud meie elu kõikidesse sfääridesse, pole midagi muud kui ümbermõtestamise, konteksti muutmise ja tähenduste nihutamise objekt.

Selles tähenduses on postmodernism neelanud või imenud endasse modernismi, dekonstrueerides viimase alustööd. Derrida rolli selles protsessis on raske alahinnata. Alates 1968. aasta algul Sorbonne'is peetud loengust, kus ta juurutas oma teise neologis-

mi "différance", on ta kritiseerinud Lääne modernistlikku metafüüsilist filosoofiat, mis põhineb "binaarsete opositsioonide" (subjekt/objekt, ideaalne/reaalne, hea/halb, mees/naine jne) ühtsusel. Kõik sellised vastandused on põhimõtteliselt dekonstrueeritavad ning siit ka raskused mõistete "dekonstruktivism" ja "différance" endi defineerimisel. Derrida järgi pole näiteks "différance" ei sõna, mõiste ega meetod. Derrida-kriitikas on viidatud nn negatiivsele teoloogiale, kus mõiste (Jumala) kohta saab öelda ainult seda, mida ta pole.

Kõik see pole aga takistanud "dekonstruktivismi" saamast "postmodernismi" kõrval samasuguseks moesõnaks nagu omal ajal "eksistentsiaalne" või hiljem "strukturealistlik". Derrida on eriti populaarne Ühendriikides, kus ta peab külalisprofessori kohta Yale'i Ülikoolis. Nii dekonstrueeritakse seal suure õhinaga kõikvõimalikke asju alates Hegeli filosoofiast ning lõpetades liikluseeskir-

jade ja lauamängudega. David Lehman toob veel sellise näite: kui Pariisis võis omal ajal kuulda isegi taksojuhte kääratamas "Kao minema, strukturalist!", siis täpselt samamoodi hüüavad nüüd Broadway taksojuhid: "Parem dekonstrueeri iseennast!"⁷ Kuigi käesolevasse käsitluse ei mahu ülevaated dekonstruktivismist ja poststrukturealistlikust filosoofiast (viimase kohta vt Hasso Krulli loenguid "Vikerkaares" 1992, nr 4 – 11; 1993, nr 4 – 7), peaksid nood igapäevanäited tegema meid pisut kurvaks: tervelt viimase kahekümne aasta filosoofiline leksika on meil praktiliselt tundmatu ja selliste mõistete nagu "différance", "disseminatsioon", "transgressioon", "nomaadlik mõtlemine", "skisoanalüüs", "sümboolne vahetus", "hüperreaalsus", "simulatsioon" ja paljude teiste avastamine seisab meil veel ees. Täpselt samuti nagu Nietzsche, Heideggeri, Bataille ja teiste postmodernismi "vanaisade" (uuesti) lugemine.

CHARLES JENCKS: POSTMODERNISTLIKU ARHITEKTUURI KEEL

Arhitektuuri praktikal, teorial ja kriitikal on olnud keskne koht postmodernismi mõiste süstematiseerimisel. A. Huyssen on viidanud, et "üks põhjusi, miks postmodernism 1970. aastate keskel "kristalliseerus" arhitektuuriliikumistes, on see, et arhitektuuris ilmnisid rohkem kui üheski teises kunstiliigis moderniseerimise võõrandumiseefektid". Tänu oma sünteetilisele loomusele reflekteerib arhitektuur alati tundlikult ühiskonnas toimuvaid nihkeid. Arhitektuur tungib läbi kõigi eluvaldkondade – seda tänu mitte ainult oma funktsioonile organiseerida meie elukeskkonda, vaid tänu oma sünkretiseerivatele omadustele. Erwin Panofsky on võrrelnud keskaja skolastilisi summasid gooti arhitektuuriga ja seda kaugeltki mitte metafoorselt. Sama märkame ka dekonstruktivistlikus filosoofias, mis on arhitektuuris näinud oma teooria ehk kõige adekvaatsemat peegeldust.

"Postmodernismi" juurutas arhitektuuri-teooriasse Charles Jencks, kasutades 1975. aastal seda terminit tähistamaks "avangardistliku ekstreemismi lõppu ja osalist tagasi-

pöördumist traditsiooni poole ning kommunikeerumist publikuga".⁸ 1977. aastal ilmus Jencki "Postmodernistliku arhitektuuri keel", kus ta esitab oma teooria süsteemselt.⁹ Nimetatud raamatust on ilmunud mitmeid täiendatud väljaandeid, mis ühelt poolt täpsustavad autori lähenemisi, teiselt poolt aga püüavad kaasas käia kõige uuemate nähtustega. "Postmodernistliku arhitektuuri keele" teises väljaandes 1978. aastal toob Jencks sisse oma käsitluse põhimõiste "topeltkodeerimine". Enne kui asume Jencki postmodernistliku topeltkodeerimise juurde, viitaksime mõnele olulisele Jencki eelkäijatele. Esmakordselt ilmus "postmodernism" arhitektuurialasesse leksikasse Joseph Hudnuti 1945. aastal ilmunud artiklis "Postmodernistlik maja", mida Jencks peab oluliseks mõiste toomisel "arhitektuuri alateadvusse". Hudnuti kontekstis on postmodernism siiski tõlgendatav pigem funktsionalismi uue, sõjajärgse staadiumi kuulutamisenäna kui modernismi kriitikana. Eespool oli viidatud ka Nicolaus Pevsneri 1960. aastate keskel ilmunud artik-

litele, mis on juba otseselt suunatud funktsionalistliku arhitektuuri äärmuste vastu. Lisada võiks veel Jane Jacobsi "sotsiaalse realismi" mõiste, mis samuti püüab tuua arhitektuuri tagasi maa peale. Oluliseks tähiseks on aga Robert Venturi 1966. aastal ilmunud "Komplekssus ja vastuolulisus arhitektuuris", kus ta polemiseerib modernistliku arhitektuuri ühe suurkuju Mies van der Rohe tuntud fraasiga "vähem on rohkem" ning teiste "ühedimensiooniliste" doktriinidega. Venturi kirjutab: "Arhitektid ei saa enam usaldada ortodokssse modernse arhitektuuri keelt. Seepärast meeldivad mulle elemendid, mis on pigem hübriidid kui "selged", pigem kompromislikud kui "puhtad", pigem moonutatud kui "sirgjoonelised", pigem ambitsioossed kui "artikuleeritud" jne. Vastukaaluks loosungile "vähem on rohkem" (*less is more*) pakub Venturi arhitektuuri kompleksuse ja vastuolulisuse. Siit ka temapoolne van der Rohe parafraseering: "vähem on igav" (*less is bore*). Jencki "topeltkodeerimine" on ilmselt inspireeritud Venturi mõistetest "topelfunktsioon" ja "topelttäendus", mis on "vanade tähenduste kombinatsioon uues funktsioonis, struktuuris ja kontekstis". Olgu võrdluseks toodud Jencki definitsioon: "Topeltkodeerimine on modernse tehnika kombinatsioon millegi muuga (tavaliselt traditsioonilise chitusega), mille eesmärgiks on arhitektuuri kommunikatsioon publiku ja kompetense vähemusega (tavaliselt teiste arhitektidega)." Moodsa arhitektuuri tehnoloogia rakendatakse siin uute, funktsionalismicelsete stiilivõtetele. Postmodernism on seega modernismi jätkumine ja transsendents postmodernismis – seisukoht, mis ühendab Jencki teiste postmodernismi teoreetikutele, kuid mis ei takista Jencki hiljem välja töötamast samasuguseid modernismi ja postmodernismi "binaarseid opositsioone", mida nägime Ihab Hassani puhul.

Lisaks "Postmodernistliku arhitektuuri" arvukatele väljaannetele esitab Jencks oma postmodernismi-nägemuse veel mitmetes teistes publikatsioonides, millest nimetaksime kahte kõige olulisemat: "Mis on postmodernism?" (1986) ja "Postmodernism: uus klassitsism kunstis ja arhitektuuris" (1987).¹⁰ Modernismi ja postmodernismi ajaliste piiride määratlemisel on Jencks küllaltki paind-

lik, nähes mitmeid üleminekuid. Modernism algas 1920. aastate alguses, mil eelkõige Le Corbusier' ja "Bauhausi" poolt formuleeriti funktsionalistliku arhitektuuri põhialused. Modernism on algusest peale olnud totaalne utoopiline ideoloogia, "suur arhitektuuriline narratiiv", kui kasutada Lyotard'i terminoloogiat. Le Corbusier kuulutas 1920. aastal: "Suur epos on alanud. On tulnud uus vaim, tööstus on nagu kõikehõlmav voog, mis viib meid oma paratamatu lõpu suunas." Modernismi suur eesmärk oli kujundada ümber kogu meie elukeskkond ning funktsionalistliku arhitektuuri ning linnaplaneerimise realiseeritud projektid ei jäta kahtlust nende kavatsuste tõsiduse suhtes. Modernismi "heroiline" periood kestis Jencki liigenduses kuni 1960. aastani, millest alates võib rääkida pigem "hilismodernismist" (*Late-Modern*). 1960. aastast algab ka postmodernistlik ajajärk, mis tol ajal oli ühelt poolt radikaalne ja kriitiline, teiselt poolt aga minoriteetne. Kunstis astuti modernistliku estetiismi vastu, mida kehastasid Moodsa Kunsti Muuseumid. Postmodernism on Jencki käsitluses juba pop-kunst, samal ajal kui teised 1960. aastate voolud nagu *land-art*, konseptualism jt on käsitatavad hilismodernismina. (Paralleelina võiks tuua E. Lucie-Smithi sõjajärgse kunsti arengumudeli kuni 1970. aastate alguseni, mis tervikuna mahub *Late-Modern*'i mõiste alla). Arhitektuuris esindavad varajast postmodernismi *Team Ten*, Jane Jacobs ja Robert Venturi, kes esimestena polemiseerisid urbanistliku arhitektuuriga. 1970. aastatel sai "postmodernismist" variantsuse ja pluralismi termin, mis aga tähendas termini muutumist ratsionaalsemaks ja konservatiivsemaks. Kunstis toob Jencks näitena Andy Warholi, kes kommertsialiseerus ning assimileerus kunstiturgu. Ja lõpuks 1980. aastad, mil "postmodernism" on juba akadeemiline nähtus, mida aktsepteerivad nii professorid kui ka laiem publik. "Postmodernism" sai seega "*establishment*i osaks nagu tema isa modernism ja rivaalitsev vend hilismodernism". Nagu näeme, on Jencks esitanud meile väga "modernismikeske" "postmodernismi" ajaloo, kus postmodern on algselt "modernistlikult radikaalne" ning alles hiljem muutub "postmodernistlikult postmodernseks".

Modernistliku arhitektuuri lõplik surm on Jencksil fikseeritud lausa kellaajalise täpsusega: modernistlik arhitektuur suri St. Louisis Missouri 15. juulil 1972. aastal kell 15.32, mil dünamiidiga lasti õhku üks kurikuulsamaid St. Louisi uusi linnaosi, mis oli muutunud vandaalide ja kriminaalse elemendi pesitsuspaigaks. Ajaloo iroonia on selles, et 1951. aastal oli selle modernistliku linnaosa lahendus saanud Ameerika Arhitektide Instituudi preemia...

Postmodernism hülgas funktsionalismi "suure narratiivi" koos tema internatsionaalse stiiliühtsusega. Unifitseeriva paradigma kadumine tähendas stiililise pluralismi ja eklektismi sündi. Jencksi jaoks ongi postmodernism "lakkamatu valik, pidev kombineerimine erinevate stiilidega ja kommunikatsioon erinevate väärtustega". Jencks on isegi välja töötanud uue verbi sõnast "eklektika" – postmodernistlik arhitekt peab kogu aeg "eklektima" (*to eclectic*). Jencks rõhutab, et postmodernism ei ole mingi ühtne stiil, kuid samas näeb ta selle domineeriva tunnuseks neoklassitsismi. 1970. aastatel pöördus klassikalise arhitektuuri pärandi poole terve rida arhitekte (peale Venturi tähtsamatest veel Hans Hollein, Charles Moore, Robert Stern, Michael Graves jt), kes ühel või teisel kujul "eklektivad" klassikalist arhitektuuri. Seejuures loetleb Jencks mitmeid eri modifikatsioone nagu "metafüüsiline", "narratiivne", "allegooriline", "realistlik", "eklektiline" ja "fundamentalistlik" klassitsism. Postmodernism ei võta aga midagi puhtal kujul üle, kuna toimib seesama "topeltkodeerimine". Nagu eespool vihjatud, sünteesitakse eelkõige modernistlikku tehnoloogiat ja eklektilist stilistikat. Postmodernistlik ehitis on "ilus nagu Akropolis ja Parthenon, kuid see ilu põhineb betoonitehnoloogial peetusel". Uus situatsioon suhtub ajalukku distantseeritult, irooniliselt ja paroodiliselt. Postmodernistlikul ajastul ei saa enam mängida süütut, kuna kõik võimalused on niivõrd läbi mängitud, et alati peab teadma, mida on mängitud ja millised on mängureeglid. Seoses "topeltkodeerimisega" viitab Jencks oma raamatus "Mis on postmodernism?" Umberto Eco suurepärasele näitele, kuidas "ei saa mängida süütut süütuse kadumise ajal". Eco kirjutab "Postskriptumis "Roosi nimele"¹¹: "Postmoder-

nismi seisukoht on selline nagu mehel, kes on armunud väga haritud naisesse, teades, et ta ei saa talle öelda "ma armastan sind hullumiseni", sest ta teab, et naine teab (ja naine teab omakorda, et mees teab), et need sõnad on juba kirjutatud Barbara Cartland. Siiski on lahendus olemas: mees võib öelda: "Nagu Barbara Cartland on öelnud, armastan ma sind hullumiseni." Siit tuleb ka postmodernismi omamoodi skisofreeniline iseloom, mis vastandub modernismi paranoilisusele, kui meenutada Hassani opositsioone. Iroonia ja paroodia kasutavad samuti modernistlikku keelt, kuid see on süütuse kaotanud modernismi keel, mis kirjeldab ennast kõrvalseisja positsioonilt.

Ilmselt läheks pikale loetleda kõiki postmodernistliku arhitektuuri jooni (näiteks regionalism, kontekstualism, antropomorfism jne). Seejärel tooksime nagu Hassani puhulgi Jencksi modernismi- ja postmodernismikäsitluse kokkuvõtivate opositsioonidena, mis ta on esitanud kaheksas postmodernismi "ideoloogilises definitsioonis":

- stiili topeltkodeering (vastandina "modernismi" ühele internatsionaalsele stiilile või "stiilitusele" ja hilismodernismi "alateadlikule stiilile");
 - populaarsus ja pluralism (vastandina modernismi "utoopiale" ja idealismile ning hilismodernismi pragmaatilisusele);
 - semiootiline vorm (vastandina modernismi determineeritud vormile, funktsionaalsusele ning hilismodernismi "kaotatud sobivusele");
 - traditsioon ja valik (kontrastina modernismi "Zeitgeist"ile" ja hilismodernismi "hiliskapitalismile");
 - kunstnik/klient (vastandina modernistlike kunstnikule kui prohvetile/ravijale või hilismodernismi "allasuritud kunstnikule");
 - elitaarsus ja osavõtlikkus (kontrastina moderni elitaarsele "igaühele" ja hilismodernismi "elitaarsele professionaalile");
 - arhitekt kui esindaja ja aktivist (modernismi arhitekt kui päästja/arst või hilismoderni arhitekt kui keegi, kes "pakub teenuseid").
- Jencksi laitmatusse skeemi, mis näis olevat lõplikult paika pandud igasuguste juhtumite tarvis, lõi kerge prao 1980. aastate teisel poolel tekkinud liikumine, mida on hakatud nimetama "dekonstruktivistlikuks arhitek-

tuuriks".¹² Kaasaegsel kõrgtehnoloogial (*high-tech*) põhinev dekonstruktivistlik arhitektuur pöördub uuesti modernistliku pärandi põhielementide poole. See oleks nagu abstraksionism arhitektuuris, mis lähtub ehitise puhtast arhitektoonilisest struktuurist. Eeskujudest viidatakse eriti vene konstruktivistide 1920. aastate pärandile. Sageli viiakse dekonstruktivism ühe katuse alla konstruktivismiga nagu näiteks 1988. aastal Philip Johnsoni ja Mark Wigley organiseeritud näitusel, kus osalesid dekonstruktivismi kõige kuuemad nimed (Frank Gehry, Daniel Libeskind, Rem Koolhaas, Peter Eisman, Zaha M. Hadid, Coop Himmelblau ja Bernard Tschumi). Konstruktivism ja dekonstruktivism näikse olevat nagu vastandmõisted, kuid dekonstruktivistlikus filosoofias toimub seesama *re-thinking*, mida Derrida on laiendanud ka arhitektuurile (nn "jaatava arhitektuuri" teooria). Mar Wigley kirjutab oma essees "Dekonstruktivistlik arhitektuur", et dekonstruktsiooni on tihti peale valesti mõistetud kui lahtiütlemist konstruktsioonist. "Dekonstruktivistlik arhitekt ei lammuta ehitist, vaid määrab kindlaks ehitise olemuslikud dilemmad... Dekonstruktivistlik arhitekt asetab arhitektuurilise traditsiooni puhtad vormid vette ja teeb kindlaks nende mustuse astme. Leebe meelitus ja vägivaldse piinaga tõuseb mustus vee peale ja vorm on sellega läbi uuritud." Dekonstruktivistlikku arhitekti ei huvita niivõrd hoone kompaktned stiililised välisilme kui võrd puhaste konstruktiivsete vormide uuesti lahtivõtmine ja analüüs kõrgtehnoloogilises arhitektuurisituatsioonis. Jencks on dekonstruktivismi suhtunud kriitiliselt ning näinud temas pigem hilismodernismi uut arendust kui postmodernismi.¹³ Nii ta paistabki vist olevat, sest dekonstruktivistlikus arhitektuuris on taandanud postmodernistlik stiililine pluralism.

Arhitektuuriteema lõpetuseks veel paar sõna postmodernistlikust kunstist, kuigi see oleks juba täiesti iseseisva jutu teema. Üldist kunstisituatsiooni iseloomustatakse mõistagi postmodernistlikuna, kuid konkreetsete näidete puhul kohtab mõistet "postmodernism" suhteliselt harva, kuna puuduvad nii head "topeltkodeerimise" näited, nagu neid võib leida arhitektuuris. Kõige sagedamini kohtab sõna "postmodernism" itaalia *pittura colta*, st

"kultiveeritud maali" puhul, mille tähtsamaks esindajaks on Carlo Maria Mariani. 1983. aastal kirjutab Mariani kohta monograafia itaalia kriitik Italo Mussa, kellelt pärineb ka samal aastal ilmunud raamat pealkirjaga "Postmodernism". Marianile pühendab lehekülgi Jencks raamatus "Mis on postmodernism?" ning *pittura colta*'t käsitleb ka Edward Lucie-Smith eraldi "Postmodernismi"-peatükina oma ülevaates "Kunst kaheksakümnendatel"¹⁴. Mariani maalikunsti allikaiks on Giorgio de Chirico metafüüsiline maal, Raffael, 18. sajandi klassitsism eesotsas Davidiga ning kaks taasavastatud Milaano nn neoklassitsismi kunstnikku Andrea Appiani ja Angelica Kaufman. Jencks, kes on Mariani Davidi-stiilis allegoorilise maali "Käsi allub intellektile" eksponeerinud oma raamatu sissejuhatuses, kalambuuritseb, et vana avangardi (Marcel Duchamp'i) "uue šoki" on Mariani ascendanud "vana šokiga". Mariani stiilis postmodernistlikke kompilatsioonid, tsitaate ja pastišše leidub mujalgi, mis lubab Lucie-Smithil rääkida postmodernistliku maali regionaalsetest eripäradest (itaallased Alberto Abate, Lorenzo Bonechi, prantslane Gerard Garouste, kreeklane Fasianos jt). Postmodernismi üldmõiste alla mahutatakse iseseisva terminiga "transavangardistlik" maalikunst. 1979. aastal leiutas selle termini itaalia kriitik Achille Bonito Oliva, koondades transavangardi mütsi alla grupi itaalia noori maalijaid (kolm suurt C-d – Francesco Clemente, Sandro Chia ja Enzo Cucchi, Mimmo Paladino jt), kelle puhul Oliva kasutab stiilimõistet "uus manerism", mis ekspressiivses laadis tõi tagasi modernismi poolt hüljatud maalikunsti.¹⁵

Simulatsioonid

Postmodernistlikku situatsiooni tervikuna iseloomustab teatud pidetus: postmodernistlikku inimest närib pidev kahtlus, mille lahutamatuks komponentideks on ironia ja skepsis. Lyotard'i postmodernism oli "umbusk suurte narratiivide suhtes", dekonstruktivistlikus filosoofias nägime "korrektsete tähenduste" lammutamist, postmodernistlikus arhitektuuris "topeltkodeeritud" sõnumit, kunstis aga nähtust, kus kunstiteose aineseks

pole enam reaalsus, vaid selle mitmekordne kunstiline refleksioon. Lisaks veel postindustriaalse ühiskonna kriitika näited, kuidas komputriseerumine ja kõrgtehnoloogilised meediumid muudavad inimese maailmataju. Postmodernistlikul inimesel on lõpuks põhjust kahelda üldse maailma enda olemasolus, kuna kaovad loetavad piirid tüübi ja prototüübi, märgi ja denotaadi, objekti ja peegelduse vahel. Analooogilisi fenomene kirjeldab Jean Baudrillard oma esseistlikus uurimuses "Simulatsioonid"¹⁶, mille problemaatikaga võikski lõpetada käesoleva sissejuhutuse postmodernismi.

Baudrillard viitab ühele Borgese jutule, mis võiks olla simulatsiooni ilusamaid allegooriaid. Nimelt joonistasid Borgese loos kartograafid Impeeriumist niivõrd detailse kaardi, et see kattis täpselt impeeriumi territooriumi. Nüüdseks on Impeerium ammu kokku varisenud ja kuskil kõrbes mädanevad siiani tema kaardi tükid. Ühe abstraktsiooni varemete metafüüsiline ilu toob meieni tunnistuse Impeeriumi realselt eksisteerinud uhkusest. Tänapäeva abstraktsioonid pole kaugeltki enam sellised kaardid, duublid või peeglid. Uue põlvkonna simulatsioonid on mudelid, mis eelnevad kaardile, nad on realsed ilma reaalsuse endata – nad on hüperreaalsed.

Baudrillard mõtestab "simulatsiooni" lahtri dissimulatsiooni ja teeskluse kaudu. Dissimuleerida tähendab teeselda, et sul pole midagi, mis sul tegelikult on. Simuleerimine on aga see, kui sa teesklead, et sul on midagi, mida sul pole. Üks vihjab olemasolule, teine puudumisele. Kuid simuleerimine pole täpselt sama, mis teesklemine. Kui keegi teeskleb, et ta on haige, siis ta lihtsalt heidab voodisse, uskudes, et ta on haige. Haiguse simuleerimine seevastu eeldab seda, et simuleerija omandab ühtlasi mõned haiguse sümptomid. Meditsiin ja psühholoogia on sageli võimetud vahet tegema tegeliku ja simuleeritud haiguse vahel. Teesklemine ja dissimulatsioon jätavad seega reaalsuse puutumatuks, samal ajal kui simuleerimine hägustab piirid reaalse/imaginaarse vahel.

Badrillard toob mitmeid näiteid, kuidas tänapäeva kultuur simuleerib reaalsust. Suur osa Lääne turismimajandust on üles ehitatud simulatsioonidele, kus me enam ei saa aru,

kas meile pakutakse ehtsat ajalugu või simulatsioone: ajaloolised dekoratsioonid ümbritsevad meid kõikjal alates dekoratiivsetest fassaadidest kuni elavate lavastusteni. Näiteks oma reservaatidesse turistidele vaatamiseks väljapandud indiaanlased – mis see on, kas elav ajalugu või simulatsioon, kus indiaanlased simuleerivad iscennast? Baudrillard toob näite, kuidas Lascaux' eelajaloolised koopad suleti külastajatele, kuna turistlik eksploatatsioon ähvardas koobaste säilivust. Kohe chitati 500 meetrit eemale koobaste täpne koopia. Seejuures võivad külastajad enne sisenemist vale-koopasse heita läbi akna pilgu ka päris koopasse. Kõige perfektsem erinevate simulatsioonivariantide segu on Baudrillardi arvates Disneyland. Inimesi tõmbab sinna, sest see imaginaarne maailm on Ameerika reaalsuse miniatuurne religioosne aseaine. Loomulikult on Disneylandi peacesmärk propagandistlik: demonstreerida ameerikalikke väärtusi, kuid ideoloogiline aspekt tegelikult varjab Disneylandi kolmekordse simulatsiooni efekti. Disneyland on ehitatud selleks, et varjata fakti, et see siin on "reaalne" maailm, st kogu "reaalne" Ameerika, mis tegelikult on Disneyland. Kõike pakutakse siin imaginaarsena, et panna meid uskuma, et ülejäänud on reaalne, kuigi faktiliselt pole Los Angeles ja Ameerika ümberringi enam reaalsed, vaid hüperreaalsed ja simulatiivsed... Enam pole küsimus reaalsuse vales representeerimises, vaid fakti varjamises, et reaalsus on reaalne.

Tänapäeva ühiskonnas toodetakse pidevalt reaalsust, simulatsiooni mudeleid, kus reaalsuse märgid asendatakse reaalsuse endaga. Niiugust reaalsust toodetakse miniatuursetest üksustest, maatriksitest, mälu-pankadest ja kompuutritest. Hüperreaalne varjab kujutluse ning kaovad reaalse ja eba-reaalse vahelised piirid. Simulatsioonide loomise tehniline arsenal täieneb pidevalt. Baudrillard kirjeldab TV ja kompuutrite loodud kunstlikke reaalsusi: võid poest osta videokoera või -kassi, tugitoolis istudes võid kompuuterkiivris ja -kinnastes mängida "parris" tennisit, elutoast lahkumata võid minna "päriselt" jahile. Enam pole vaja turistina kolada mööda maailma – kompuuter pakub sulle võimaluse "külastada" kõige eksootilisemaid paiku. Käibele on läinud mõiste

"lõepärane reaalsus" (*virtual reality*), kus inimene ei erista absoluutselt tegelikku ja simuleeritud reaalsust. Lihtsa pettusega on võimalik luua asju ja sündmusi, mida ei eksisteeri ega ole kunagi eksisteerinud. Tekib küsimus, mis siis üldse on "reaalsus".

Lõpuks pole ka postmodernistlik kunst muud kui simulatsioon. Kunst ammandas end modernistlikus lõppfaasis, kus igasugune edasiliikumine muutus võimatuks. Jäi üle ainult tsiteerida ja kompileerida, simuleerida seda, mis kunagi on olnud kunst. Baudrillard'i käsituses on kunsti ammandumine osa üldisemast reaalsuse ammandumisest kitsimaailma lõpututes simulatsioonides. Parim, mida kunst võib teha, on mängida "kaduvat või haihtuvat mängu", sest reaalne pole enam niikuinii miski. Baudrillard lisab, et "ainult kunst ise võib lõpule viia omaenda kadumise", nii nagu seda on teinud Allan McCollum, kes eksponeerib sadade kaupa korralikult raamitud ja pasparteeritud üleni mustaks värvitud kipspindu. McCollumi "teosed" on konventsionaalsete kunstiojektide simulatsioonid, või, nagu Baudrillard ütleb, "trepiastmed paleesse, mida kunagi enam üles ei ehitata ega isegi mäletata – jääb vaid impeeriumi varemete allegooria".

Viited

- ¹J. L y o t a r d, *The Postmodern Condition*. Manchester, 1984.
- ²J. H a b e r m a s, *Modernity – an Incomplete Project*. In: *Postmodern Culture*. London, 1985. Vt

ka: *Legitimation Crisis*. 1973; *Modernity versus Postmodernity*. 1981.

³C h. J e n c k s, *What is Post-Modernism?* London, 1986.

⁴Vt ka R. R o r t y, *Habermas and Lyotard on Postmodernity*. In: *Essays on Heidegger and others*. Cambridge, 1991.

⁵J. L y o t a r d, *Answering the Question: What is Postmodernism?* In: *The Postmodern Condition*, lk 71 – 82.

⁶C h r. N o r r i s, A. B e n j a m i n, *What is Deconstruction?* London, 1989, lk 33.

⁷D. L e h m a n, *Signs of the Times*. London, 1991, lk 22.

⁸C h. J e n c k s, *The Rise of Post Modern Architecture*. "Architectural Association Quarterly" 1975, vol. 7, no. 4, lk 3 – 14.

⁹C h. J e n c k s, *The Language of Post-Modern Architecture*. London, 1977.

¹⁰C h. J e n c k s, *What is Post-Modernism*. London, 1986; C h. J e n c k s, *Post-Modernism: the New Classicism in Art and Architecture*. "Architectural Design" 1988, vol. 58.

¹¹U. E c o, *Postscriptum to The Name of the Rose*. New York, 1984.

¹²Vt C h r. N o r r i s, A. B e n j a m i n, *What is Deconstruction?* London, 1989; P h. J o h n s o n, M. W i g l e y, *Deconstruction Architecture*. New York, 1983.

¹³C h r. J e n c k s, *Deconstruction: the Pleasure of Absence*. "Architectural Design" 1988, vol. 58.

¹⁴E d. L u c i e – S m i t h, *Art in the Eighties*. Oxford, 1990.

¹⁵B. O l i v a, *Transavantgarde International*. Milano, 1982.

¹⁶J. B a u d r i l l a r d, *Simulations*. New York, 1983.

ARNOLD HINNOM

SUUR HEITLUS

Mälestusi rahvusväeosade ajast ja vabadussõjast

Tagavarapataljon

Viimasel jõulupühal lahkusime Põltsamaalt, sõites Võhma ja Tallinna kaudu Haapsallu.

Peatudes lühikest aega Tallinnas, torkas siiski silma linnas valitsev erutus. Punased olid ju Tallinna külje alla jõudnud, aga äsjane Inglise laevastiku võit punalaevastiku üle Tallinna all, oodatav Soome abivägede saabumine ja kohalikkude enamlaste mässu ebaõnnestumine olid rahustanud meeli ja andnud usku edusse.

Ka meisse mõjusid need sündmused rahustavalt ja sõitsime nende heade tähiste saatel edasi.

Haapsallu jõudsimel südaööl.

Pöördusime jaamaüleva poole küsimusega, et kus asub siin 2. diviisi tagavarapataljon. Jaamaülem vaatas meid imestunult ja sõnas:

"Tagavarapataljon? Ei Haapsalus ole ühtegi pataljoni, veel vähem tagavarapataljoni! On küll linnakomandant – ja see on kõik."

"Peab olema! Kus siis komandant asub?"

"Ei tea, kus ta korteris on. Tal on küll oma ametiruum, aga ega seal praegu südaööl kedagi pole."

"Kas chk saaks telefoni teel temalt järele küsida?"

"Meil ei ole linnaga telefoniühendust!"

Linn oli meile võõras, länavavalgustus puudus, oli otse võimatu öösi komandanti üles otsida. Tõenäoselt ei olnud veel pataljoni, aga komandant peaks olema asjade kursis. Leidsime ühes võõrastemajas ööbimisvõimaluse.

Järgmisel hommikul on esimene ülesanne külastada Haapsalu linna komandanti, kelleks osutus leitnant Väeden.

Ka komandant imestab, et otsime Haapsalust 2. diviisi tagavarapataljoni. Teine diviis asub Viljandi-Pärnu rajoonis, loomulikult peab tema arvates selles kandis asuma ka tagavarapataljon. Arvab, et meid on eksi-kombel siia läkitatud.

Meie jääme aga kindlalt oma arvamise juurde ja palume pataljoni jaoks ruume leida.

Komandandil on väike komando, selle kasutada suur maja, kus narid seers. Allohvitserid paigutame sinna. Toidule jäävad nad esialgu komandandi komando juurde. Loodame, et päeva paari jooksul jõuavad kohale korraldused ja pataljoniülem.

Möödub paar päeva, aga ei ole kuulda kihku ega kahku. Kuid siis hakkab ilmuma sõdureid, kes mobilisatsiooniga teenistusse võetud. Neid on kästud ilmuda Haapsallu 2. diviisi tagavarapataljoni.

Mis päev edasi, seda rohkem sõdureid ilmub, ka paar ohvitseri saabus kohale. Nähtavasti on Tallinn meid unustanud. Tuleb järele pärida. Ltn. Toomingal on Tallinnas asjaõidusi. Saadan ta Tallinna, las teatab meie olemasolust ja pärib korralduste järele.

Tagasi jõudnud, seletab Toomingas, et peastaabis kohanud ta oma koolivenda, kapteni A. Simonit, tollel olevat just nende asjades tegemist. Simon öelnud, et ei tulevat mingit criiroodu 2. polgule, tuleb vaid 2. diviisi tagavarapataljon, sarnane vene tagavarapataljonidega. Võtku Hinnom esialgselt pataljoni formeerimine oma ülesandeks. Kes saab pataljoniülemaks, see selguvat hiljemini. Toomingas soovib mulle sõita isiklikult Tallinna ja kõnelda asja üle lähemalt, sest Simoni arvates olevat mul väljavaateid saada pataljoniülemaks.

"Ei sõida ma Tallinna. Alustan formeerimist ja kui pataljon formeeritud, üks siis näe. Öigust öelda ei ole mul huvi selle koha vastu. Ma tahan frondile minna."

Algus siis kibe tegevus. Mehi oli kogunenud juba niipalju, et võis formeerida kolm roodu. Ka ohvitseri ja ametnikke oli kohale ilmunud.

Pataljoni adjutantiks määrasin al. ltn. A. Toomingase, kes oli varem ametnikuna kubernangu kantseleis töötanud ja seega kantseleitööga vilunud. Adjutandi amet oli

väcosas suure tähtsusega ja raske on leida sobivat isikut. See valik osutus õnnelikuks.

Majandusülemaks sai sõjaväeametnik K. Simm ja asjaajajaks sõjaväeametnik Moks. Kõige raskem oli majandusliku alaga. Mehi oli palju, kõik tahtsid süüa, kütet oli vaja, rõivastust jne, meil polnud midagi. Omavalitsuse asutusi tuli alatasa tülitada, tuli nõuda ja nuruda. Lahke vastutuleku ja agara majandusülema kaasabil saime kõigege ladusasti toime. Nädala aja pärast võisime Tallinna ette kanda, et 2. diviisi tagavarapataljon on formeeritud.

Tagavarapataljoni ülesanne on mehi välja õpetada. Õppekavasid aga ei olnud. Neid tuli kiiresti koostada. Rinne nõudis mehi ja väljaõppinud ning distsiplineeritud mehi. Lahinguväljaõpe oli esimene nõue.

Koostasime õppekavad, nii head või halvad kui need olidki, ja rakendasime mehed tööle. Suurem osa sisemisest õppeajast oli aga pühendatud selgitustööle ja meeleolu tõstmisele.

Jaanuari teisel poolel saabus kohale oodatud pataljoniülem al. kapten Villem Marder. Pataljoni ohvitserkond kogunes staapi. Peale esitlemist pöördus pataljoniülem meie poole kõnega, mille mahlakam osa oli järgmine:

"...Härrad ohvitserid! Ma nõuan, et te paneksite maksma kõva, väga kõva distsipliini. Minul on õigus omavoliliselt väcosast lahkunud sõdureile vitsu anda. Jah, vitsu, kui teisiti ei saa! Praegu on maksvad veel veneaegsed seadused ja nende põhjal võib tarvitada ihunuhtlust..."

Olime enam kui imestunud. Kui minna ja hakata sõdureile vitsu andma, siis on kohe mäss lahti mitte üksi väcosas, vaid ka rahva hulgas. Meie inimesed vihkavad ihunuhtlust, eriti aga ametlikku ihunuhtlust.

"Härra kapten, mina julgen kahelda, kas vitste andmine eesti sõdurit parandab. See võib vahest esile kutsuda ebasoovitavaid ja halbu tagajärgi, eriti siis, kui ihunuhtlust jagatakse ametlikult. Arvan, et ka rahvas ei jää sel puhul pealtvaataja ossa. On ju tõsi, et keisri ukaasiga 1916. aasta jõulu eel pandi maksma ihunuhtlus parandamatute väejooksikute kohta, kuid kas see üldse kasutamisele tuli, on minule teadmata. Aga see ei takistanud revolutsiooni tulekut ega säästnud keisrit," vaidlesin vastu sellele juhtnõurile.

"Minu härrad, mind on volitatud kõiki abinõusid tarvitama, et distsipliini luua ja alal hoida. Sealjuures võin ka vitsu anda. Seda võite sõdureile edasi öelda. Jumalaga!"

Teised ohvitserid väljusid, mina hakkasin asjaajamist üle andma. Sealjuures kõneles Marder, et oli alles Saksa sõjavangist Eestisse jõudnud. Vangi olevat ta langenud juba 1914. aasta augustis.

Mõistsin nüüd parcmi seda meest. Ta ei teadnud midagi neist muutustest, mis sõdurikond oli vahepeal läbi teinud. Revolutsioon oli talle tundmatu. Ta soovis sõjaväeteenistust nii edasi jätkata, nagu ta 1914. a katkestas. Eesti sõduri mentaliteet oli talle võõras. Tal saab olema raske ümber orienteeruda. Kas ta valik just tagavarapataljoni ülema kohale on olnud otstarbekohane, mõtlesin endamisi. Arvan, et vastuhakk tagavarapataljonis järgneval aastal oli kuidagi Marderi käitumisega seoses...

Väljudes kapten Marderi juures, leidsin ohvitserkonna ärevuses mind ootamas. Leitnant Kolk pahvatas kohe:

"See on ju kuulmatu! Ta ajab mehed ja rahva mässama. Kasvatab lõhet ohvitserkonna ja sõdureite vahele!"

"Härrad, loodame, et need "vitsad" olid rohkem öeldud meie mõjustamiseks distsipliini nõudmisel. Ka ei pea kohe kasarmusse minema ja sõdureitele seletama, et uus pataljoniülem lubas vitsu anda. Parajal juhul võib ju nimetada, et isegi säärane seadus on veel kehtiv, et väejooksus oleku eest võib ihunuhtlust jagada. Ja võib ette tulla, et kui midu korda alal hoida ei saa, siis peab tarvitusele võtma selle isikut alandava karistusviisi," lohutan ohvitseri.

Esimese roodu väljaõpetamine jäi minu ülesandeks. Õppused läksid minu poolt koostatud kavade alusel omasoodu edasi. Meeste üle ei tarvitsenud nuriseda. Ei olnud minul alust ega põhjust vitstest kõnelda. Ka Marderi üle ei olnud meil põhjust nuriseda. Ta osutus kenaks, korrektseks ülemaks, kuid eraldus meist nagu tavaliselt Vene polguülemate positsioon nõudis.

Veebruari keskpaiku tuli käsk Tartusse üle kolida. Kellelgi ei olnud selle vastu midagi.

Teel rongis kuulsin sõdureilt Saaremaa mässust. Mehed mõistsid selle hukka. Öeldi, et mõni kommunist on osanud rumalad ini-

mesed üles kihutada, aga suuremat tähtsust sel pole. Kui juba frondil punavägi saab peksa, mis siis kohalikud kommandod loevad.

Seega ei andnud sõdurid sellele vastuhakkamisele kuigi suurt kaalu. Ometi oli see üks meie ülekolimise põhjusti.

Tartu asus sõjategevuse lähedal. Siin valitses täielik sõjameeleolu, mida Haapsalu kohta ei võinud öelda. Ka pataljoni töösse ei toonud see mingit muutust. Mehed olid hästi välja õpetatud. Pataljoni esimese vabariigi esimese aastapäeva paraadil nagu mõni sõjakool.

Millest aga oli puudus, see oli rõivastus. Paljasjalgseid ei saanud viia välja õppustele, paljasjalgseid loelesid kasarmus ja nende distsipliin lõdvenes.

Kõneldi, et peatselt saadakse inglaseid või ameeriklastelt varustust, aga kõne jäi kõneks. Kord isegi käis meid vaatamas üks Ameerika kapten, nimega Krantz. Rivistasime ette ritta viltsate erarõivastega mehed lootuses, et see aitab kaasa varustuse kiiremaks päralejõudmiseks. Arvan, et need anglosaksid esindajad käisid mitte meie naiseid riideid vaatamas, vaid kogu rahvast uurimas, et ehk on viimati samasugused enamused kui nende endised liitlased venelasedki, ja kas on mõtet neid üldse toetada...

Teenistus on teenistus, aga tagavarapataljoni teenimine ei rahuldanud mind. Tahtsin nüüd oma rindele mineku kavatsust teostada. Olin olnud rindesõdur ja rindel on oma võlu ja külgetõmbejõud.

Kõneldes oma kavast pataljoniülema, ütles viimane, et ta ei andvat oma nõusolekut minu ülevõtmiseks. Ta olevat isegi esitanud minu alaliselt kaadrikoosseisu kinnitamiseks. Vaevalt ka kõrgemalt poolt saan ma nõusoleku ilma tema nõusolekuta.

Mul oli juba olnud kõnelusi üleminekuks Soomusrongide divisjoni, kus teenis palju tuttavaid. Parajasti viibis Tartus Mellini kliinikus ravil Soomusrongide ülem kapten K. Parts. Otsisin ta üles ja küsisin, kas soomusrongidel ei leiduks minu jaoks tööd ja kas ta on nõus minu ületulekuga.

"Soomusrongidel on alati ohvitseri vaja. Kõige parema meelega võtame vastu neid, kes sinna tulevad vabatahtlikult," on vastus.

Avaldasin ka kapten Marderi citava seisukoha ületuleku asjus.

"See ei peaks olema ülepääsematu takistus. Ei ole õigust inimest kinni pidada, kes liinile tahab minna. Küll sellega ka toime saab. Sõduritega on lihtne – tuleb lihtsalt üle ja pärast teatame, et see ja see mees on astunud teenistusse soomusrongidele. Sääraseid juhtumeid on küllalt olnud. Ohvitseridega on teine lugu. Mina ei täida praegu Soomusrongide divisjoni ülema kohuseid, vaid kapten Irv, tema peaks teid välja nõudma. Ma räägin Irvega," ütles kapten Parts.

Vastasin, et ma kõnelen sellest polkovnik Puskariga, sest tunnen teda juba 2. rahvuspolgu päevilt ja nüüd on minul olnud temaga sageli kokkupuutumisi.

"Kui Puskar nõustub, sõitke kohe Valka," soovitas Parts.

Ei möödunud palju aega, kus pidin ametiasjus diviisiülema jutule minema ja siis kõnelesin temale oma soovist ja kapten Marderi keeldumisest.

Diviisiülem nõustus silmapilkselt. Ta tähendas, et praegu on lõunarindel, criti Valga all, inimesi hädasti vaja. Seal on suur puudus ohvitseridest. Kapten Marderi arvamine pole tähtis, pidagu endale neid, kes tahavad tagavarapataljoni meelsamini olla kui rindel. Esitage raport otsekohe minule ja mina määraran teile vastava koha!

Peatselt ilmus diviisi päevakäsk minu ülevõtmise kohta Soomusrongide divisjoni ühe rongiülema kohale.

Soomusrongid kuulusid ainult operatiivselt 2. diviisi alla, administratiivselt aga mitte. Diviisiülem soovis mind abistada oma päevakäsuga, kuigi lõplik otsus oleneb kapten Irvest.

Paar päeva hiljem sõitsin kapten Partsiiga koos Valka – uuele kohale ja uutele sündmustele vastu.

Pööre meie kasuks

Jaanuarikuu esimesel nädalal 1919 olime jõudnud oma nõrkuse tippu. Suurel taandumisel oli kõik kõikv element väeosadest ära kadunud. Järelejäänud olid võitlustahtelised. Olgugi, et väeosade koosseis oli üsna väikeseks kuivanud, täitsid nad oma ülesandeid.

Ka vaenlase väeosade moraalne tase polnud hiigav – puhtvene üksused olid samuti

kokku kuivanud ja paljud olid väejooksu läinud. Eesti kommunistlikud polgud olid küll parema moraaliga, kuid ega ka neis kõik sõdurid kommunistid polnud ja pealegi olid nad ka lahingutes meie vastulöökkide läbi tublisti kannatada saanud. Nad olid väsinud.

Punaarmee juhatus oletatavasti ehk nüüd alles taipas, missuguse saatusliku vca ta oli teinud oma sõjaplaaniga. Novembri lõpul sõda alustades ei peetud Eestit üldse vist tõsiselt vastupanuvõimeliseks ja esimesed detsembri nädalad vaid kinnitasid seda arvamist. Oma suuremad ja paremad väed – läti kütid – suunas ta Riia peale. Taheti korraga nii Riia kui ka Tallinn vallutada.

Võib oletada, et läti kütid ise soovisid esmajoones Riia peale minna, nagu eesti punapolgudki Tallinna peale, et aga kiiremini kodumaale tagasi jõuda, ja mõjustasid oma kärsitusega seda väärotsust ja seega oma üldist ebaedu.

See punavägede poolitamine oli meile otustava tähtsusega. Eestit ründavaist vägedest ei piisanud Eesti vallutamiseks. Taandusime, kuid samal ajal käis palavikuliselt vägede organiseerimine. Õppinud mehi oli külluses. Esimese maailmasõja ohvrid polnud asjatud olnud.

Ülemjuhataja instituudi loomine ja polkovnik J. Laidoneri määramine ülemjuhatajaks olid võidu aluseks. Ka seltskonna algatus ja energiline kaasatötamine avaldasid tervendavat mõju üldisele olukorrale.

Ülemjuhataja otsustas minna esmajoones Tallinna all vastupealctungile, esitaks suunates uusi vägesid rindele, nagu I. polk ja Tallinna spordiseltsi "Kalevi" liikmete poolt formeeritud löögisalk, kellest hiljemini kujunes kuulsusrikas "Kalevi Maleva" pataljon ja polk, äsja Eestisse jõudnud major Ekströmi Soome pataljoni kaks kompaniid, patareid jne.

Uue aasta esimesel nädalal püüdis vaenlane jätkata edasitungimist Tallinna peale, kuid need katsed likvideeriti soomusrongide ja nende dessantide poolt kohe, nagu Priske saeveski juures ja 3. Tartu eesti kommunistliku polgu kolme roodu katse vallutada ootamatu löögiga Kehra jaama. Arudevahe talu juures 40-meheline Soomusrong nr. 1 dessant, toetatud soomusrongi suurtüki poolt, purustas ja pillas laiali need kolm roodu.

Arudevahe lahing on pöördepunktiks Vabadussõjas, sest siitpeale läks initsiatiiv lõplikult Eesti vägede kätte. Eriti soomusrongid olid need, mis avasid meie võitude sceria. Nii langes soomusrongide kätte juba 6. jaanuaril Aegviidu, 9. jaanuaril Tapa ning 10. jaanuaril Rakke, olles seega läbi löiganud veel Paide all seisvate punavägede taandumistee.

Ka merevägi alustas samal ajal energiliselt oma rünnakuid, tehes dessandi dessandi järel vaenlase tagalasse. Dessandi jaoks oli formeeritud eriline Meredessantpataljon al. kapten K. Pauluse juhatusel. Nii tehti dessante Tsitres, Hara lahes, kus oli dessandiga liitunud ka kaks soome kompaniid. Ägedas Muuksi küla lahingus osutusid soomlased üliljulgeiks ja punased põgenesid kabuhirmus. Järgnevalt maabuti Kundas. Kõik need löögid tabasid just eesti punapolke ja need said suurte kaotuste osaliseks.

Mereväe ja soomusrongide küljelöögid kandsid vilja. Punaarmee taandus, jättes Rakvere ilma võitluseta maha.

Sügaval Järvamaal seesolev vaenlane muutus peale tagala läbilõikamist kärsituks ja taandus, jälitatud 1. ratsapolgust, Järvamaa kaitsepataljonist ja meie sakslaste üksusest.

Ülemjuhataja suunas ratsapolgu ja sakslased Avinurme ja Tudulinna kaudu Iisaku peale ja kaitsepataljoni Mustvee peale, kuhu see ka 14. jaanuaril jõudis.

Viru rindel vajus sõjaliin järjest Tallinnast kaugemale. Küll püüdsid punased veel meie vägede edasiliikumist Jõhvi juures pidurdata, kuid Järve küla lahingus, mis osutus raskeks noorele "Kalevi Malevale", murti ka seal eesti punapolkude vastupanu kaevlaste ja 1. polgu poolt.

Ka Sinimägede le toodud uusi Vene vägesid, kuid siia toodud Vene 86. polk ei soovinud sõdida, vaid jooksis enamikus meie poole üle. Samal ajal Meredessantpataljon koos nelja soome kompaniiga maabusid Utrias. Meredessant suundus Laagna peale, kuna soomlased suundusid Narva-Jõesuu poole. Narva kooliõpilased, kes ka teenisid mereväes, viisid soomlased kõrvalisi teid mööda Narva peale ja Narva vallutati 18. jaanuari õhtul.

Narva kooliõpilased osutasid üldse selle dessandi tegemise juures suuri teeneid. Esialgne maabumispaiik oli halvasti valitud,

rand täis kive ja madal, lisaks sellele tõusis ka tugev tuul, paate läks ümber, mehed pidid madaliku tõttu sumama jääkülmas vees. Maale saadi saata vaid paarsada meest. Siis sekkusid koolipoisid ja juhatasid koha kätte, kus rand oli kivideta ja sügav. Seal maabus ülejäänud meeskond.

Viru rindel oli vaenlane veel kiiremini meie piiridest välja paisatud kui ta oli jõudnud sisse tungida. Väejuhatuse tahe, taanduvat vaenlast ka Venemaal jälitada, ei leidnud teostamist. Meredessant loobus edasimine- kust ja Pitkal oli ägedaid sõnavahetusi kapten Paulusega. Pitka ähvardas Paulust reamehks alandada. Sõnavahetuse hoos olevat Paulus haaranud oma õlakud ja neid Pitkale ulatades öelnud: "Võtte need – siis saab teist alles üks hea kapten!" Võib-olla vihjas Paulus ebaõn- nestunud randumispaiuga valikule Utrias...

Väeliin kulges siin peamiselt mööda Nar- va jõge kuni Peipsini. Eesti punapolgud viidi tagalasse haavu parandama ja – eesti punadi- viisiks ümber formeerima.

Soomusrongid ei saanud Viru rindel kau- gemale kui Kadrina jaamani. Punased olid kõik võimalikud sillad ja truubid raudteel purustanud, hirm soomusrongide ees oli neil suur. Nii olidki soomusrongid, et mitte tege- vuseta olla, esmalt kapten Irve algatusel tun- ginud punaarmee seljataha ja vallutanud Rakke jaama. Siis otsustas kapten Parts kõigi rongidega edasi tungida Tartu sihis.

Operatiivselt allusid soomusrongid 1. di- viisi ülemale, kuid sidevahendite puudumisel ei saanud Parts isegi mitte kindral Tõnissoni informeerida oma kavatsusest, veel vähem ülemjuhatajat.

Nii liikusid Soomusrongid nr. 1 ja 3 Rak- kest edasi ja 13. jaanuaril jõudsid Jõgevale, mis oli juba paar päeva varem langenud 2. polgu valdusse, kes Aidu küla all oli oma vastased, 3. soome kommunistliku polgu ja 49. kütipolgu osad, tagasi surunud ja Palamu- sele välja jõudnud.

Ülemjuhataja oli küll oma juhtnõõrides ette näinud Tartu vabastamise ning andnud veel lisajõude 2. diviisi ülema käsutusse, nagu Järvamaa kaitsepataljon, Tallinna kait- sepataljon, Balahhovitši üksus ja saksa koo- liõpilaste rood. Diviisiülem aga ei arvanud oma jõududest piisavat ja soovis lisaks veel soomlasi.

Tartumaa Kaitseliidu ülem ltn. J. Kuperja- nov oli Puurmanis formeerinud uue üksuse. Tartu maakonna kaitsepataljoni, mis hiljem nimetati ümber Tartu partisanide pataljoniks ja hiljem peale Kuperjanovi surma Kuperja- novi partisanide pataljoniks.

Partisanid olid enamlastele palju tuska tei- nud oma ootamatute rünnakutega punaarmee tagalasse ja nad tõmbasid oma eelväed ka partisanide lõigus tagasi ja partisanid liikusid nende kannul edasi. Kuperjanov oli oma paa- ri rooduga Kursi kaudu raudteele välja jõud- nud, kus ta kohtus soomusrongidega. Parts ja Irv kutsusid Kuperjanovit oma meestega lii- tuma soomusrongidega, et ühiselt Tartu peale minna. Kuperjanov nõustus ja partisanid ase- tati soomusrongidele.

Teel Tartusse oli väiksemaid kokkupõr- keid Voldis, Äksis ja Kärknas kui ka suurtü- ki-kahevõitlusi punase soomusrongiga.

Jänese raudteesild langes tervena Soo- musrong nr. 1 dessandi kätte just punaste purustamismeeskonna nina all, kes olid veidi hiljaks jäänud. Tee soomusrongidele Tartus- se oli vaba ja see otsustas Tartu saatuse. Tartu langes soomusrongide ja partisanide kätte 14. jaanuaril. Tartu vallutamise juures osutas tu- gevamat vastupanu äsja kohale saabunud 6. läti kütipolk.

Tartu vallutamine oli olnud küllalt kiire, aga siiski mitte nii kiire, et ära hoida massilist mõrvamist. Kommunistide poolt oli terve rida inimesi vahistatud ja Kreditiühisuse keldrisse viidud. Neist jõuti osa loomalikult tappa just enne meie vägede linna saabumist.

Samasugune massmõrv oli ka Rakveres toimunud. Seal jõuti laibad maha matta. Tar- tus aga mitte.

See massmõrv kutsus meestes viha esile. See oli nii ootamatu. Teada oli küll enamlaste suurtest mõrvadest Venes, aga see oli revol- lutsiooni keerises sündinud. Maailmasõjas sõditi humaanselt – lahingutandril võitles sõ- dur sõduriga, aga vange koheldi inimlikult ja eraisikuid ei tapetud, vaid püüti võimalikult vältida asjatuid eraisikute hukkamisi. Nüüd aga leiti, et süütud eraisikud tapeti vaid tap- miseihas. Siin ja seal oli leitud meie vangil- langenud sõdurite tundmatuseni purustatud laipu. Need ebainimlikud teod kalgestasid ja süütasid viha meeste südameis. Ka vastasele oldi vali. On ka siis arusaadav vahejuhtum

Tartu raekojas, kus üks Tartu tuntumaid advokaate pidi peaaegu oma elu kaotama just Eesti lipu heiskamise ajal, kui ta väljendus halvustavalt meie sõdurite ja sõjaväe kohta. Kapten O. Luiga ägestus ning püssipära hoop

vuhises advokaadi pea sihis. Kõrval seisev mees aga jõudis käe ette sirutada ning kohutav löök läks veidi kõrvale. Luiga ei tundnud advokaadihärrat, pidades teda ka päris punaseks.

VAATENURK

ASTRID REINLA
Tema, lääne intelligent

PAAVO RINTALA. SANKT PETERBURGI SALAKAUP EIHK LINN MEELEKUTUSES. Soome k tlk M. Mäger. "Eesti Raamat", Tallinn, 1993. 288 lk.

Mis mõnus asi on vasakpoolsus – ohjeldab rahvusvahelise kapitali liikumist. Nõnda vähemasti väidab oma "Vikerkaar"-intervjuus Tampere Lenini muuseumi direktor Aimo Mikkinen (10/1992) ja kurdab ühtlasi, et Soomes polevat pärast Nõukogude Liidu läbikukkumist vasakpoolsus paraku enam mocs.

Eestis on asi veel hullem, siin ei tohi *vasakpoolsusesõna* vist enam suhugi võtta. Kuidagi mitmel korral on osutatud, et meie poliitikaskaalal olevat mõisted päris paigast nihkunud. Küllap on ka, meie sotsiaaldemokraadid igatahes uhkustavad, et nad on Euroopa parempoolseimad.

Tahtmata sekkuda niigi segasesse päevapoliitikasse, ei raatsi siiski jätta tähelepanu juhtimata poliitilisele romaanile, mis meie kirjandusmaastikule küll õnnetul ajal sattunud on. Sest kes tahab praegu kuulda Venemaast? Mõtiskleda hiidimpeeriumi ajalooliste tagamaade üle? Näha suures sotsiaalses eksperimendis ehk mõnd mõistlikku ivagi?

Hoidku taevas, Venemaa kultuuristki sõandab praegu kirjutada vaid "Eesti Ekspress", ja temagi oma põrpival moel, et näe, kõik venelased ei olegi kirjaoskamatud inimsööjad. Ei, Paavo Rintala romaani tõlge on tõesti sattunud halba aega. Ida kui ilmakaart ei ole meie jaoks enam õieti olmaski, ei ajalehtedes, ei raamatupoes. Mis huvi peaks pakkuma turumajanduse lävepakule komisitanud eestlasele, kas Aleksander II oli pisut

liberaalsem kui Aleksander III või vastupidi ja kumb neist armastas puid lõhkuda?

Viimast viitkümmend aastat püüab eestlane turjalt maha raputada kui märjaks saanud koer, kes ei tunne vähimatki huvi, mis tiiki ta õieti visati, ja kes nüüd veelõhnagi põlgab.

Asi on ehk selles, et enamik eestlasi on impeeriumi näinud ainult seest, me oleme temast kõrini tüdinud ega taha teadagi, mis-moodi ta väljast paistis. Olime näitlejad absurdidraamas, tunneme teksti läbilõhki ega huvitu sellest, kuidas ta saalis kõlas.

Ühe võimaliku vaatajakogemuse pakub meile Paavo Rintala "Sankt Peterburgi salakaup". Romaani peategelane, nimetu soome härrasmees – *tema* – väisab korduvalt Nõukogude Liitu, mõtiskleb pikalt sotsialismi üle ja suhtleb Nõukogude kultuuritegelastega, taustaks Soome healooühiskond, kus kõik ei olegi nii kena, kui siitpoolt lahte paistab.

Aga jätame soomlaste probleemid nende endi arutada, keskendugem oma endisele "suurele kodumaale" nagu Rintalagi, kelle romaani keskmes on lääne intelligendi (Soome on ju lääas, mis siis muud?) suhtumine sellesse, mida ametlikult nimetati sotsialismiks ja mis võimuses 1/6 maakerast.

Innustunud noorena 19. sajandi vene kirjandusest, hakati huvi tundma ka "tööliste-talupoegade riigi" vastu, usuti ja loodeti, et vaimuvabadus nõukogude ühiskonnas pea võidule pääseb, seda enam, et mõningaid tunnusmärke oli vahepeal õhuski. Aga tegelikuses pörkub peategelasest kirjanik ikka ja jälle vastu ahistavaid piire, kuni analüüsivast kõrvalseisjast viimaks aktiivne vastuhakkaja saab.

Otsustava tõuke meelemuutuseks annab eesti teadlase Jüri Kuke hukkumise lugu – *tema*, kirjanik tunneb, et kui ta nüüd ka ei

reageeri, muutub ta pikapeale Kafka putukaks nagu nii paljud teised tema ümber.

Ja nõnda võtab *tema*, soome intelligent, nõuks tuua salakaubana Nõukogude Liidust välja peatüki keelatud käsikirjast, et anda oma pisikegi panus vaimu vabastamisse. Mis sest, et KGB piirjaamas paberid väärtusetuks paberikorvimaterjaliks kuulutab ja teda enast tühikargajaks tituleerib – *tema* on oma teo ikka korda saatnud, olgu see siis kas või võitlus tuuleveskitega.

Tema maailmavaateline vaidlus KGB alampolkovniku Belkoviga moodustab romaani ühe telje. Alampolkovnik Belkov on Rintalal nii intelligentne, et pigem tuleks Belkovi pidada *tema* teiseks minaks – sest jah, kui juba alampolkovnikud nii haritud ja kultuurised olid, siis ei suuda kuidagi ette kujutada, et see võim lasknuks Nõukogude Liidul laguneda; või siiski, kas polnud mitte hall eminent Suslov see, kes oma kabinetis salariivil hoidis lemmikpoeedi Gumiljovi nahkakõidetud luulekogu? *Tema* ja alampolkovnik Belkov diskuteerivad teadvussetöötuse eri meetodite üle – kui läänes valitseb raha, siis Nõukogude Liidus võim, ja tolle võimu eesmärk olevat hoida rahvast eemal "lääne mädahaavadest". – Mõnikord Eesti Televisioonis näidatavaid USA inimsöömise-õudukaid vaadates tulevad alampolkovnik Belkovi arutlused mulle meelde ja ma mõtlen siis, et nüüd, kus alampolkovnik Belkovi vihmavari mind enam mudavihma eest ei kaitse, ei jää mul muud üle, kui enesekaitseks aktiivselt vasakpoolseks hakata.

Aga olgu selle vasakpoolsusega kuidas on, Rintala lugemine tuletab meelde, et meil Eestis puudub ikka veel korralik poliitiline nüüdisromaan. Meil tehakse poliitikaga nalja või võllanalja (Enn Vetemaa "Pomm Eesti peaministrile", Mihkel Muti "Pingviin ja raiakass"), mis on mõneti loomulik, sest satiir ja ironia on kätteharjutatud kaitsevahendid. Ent tasapisi oleme ise "lääne intelligentideks" muutumas ja see ehk eeldaks mõneski küsimuses selgemat seisukohavõttu või ümbritseva maailma analüüsikatset. Jah, kui Jaan Kaplinski oma esseed ja artiklid romaanina vormistaks, saaks olevik nõndasamuti kõrgkirjanduseks nagu minevik Viivi Luige romaanides "Seitsmes rahukevad" ja "Ajaloo ilu".

Ma ei taha sellega öelda, et kõik eesti kirjanikud peaksid usinasti "salakaupa" vedama hakkama, oh ei, see lõpeb pigem tragikoomiliselt nagu Rintala romaanis. Aga tasuks ehk tähelepanelikult lugeda "Sankt Peterburgi salakauba" neid lehekülgi, kus *tema* arutleb, kuidas soomlased suhtusid eesti keele provintsikeeleks alandamisse ("Helsingi elanikel olid omad hooled; olime lämbumas pankade ja äripaleede surve all..."), ja mõelda sellele, kuidas meie siin ja praegu suhtume vähematesse soome-ugri rahvastesse Venemaal, kui tihti nende keele ja kultuuri hääbumise pärast muret tunneme...

Kes iganes peaks poliitilise romaani käsile võtma, õppigu Rintalalt, et see vorm ei eelda mitte päevapoliitilisi KGB-seiklusi, vaid eelkõige kodanikupositiooni (rehabiliteeriks ehk selle termini?), ajaloo ja kultuuri põhjalikku tundmist (Rintala "Sankt Peterburgi salakaup" on näiteks loctav ka arhitektuurifilosoofilise romaanina).

Ehkki kirjanik on nüüdisühiskonnas vaid hüüdjaja häääl kõrbes, tasub ehk siiski proovida vähemalt iseendas selgusele jõuda?

IIASSO KRULL

All you need is kõlblus

SIRJE KIIN. HIRME JA ARME. "Kupar", Tallinn, 1993. 304 lk.

"Isa, kas sa armastad oma last?" küsis Liisi tõsiselt.

"Jah, seda sul veel tarvis teada!"

Aga Liisi ei kohkunud tagasi.

"Isa, kas sulle on su laps kallis?"

"Just kui Jeesus!" vihastus vana. "Pole sina Jeesus, ega mina Peetrus, et sul sihukest asja tarvis on teada!"
Ernst Särgev, "Liisi".

Sirje Kiini "Hirme ja arme" on vist esimene uuevenas Eestis avaldatud nii laia ajalise haardega kritikakogumik üldse. Kogumiku kaks kõige vanemat teksti on aastast 1978; kõige uuemad aga kannavad bibliograafias märget 1992. Kui kogumiku enda ilmumisaasta juurde liita, katab see liikumistee ühtekokku viisteist aastat. Kogu kontekst on selle aja jooksul, eriti viimase viie aasta jooksul,

sul, jõudnud põhjalikult muutuda. Üks luge-
mise tehnika on teise välja vahetanud. Nii
ongi raamatus selged jäljed nii kunagisest
umbsusest kui vastsest peataolekust.

Sirje Kiini hoiak neis erisugustes kontekst-
tides on, nagu kriitikult ootama peabki, kon-
tekstide eneste toimele rõhutatult vastandlik:
umbsuse keskel räägib ta pauseerimisest,
"luuleohust", "lendutõusvast linnust", keset
peataolekut aga kõlblusest, "raamide" vaja-
likkusest. Et viimane haakub praegusega,
ümbritsevaga, jääb just viimane kõlama. Sa-
mas on nii tihedasti ajavaimuga seotud teksti
puhul ilmselt paratamatu, et tekst tegijast
hoolimata hakkab vahendama või väljenda-
ma olulisel määral ka seda, mille vastu ta on
üles tõstetud: vanemate tekstide puhul siis
umbsust, uemate puhul peataolekut.

Sellist kaksipidist ma "Iirne ja arme"
lugedes igatahes tundsin. Paljusid tekste olen
lugenud juba ilmunisajal, kindlasti soodust-
tas ka see kalduvust endist konteksti mõttes
rekonstrueerida ja seda uuega kõrvutada.
Sama lugu on tähenduse endaga: uues kon-
tekstis on ka vana tähendus teisenenud, ta on
saanud üksikutes punktides selgemaks, kuid
samas on ilmne, et see vana tähendus oli uuest
suurem. Värsketekstide probleemid on
mõistagi teised.

Võiksime nüüd kogumikku hinnata kahest
aspektist. Ühe annab see, kui peame kirjan-
duskriitikat mingiks üldisema ja suurema kir-
jandusteaduse väikeseks abidistsipliiniks,
partiikulaks, "allüürnikuks": teda võib siis
hinnata selle järgi, kui võrd teemas teostub või
idanema hakkab mingi meetod, rangema il-
mega süsteem, mis on formaliseeritud või
formaliseeritav. See oleks metoodiline as-
pekt. Vahetut konteksti, kriitika vahetut ise-
loomu ei tohi see muidugi silmist lasta. Teise
aspekti annaks kontekstide eneste jälgimine,
selle analüüs, kuidas kriitika on kontekstis
toime tulnud ja mil määral ta on omas ajas
olnud läbinägelik või lihtsamcelne (siia juur-
de võiks kuuluda ka poleemika). See oleks
kontekstuaalne aspekt.

Rohmakalt üldistades võiks öelda, et kõi-
ge enam rahuldab metoodiliselt kogumiku
kolmas osa, pealkirjaga "Võrdlusi" (sisuliselt
liituks siia ka "Marie Underi töö tekstiga"
teisest osast). Võrdlus on, kummalisel kom-
bel, nii luules kui kirjanduskriitikas kõige

lihtsam ja elementaarsem žest, millest nad
kumbki õieti algavad; seepärast on ta ka kül-
lalt töökindel. Tundliku kriitiku tehtud võrd-
lus annab igal juhul midagi natuke uut, toob
materjalist välja midagi enam või vähem pei-
detut. See kehtib ka Kiini võrdluste kohta.
(Ainult Jüri Üdi ja Juri Arraku võrdlus tekitab
ebalust: kuna pilt erinevalt luuletusest on
"süntaktiliselt tihe", ei suuda missugused ta-
hes paralleelid lugejat õieti uskuma panna, et
näiteks "linnu motiiv" Viidingul ja Arrakul
ikka on päriselt võrreldav, et ta nii ühel kui
teisel on "ühtmoodi vabastava tähendusega",
lk 255.)

Kogumiku kolmandale osale, mis on me-
toodiliselt lihtne, vastandub esimene, kus
mitmes kohas rakendatakse strukturalismist,
sotsiaalpsühholoogiast, retseptisooniestic-
kast jne pärit mõisteid. Kõige parem kirjutus
on siin "Ütlemajätmise kunst". Seda peaks
tundma igaüks, kes tolle aja kirjanduse ja
kriitika vaimust midagi teada või arvata ta-
hab. (Samal teemal kirjutati tollal veel.) Mui-
dugi saaks nüüd ka Kiini teksti ennast
omakorda üle analüüsida, ehk seda keegi ku-
nagi isegi teeb.

Kõige heterogeensem materjal on koos
"Autorivaatluste" osas. Metoodiliselt ärata-
vad tähelepanu kaks tööd. Üks on juba mai-
nitud "Marie Underi töö tekstiga", teine Uku
Masingu luuletuse analüüs. Märgin need ära
ka sellepärast, et mul kummalegi on omad
etteheited. Kahjuks ei saa siin minna üksikas-
jadeni, kuid lühidalt arvan Underi redigeeri-
mistöö vaatlusest nõnda: on kiiduväärne, et
Kiin pole "autori viimset tahet kaugelt kum-
mardades" (lk 78) tõtanud välja ostma kõiki
ilmselt moonutavaid ja lamestavaid parandu-
si, mis klassik vanast peast oma noorpõlve-
loomingusse on teinud. Laiduväärne on, et
selles nii vähe järjekindel on olnud. Eriti puu-
dub see "Sonettide" erootilisemaid palasid.
Miks mitte välja öelda, et tegemist on lihtsalt
kirjaniku enesevõltsimisega (mis muide on
kahekordselt destrukttiivne: esiteks kaob luu-
letuse tegelik mõte, ja teiseks jääb igale
uema aja lugejale "Sonettide" kirjandusloo-
line skandaalsus täielikuks abrakadabraks).
Pealegi pole Under oma põlvkonna kirjanike
seas ainus, kes oma noore-ea loomingu-
t on muutnud.

Huvitav katse on Uku Masingu "Ühel kau-
nil päeval" lahtilugemine. Just selle essee
puhul pean aga tegema ühe kõige rängema
etteheite. Kõik, mis puudutab analüüsi spet-
siifiliselt sonetitehnilist külge, peab ilmselt
paika. Samas on selle käik läbi põimitud
kommentaaridega, mille objektiks peab ole-
ma Masingu kui luuletaja tegelik intentsioon.
Hästi; kuid kui jõutakse viiendal, "sisuliste
tõlgendusvõimaluste" punkti juurde, loeme:
"Tõlgenduskihte on ilmselt õige mitu, ometi
on nende eristamine iga tõelise luuletuse pu-
hul kõige võimatum, kõige raskem ja tänamat-
um tegevus. Minnes sügavuti üht tõlgendus-
niiti pidi, kaotan silmist teise ja kolmanda,
mis tervikuna on kõik võrdset olulised ja
moodustavad luuletuse koe. Sellegi soneti
puhul seisan mitmetähenduslikult kirju kanga
ees (...). See on sonett, mida ialgi ei mõtle
selgeks. Iga värss toob sonetis sisse uue ku-
jundi, uue vihje, uue mõõtme..." (lk 103).
Kirjandushuviline võib nüüd imestada, mil-
leks sel juhul sonetti üldse vaadelda. Võiks ju
jätta tema "mitmetähenduslikult kirju kanga
ees" seismise lugeja enese hoolde? Kas ei
peaks analüüs luuletusest siiski midagi avas-
tama? Liigutus on paraku meie kriitikas tüü-
piline. Viidates sellele, mida Freud kunagi
oma "Unenägede tõlgendamises" nimetas
üledetermineerituseks, põigeldakse üldse
kõrvale reljefse tõlgenduse andmisest. Tõl-
gendajale jäävad vabad käed omistada auto-
rile (kui autoriteedile) kõiki oma meelis-
kujutelmi, mille jaoks tekstist vähegi tuge
leiab. Paraku on Masingu luuletuses rida, mis
igasuguse rahustavalt "igavikulise" tõlgen-
duse kummutab.

Muidugi on see rida 5 "Ja tulest õitsevad
mu maja talad". Ainult "igavikuline" tõlgen-
daja võib siin mööda vaadata selgest tõsias-
jast, et tegemist on maja põlemise või
põletamisega. Just sellepärast ongi, et "toone-
sepp" enam neis talades "ei... käike kaeva",
just sellepärast valatakse (väljalennanud)
mardika "liivule... rõõmu". Võttes nüüd veel
juurde rea 11 "päevad rohelised, rännukal-
lid", on päris hõlpsasti taibata, et tegemist
oli paikse eluaseme hävimise (või hävitami-
sega), mis aga paradoksaalsel kombel osutub
rõõmsaks sündmuseks: subjekt on juba otsus-
tanud rändava eluviisi kasuks. Kuna ta nüüd
elab lageda taeva all, on talle arusaadavalt

oluline, et keelataks "raju koerad hallid" (mis
poleks talle olnud sama oluline majas). Mär-
gatagu ka jahmatavat islami kultuuripiirkon-
nale viitavat kujundit "nagu palveks vaiba
vaga", mis osutab esiteks dervišlikule, teiseks
üldse nomaadlikule või liikuvale eluviisile. –
Ma ei taha nüüd sellega õelda, et nõnda oleks
kogu luuletuse üledetermineeritus, tema
"mitmetähenduslikult kirju kangas" täitsa ära
seletatud, tühjendatud. Küll tahan väita, et
pärast semantilise põhifiguuri leidmist oleks
eri tõlgenduskihtide eristamine ja hierarhi-
seerimine täiesti võimalik, kusjuures lugejale
jääb veel küllalt võimalusi sinna ka enesele
sümpaatseid tähendusi sisse mõelda.

Tuleme nüüd kogumiku teise, konteks-
tuaalseks nimetatud aspekti juurde. Siin peab
tekstid kõigepealt jaotama kahte põhilisse
kontekstuaalsesse rühma: need, mis paigutu-
vad aega enne ühiskonnas toimuma hakanud
murrangut, ning need, mis on murrangu kaa-
saegsed (murrang pole veel lõppenud). Aja-
liselt oleks kahe rühma vahelist murdejoont
raske täpselt määratleda, kuid mitmete täien-
davate tegurite abil (mida märgivad ilmumise
koht, märksõnade süstsem, rõhuasetused) on
enamiku tekstide puhul kuuluvuse määrami-
ne suhteliselt lihtne. Pealegi on Sirje Kiini ise
"Autorivaatluste" osas seda jaotumist mani-
festeerinud, rinnastades tekste, mille keele-
pruuk ja häälestatus selgesti vastanduvad.
See paistab eriti silma Hando Runneli, Jaan
Kaplinski ja Viivi Luige käsitluste puhul
(kõigil kolmel juhul on enne-teksti ja nüüd-
teksti vahe vähemalt kümme aastat). Päris
kogumiku lõppu paigutub, justkui lepitades,
kahe lahkukiskuva poole vahel hõljuv Risti-
kivi-analüüs.

Kujundlikult võiks neid kaht erinevat aja-
list konteksti, mis kogumiku tekste valitse-
vad, nimetada "hämaruseajaks" ja "pimes-
tuseajaks". Sellega ei viita ma nüüd päriselt
Platoni koopale, aga midagi sellesarnast küll.
Mis aga puutub raamatusse: loogiliselt on
"Autorivaatluste" keskse dramaatilise grupi
tekstid vahekorras, mida nimetatakse inklu-
siivseteks disjunktsioonideks (vähemalt üks
kahest lahutatud propositsioonist on õige).
Eriti credalt on see näha Kaplinski arvutuste
juures. Juba pealkirjad – "All you need is
love" (1982) ja "Valeprohvet Jaan Kaplinski"
(1992) – osutavad teatavale otsustamatajää-

misele. Kas tähendab Kaplinski nimetamine "valeprohvetiks" ka seda, et tema "love" enam ei ole nimetaja silmis see ehtne, tõeline, oluline, et kirjanikku hinnates varem on kuidagi eksitud? Või on "love" nõutavast "piiritõmbamisest" midagi sedavõrd eraldi olevat, et neid kaht võib jaatada samaaegselt (mõlemad propositsioonid on siis õiged)? Neid küsimusi lahendada pole niisama lihtne, ja kahtlemata on Kiin talitanud õigesti, rinnastades disjunktsiooni moodustavad tekstid ilma mingi kommentaarita. Tõsi, "Valeprohveti" ilmumisaeg on ka alles väga värske.

Kust üldse niisugune jahmatamapanev tiitel? "Luuletaja Hando Runnel, Eesti rahvusliku südametunnistuse kehastus, on öelnud, et Kaplinski on üks Eesti kolmest sõjajärgsest valeprohvetist" (lk 148). Siin on üpris üllatav juba propositsiooni struktuur ise. Jaotame süllogismi tema kaheks eelduseks: 1. Hando Runnel ütleb, et Kaplinski on valeprohvet, 2. Eesti rahvuslikku südametunnistust kehastab Hando Runnel. Näeme, et tegemist on kahe põhimõtteliselt eritüübilise lausega. Üks konstateerib hõlpsasti verifitseeritavat fakti; teine on aga abstraktne suhtumislause, niisugune auavaldus väärikale isikule, mille loogiline sisu on küsitav. Võib ju rääkida südametunnistusest individuaalpsühholoogilisel pinnal, kuid rahvas on selgelt kollektiivne mõiste. Niisiis kuulub nende kahe eelduse ühendamine juba agitpropi valda, nagu seda sõna kuuekümnendatel kasutati. Muidu oleks igatahes igas mõttes kummaline, et Euroopas on rahvas, kelle südametunnistus on võtnud sedavõrd lihaliku kuju, et tal on ees- ja perekonnanimi, aadress, telefon jne.

Et ka Runneli kohta on kogumikus sees kaks uumat teksti, vaatame järele, milliseid momente Kiin tema juures esile tõstab. "Runneli kui filosoofi ja Runneli kui poliitiku peamine mõõdupuu on kõlblus. Ta kordab pidevalt, et meie praegune poliitiline nõrkus on peidetud meie kõlbluse nõrkusse..." (lk 132). "Selles pidevas kordamises seisnevadki Runneli kui mälu ja südametunnistuse jõud ja roll." Tähendab, see, mis Kiini silmis Runnelist "südametunnistuse" on teinud, on tema pidevalt korratav *kõlbluse* idee. Eesti rahvas tõuseb jalule, kui ta võtab kuulda *südametunnistuse häält* ja muutub *kõlblaks*. Kui nüüd

uurime, mille poolest nii Kaplinski kui Runnel varasemates kirjutistes ühtemoodi kiita said, avastame, et nendes tekstides oli rõhutatavaks *armastus*. Uuemates kirjutistes on *armastusest* juttu vaid harva (Doris Kareva puhul: "Doris Kareva luulemina loobumine mõjub eriti traagiliselt sellepärast, et koos maailmaga on ta loobumas ka armastusest", lk 225). Tõsi, Runnelile langeb siingi loorberid ("Kõige soojemalt kirjutab Runnel armastusest", lk 136), aga see ei ole enam kuigi keskne, olulisemaid väärtushinnanguid põhjendav. Pole kahtlust, et tõsiseks paatoseks annab Kiinile nüüd veel ainet ainuüksi *kõlbluse* teema. "Keelel ja asjade õigel nimetamisel on tohutu tunnetuslik ja kõlbeline tähtsus" (lk 133). Nõnda *armastuse* välja vahetanud, on *kõlblusest* saanud kriitiku uus ekstaas. "All you need is kõlblus." Kahe lahutatud pooluse disjunktsioon pole mingi konjunktsiooniga asendatav. Paar *armastus/kõlblus* on vastandipaar, need kaks mõistet on sügavalt ühitamatud.

Seda kõike silmas pidades võib nüüd väita, et kriitik oma varasemas, murdejoone-eelses kontekstis valitses kirjandust mõnevõrra paremini. *Armastuse* poolelt *kõlbluse* poolele üleminek tähendab ju ka, et kõigest spetsiifiliselt kirjandusomasest on tegelikult eemale tõmbunud. Muidugi ongi Kiin loomult ideoloogiline kriitik, tema jaoks pole kirjandus mitte suveräänse, erandliku, lõpuni vähemusse jääva kogemuse vald, vaid kas teatav sotsiaalse vastupanu vorm (mõõdunud etapp) või hingekosutaja ja kõlbluse edendaja (praegune etapp). Ühelt poolt peab kirjandus kaitsma ohus olevaid väärtusi, kuid teiselt poolt peavad need väärtused olema enamuse omad. See on niisiis enamuslik kriitika, ja võime julgesti öelda, et selline kriitika meil kuuekümnendatest saadik ongi olnud valdavas enamuses. Kuna aga kirjandus ise tihtilugu esindab üht või teist vähemuslikku olemisviisi, siis on Kiini kui kriitiku suurimaks puudujäägiks olnud teatav ühtlustamine, erinevuste taandamine mingile üldisemale diskursusele, mis tema jaoks esindab enamusele sobivaid väärtusi. Pahatahtlik ei ole ta seejuures olnud. Ka metoodiliselt on ta olnud põhiliselt korrektne, aga, nagu ütlesin, kõiges selles on ta esindanud enamuse väärtusi. Kiin pole huvitatud sellest, et leida kirjandusest midagi

täiesti teist, midagi võõristavat ja ainulist. Ta tahab leida "meile kõigile ühist". Kirjandus on tema jaoks kommunikatsioon. Seepärast pidi ta umbsetel aegadel kriitikas kõnelema *armastusest*, kuna see on kõige kindlam, kõige elementaarsem üldinimlik väärtus, mille pinnalt teatav konsensus näis olevat saavutatav. "Me kõik armastame ühtemoodi." Nüüd, mil korraga selgub, et armastada saab ka täiesti erinevalt või veelgi erinevamalt, saab Kiini kui kriitiku viimaseks pelgupaigaks *kõlblus*: sest *kõlblus* võimaldab *tõmmata piire*, teha vahet *armastuse* ja *armastuse* vahel. "Isa, kas sulle on su laps kallis?" No ei, no ei, kus sa sellega, mulle on ikka *kõlblus*, ikka *kõlblus* ja *kõlblus* ja tuhat korda *kõlblus* kallis. "Runneli *kõlblus* on olnud eesti rahva ajalooline loomulik õigus olla ise ja võita isendas kahtlus ning kahtlejad" (lk 134). Vaat nõndaviisi. Olgu pealegi, vahest ajan nüüd omavahel kirjanduse ja poliitika segi: lõepooldest, ma ei arva, et Kiin peaks lausa kahel käel embama sööstma Kaplinski defaitismi või kahtlema, kas Runnelil ikka tasub kogu aeg igal pool olla aina nii *kõlbeline*. Ei, niisugust mõtetust ma ei nõua. Kuid siiski on kirjandusel ja poliitikal oma seos, mida ju Kiingi ei eita, sellepärast on ta oma autori-vaatlused nii intrigeerivalt paigutanud. Võib-olla peaksin nüüd ütleva, mida ma ise neist asjadest arvan. Aga ma arvan nii: Kaplinski viga on, et ta ilmselt mitte kunagi ei ole analüüsinud võimu mõistet ja usub ideoloogiapabade lausungite võimalikkusse. Nii upub ta võõraste diskursuste voolus, mida ta ilmselt enam kunagi ei suuda alistada. Ja Runnel: võib-olla polegi tal ühtegi viga, aga ta vist ei saa aru, et turumajanduslikust ühiskonnast suudab *kõlbeline* ühiskonna teha ainult Mussolini. Muidu on ikka nii, et see, kellel rohkem raha, osutub ühtlasi ka *kõlbla*-maks. Prostituuat on ju alati *kõlvatum* kui tema klient, rääkimata sellest, kui *kõlblas* on iga omanik üürnikega võrreldes. Sellega tahan ma lõpuks öelda, et ma ei ole ühegi siin nimetatud protagonistide vaadete pooldaja, rääkimata sellest, et ma mõnd neist "valeprohvetiks" peaks: ma ei pea neid üldse mingiteks prohvetiteks. Eelistan, et nad on just sellised, nagu nad ongi, ja et ma seepärast võin neist distantseeruda. Nõnda arvan ka Sirje Kiini ja

tema raamatu kohta, mida siis kõigele öeldule vaatamata pean vajalikuks ja õnnestunuks.

AIVAR KULL Realismi piirid

MATS TRAAAT. HIRM JA IHA. Romaan.
"Kupar", Tallinn, 1993, 184 lk.

Omaaegne "Noorte Hääle" kultuuritoimetaja Helle Kulo (1945 – 1992) kimbutas mind pahatihti Mats Traadiga: vaevalt oli kirjaniikul mõni uus raamat ilmunud, kui NH-st saabus kiri ettepanekuga teost arvustada. Selline visadus tundus mulle kummalina, haistisin siin taga mingit kultuuripoliitilist konjunktuurihõngu (mõne muu minu meelest olulise autori või teose vastu ei ilmutanud toimetus kaugeltki säärast huvi) ning pärast mitmeid kõhklusid jätsin loodetud arvustused siiski tegemata.

Kui aga nüüd "Vikerkaar" soovis niisama visalt retsensiooni Traadi uue romaani kohta, ei osanud siin taga enam (loodetavasti) näha mingeid konjunktuurseid kaalutlusi, ja nii otsustasin seekord oma arvamusega lagedale tulla.

Ja nimelt: Traadi viimane teos on sedakorda minu meelest kaunis tavaline (hea keskmise) eesti juturaamat, milles ei oska tabada mingeid igavikulisemaid väärtusi.

Siinkohal võib muidugi teha mitmeid mõõndusi. "Hirm ja iha" on võrdlemisi põnev, ühe hooga läbilõetav, intriigi on arendatud osavalt ja paindlikult ning sõjajärgsest metsavendade ajast saame laitmatult realistliku pildi. Ajastu atmosfääri ja hirmude kujutamisel on kirjanik oma taotlused korrektselt ja kohusetundlikult realiseerinud.

Veelgi enam: midagi tõsisemat ei oska ette heita ka psühholoogilises plaanis, raamatus figureeriv armastuskolmnurk on üpris omapärane nii poliitilisest kui ka psühholoogilisest ja ka süvapsühholoogilisest vaatevinklist.

Nii vastab "Hirm ja iha" täielikult oma pealkirjale ja peaks justkui igati vastama ka meie kujutlustele uuest tsensuurivabast eesti kirjandusest.

Ometi jääb "Hirmust ja ihast" pärast läbilugemist kummitama mingi ilmne rahulda-

matusetunne. Ajastu atmosfääri kujutajana-kirjeldajana on Traat oma vanal heal tasemel, kõige toimuva mõtestamisel aga jääb midagi olulist puudu.

Pean ennast üldiselt realismi austajaks ja mulle meeldib, kui mingi (minu jaoks oluline) eluline lugu ilma suuremate literatuursete viguriteta ära jutustatakse. Ometi näib, et 20. sajandi suurte kiritegude kujutamisel ilmub traditsiooniline realism tihti peale oma piiratust.

Ka Traadi romaanis lastakse kogu aeg kedagi maha, toimuvad hirmsad veretööd, vägi-vald trügib sisse uksest ja aknast, ent mulle tundub, et kõik see jätab vähemasti tänapäeva noorema lugeja võrdlemisi ükskõikseks. (Kummalisel kombel meenutab Traadi raamatu õhustik mõnest küljest meile praegust kiritegevuse plahvatuslikku kasvu.) Kirjandus on edasiruttavast elust oluliselt maha jäänud, hirmutegudest on saanud dekoratiivne element, mis tekitab paremal juhul mõnusat närvikõdi, ei muud. Märkan hämmastusega, et paar päeva pärast läbilugemist on tunduv osa "Hirmu ja iha" draamatilisest sündmustikust juba meelest läinud.

Kas süüdistada siin kirjanikku, kes püüab ebatraditsioonilist, ajaloos senitundmatut kurjuse ja vägivalda kontsentratsiooni lahti muukida traditsioonilise külarealismis vahenditega? Või peaksin süüdistama hoopis iseenast kui kõiksugustest terrorilugudest küllastunud ja blaseerunud lugejat?

Viimast (enese)süüdistust ei tahaks küll päriselt omaks võtta. Näiteks Arved Viirlaiu "Ristideta hauad", mis ju samuti kujutab metsavendade ajastut, jättis mulle sügava mulje, ja seda mitte niivõrd oma poliitilise-ideoloogilise kihistusega kui just eetiliste hoiakute selguse ja iseenastmõistetavusega. Viirlaidu lugedes tuleb kuidagi eriti selgelt silma ette, kuivõrd nihestunud on eesti rahva eetilise kvaliteeti viimase viiekümne aasta jooksul. Samas on Viirlaid siin jõudnud vildeliku löikava ja paljastava realismi piirideni, kauge-male minna pole enam kuhugi, ning ka Traadi "Hirm ja iha" tundub ses suhtes paratamatu tagasilangusena.

Soovimata arvustust siiski nii nukralt lõpetada, tahaksin "Hirmu ja iha" kõrval hea sõnaga meenutada Traadi pikemat luuletsükli "Harala elulood" (ilmunud mitme aasta-

kümne jooksul läbi mitme luulekogu), mis minu meelet moodustab Traadi senise loomingu tipu ja kus just tänu meil ebatavalisele väljendusvormile on saavutatud sügav, 40 – 50 parimas ululoos ehk isegi igavikuline vaa-de eesti rahva saatusele. Ehk on võrdväärset sisendusjõudu võimalik saavutada ka praeguses tsensuurivabas proosas? Mõnes lauses, lõigus või stsenis (nt partorgi surma moment lk 111) näib sellele viitavat ju ka "Hirm ja iha".

IIANNES VARBLANE

Washington Irvingist. "New Yorgi ajaloo", möödapäimatult ka Cooperist

WASHINGTON IRVING. KOLM AMEERIKA JUTTU. Inglise k tlk K. Kaer. "Eesti Raamat", Tallinn, 1992. 228 lk. (Klassikalised lood.)

"...mitte preestrid ega ka poliitikud, vaid suured kirjanikud on need, kes loovad oma kaasmaalastele kujutelmale neist endist."

Walt Whitman

James Fennimore Cooper Otsego järve kaldalt on see mees, kes 1824. aastal Washington Irvingit parodeerides Irvik-Kiisuna irvitab: "Ennekõike on autor siinkohal sunnitud pidulikult avalikustama tööga, et mitte mingisugune jumal teab kust ilmunud isik ei läinud tema naabruses hingusele ega jätnud järele ka mitte mingisuguseid pabereid, milliseid autor oleks seaduslikult või ebaseaduslikult kasutanud. Mitte mingisugune sünge lõusta ning vaikiva loomuga (millist iseloomuomadust enesestmõistetavalt vooruste hulka tuleb lugeda) tundmatu ei pistnud ta pihku ainsatki täisskribeeritud paberilehte. Mitte mingisugune võõrastemajapidaja ei andnud autori käsutusse mitte mingisuguseid materjale alljärgneva lóo tarvis, katmaks nende kasutamises tõusva tuluga kahjumit, mille olevat talle tekitanud tiisikusse koolnud üri-line või siis mõni teine persoon, kes seestinatsest ilmast lahkudes kohatult unustand talle tasumast oma viimset arvet – matusekulusid."

Tösi, Irvingi armastus "jumal teab kust leitud käsikirjade" vastu nagu ka varjunime-dest müstifikatsioonide vastu on üldtuntud. Tuleb muidugi tunnustada, et seda kirjanduslikku võtet on lüpsnud loendamatud literaadid nii enne kui pärast teda, Cooper sealhulgas. Asja tuum pole mitte niivõrd kirjanduslikus võttes, mida näikse parodeerivat Cooper, vaid hoopistükis selles, et legendaarse eesnimega keskeas & kuulsuse tipul parajasti Euroopas resideeriv & ringirändav esimene ameerika kirjandusklassik oli oma põhitöö teinud ning ajal, mil Nahksuka juttude autor eelpooltööd read kirjutas, oli ameerika kirjandus Washington Irvingist juba mühinal mööda minemas. Cooperi kõrval olid tulevikustumas Poe, Hawthorne, Melville (viimane, tösi küll, alles viieaastane, ent ikkagi tulekul, kõigutamaks juba Irvingi eluajal viimase patriarhirolli). Seetõttu julgub siinkirjutaja lugeda samal 1824. aastal ilmunud Washington Irvingi "Rännumehe lugusid" elava klassiku luigelauluks. Ent enne seda olid ju 20 annet almanahhi "Salmagundi" (1807 – 1808), "New Yorgi ajalugu" (1809), "Visandiraamat" (1819), "Bracebridge Hall" (1822) ning ärgem olgem ülekohtused, hiljem siiski veel ka sädelev "Alhambra" (1832). Siinkohal tahaks au anda Krista Kaera valikule. "Klassikaliste lugude" valgekaanelises sarjas ilmunud Irvingi "Kolmes ameerika jutust" on "Rip Van Winkle" ning "Unise oru legend" "Visandiraamatust", "Tondimaja" aga "Bracebridge Hall"ist". Need kolm on tõesti Irvingi proosaparemiku kõige ameerikalikumad jutud.

Ometi on Washington Irving, räägitagu mulle mis tahes, põhiliselt vaid ühe raamatu autor – "New Yorgi ajaloo" ("Diedrich Knickerbockeri New Yorgi ajalugu maailma loomisest Hollandi dünastia valitsemisaja lõpuni") autor. Selles, võib vast öelda noorpõlvburleskis – kirjutas Irving ju oma "ajaloo" kahekümne viie aastase noorukina – on olemas kogu eelnev ning järgnev Irving. Kõigi oma vooruste & puudustega, enam küll voorustega.

Omaaegne kriitik on öelnud selle kogu Irvingi-aegset New Yorki naerutanud hiilgava poliitilise satiiri (ent nagu me nüüd teame, mitte ainult Irvingi-aegset New Yorki naerutanud ning mitte ainult poliitilise satiiri) koh-

ta tabavalt: "Kui Sterne'il on õigus, rääkides, et iga kord, kui inimene naerab, kisub ta naela oma kirstust, siis olge mureta, pärast Irvingi raamatu läbilugemist laguneb teie sark lihtsalt koost. Seda antiigi, Rabelais', Cervante-se, Shakespeare'i, Swifti, Sterne'i ning ameerika alles tassiimeva kirjanduse säravat ristsugutist lugesid ning hindasid nii Walter Scott kui lord Byron, Coleridge'ist rääkimata. "New Yorgi ajalugu" on kirjutatud enne Irvingi paarivaali Cooperi ajalooliste romaanide üllitusi, enne Edgar Allan Poe ja Nathaniel Hawthorne'i novelle. Irving ise polnud veel kirjutanud oma jutte, mis naelutasid ta kirjanduslikku romantilise stiili loojana ameerika proosas, ehkki nende juttude aimus kumab vastu Manhattose-raamatu igalt leheküljelt. Esmakordselt lugeja ette astuva müütilise Diedrich Knickerbockeri poolt esitatud "ajalooline uurimus" on ühelt poolt ülistuslaul linnale, mille omaaegne nimi New Amsterdam hakkas kustuma isegi Irvingi kaasaegete mälust, teisalt õalalepatsutus patriarhaalsele vanale heale hollandi ajale, samas lõikav kaasaeagne poliitiline satiir, ning mitte ainult kaasaeagne. "New Yorgi ajaloos" õiendab vaim arveid kõigega, kellega või millega vaimul arveid õiendada on. Samas on see esimene raamat, mis sündiva ameerika rahvuse esiajaloo mähib romantilise pöessia müütilisse loori. Ometi on Irvingi & Knickerbockeri mütologiseeritud paroodia XIX sajandi alul nii lõvind valgustuslik-romantilistele ajalookäsitlustele sealjuures paljuski rohkem ajalugu kui mõned teised tõsiteaduslikud ajalood. Oma sapistes allusioonides Irving aga isegi ennetab ning vist ka ületab (vähemalt vaimukuselt) oma hilisemat & tõsimeelsemat, ehkki võib-olla karedamat Ameerika poliitikaelu süvakriitikut Cooperit. Eelpool sai mainitud, et Irvingi "New Yorgi ajaloos" on eos kogu tulevane kirjanik; eriti rabas mind aga romantiliste looduskirjelduste põnev põiming saagalaad-esse kroonikakulgu nagu ka filosoofiliste uidete lõbus uudsus.

Eostas aga veel paljuski valgustusideid kandev "New Yorgi ajalugu" peale Irvingi enda teisigi: hilist Cooperit, kes elu lõpul sai valmis "Manhattani ajaloo", mille käsikiri kahjuks kahjutules hävis, Hawthorne'i, Poe'dki. Nüüdisaja kirjandusloolane Wil-

liam L. Hedges tõdeb muiates, et üksnes Poe novellis "Kurat kellatornis": "...on rohkem hollandi kapsast kui kogu Irvingis kokku." Washington Irvingile endale on aga ta sellitöö, mida ta muide igat järgnevat väljaannet üha enam kärpides mugandas ja mahendas, eriti tähtis. Oli see ju kirjaniku esimene katse teel ajalookroonikast romaanile – žanrile, millele ta oma loomingus pidevalt lähenes (sammuke edasi sel teel oli "Christoph Kolumbuse elu ja reisid" 1828, veelgi kaugemale jõudis ta "Granada vallutamise"ga, 1829), ent milleni ta siiski teps mitte ei jõudnud. Cooper kirjutas elu jooksul 33 romaani, ent see tõik ei vähenda mingil määral Washington Irvingu "New Yorgi ajaloo" väärtust.

Washington Irving oli esimene ameerika kirjanik-professionaal. Alates 1818. aastast on ta seda ka ise sunnitud tunnistama. Tema aines oli Ameerika aines. Ta teadis, millest kirjutas, tundis New Yorgi ümbruses igat paika, kus mõrtsukatöö või rööv toimunud või kummitus kummitanud, Hudsoni jõe org oli talle samaväärt inspiratsiooniallikas kui Euroopa kirjandus. Tema Ameerika-aineliste juttude prototüübidki olid pärit Hudsoni kaldailt. Katrina Van Alenist, kellesse Irving mõnd aega armunud oli, saab Katrina Van Tassel, kohalikust möllumehest Brom Van Alstyne'ist Kondi-Brom ning õpetaja Jesse Mervinist Ichabod Crane, kui vaid "Unise oru legendi" lahkamisega piirduda.

Teisalt ei tohi unustada, et Irving elas ühtekokku 24 aastat Euroopas ning seetõttu oli ta paratamatult paljuski sillaks Euroopa ja Ameerika vaimuilmade vahel. Seda silda ehitada polnud enam (*sic!* enam) aga sugugi lihtne. Iseseisvussõda lõikas Vana Maailmaga ühendava nabaväadi läbi ning Ameerika arengu embrüonaalne järk oli sellega lõppenud. Ameerika vaimuinimesele oli Euroopa küll "lõotatud maa", kuid tegelikult siiski veel vaid "isade maa", eurooplastele oli ameeriklane aga juba vaid sõjamaalinguis metslane. Irvingi osaks saab tänamatu ülesanne oma kirjatööde (algselt arvatakse, et tegemist on Euroopa kirjanikuga) ning isikliku seltskondliku sarmiga skeptiliste eurooplastele ikka ja jälle sisendada, et kui ameeriklane on kutsutud nädalalõpuks džentelmeni maamajja, ei tähenda see veel seda, et ta kohe vöö vahelt tomahoogi haaraks ning

skalpeeriks kogu külarahva, džentelmenist rääkimata.

Kuivõrd raske oli eelarvamuste kummutamine isegi sellisel eikellegimaal, nagu seda on kirjandus, tõestagu tsitaadid mõneti hilisemast ajajärgust kui see, millest senini juttu. "Rääkida ameerika kirjandusest tähendaks rääkida millestki, mida lihtsalt pole olemas" ("New Monthly", 1827). Skeptiline oli isegi ameerika kirjanike lähenemisviis: "Me kasutame inglise keelt ning selle keelevooluga imame me endasse paratamatult ka inglise ideid ning mõjutusi, ehkki paljuski on need ideed meile võimatult võõrad ning mõjuvad meie organismile hävitavalt" (Margaret Fuller, 1844). Pole siis ime, et kirjanduse sõjarahjale asunud ameeriklasele tuli edu saavutamiseks end välja mängida inglise kirjanikuna – edu saavutamiseks mitte inglise, vaid kodumaise lugeja silmis. Washington Irvingil see trikk mõneti õnnestus, sest pärast "New Yorgi ajalugu", millel oli märkimisväärne läbilöökk ka kodumaal, ei olnud ta enam pelgalt ameerika kirjanik, vaid Euroopa tunnustusega ameerika kirjanik. Teisalt võttis Euroopa teda siiski ameerika kirjanikuna ning tema edu Euroopas polnud üksnes tema enese kui kirjaniku, vaid ka tõusva natsiooni edu. Samas tuleb nentida, et näiteks Cooper praktiseeris peaaegu elu lõpuni järgmist taktikat: ingliskeelne esmatrükk Euroopas, alles seejärel vastavalt reageeringuile suurematiraažilised väljaanded nii Ameerikas kui Euroopas. (Muide autorikaitse ja õigused olid Ameerika ja Euroopa vahel veel XIX sajandi lõpulgi lootusetult sassis, aga see on juba omaette teema.)

Cooper ise, hoolimata oma taktikalistest ratsukäikudest, oli sisimas vägagi radikaalne, erinedes selle poolst mõneti leebemast Irvingist. Tema sõnad on: "Ma sündisin jänkina, elan jänkina ning suren jänkina... Minu eesmärgiks on Ameerika intellektuaalne sõltumatus ning kui ma lähen hauda teadmise, et ma selle heaks midagi korda olen saatnud, olen ma rahul, sest mu elu pole elatud asjata." Püssiga pühaku Natty Bumppo looja kinnitas kogu aeg, et Ameerika saatus on talle tähtsam kui ta enese kirjanikumissioon, või teisiti öeldes: tema kirjanikumissioon ongi Ameerika.

Inimlikult võttes on nende ameerika kirjanduse vararomantismi kahe suurkuju saatu-

ses kuidagi kummaliselt palju erinevat. Irving veedab oma elu teise poole elava klassiku loorberipärga kandes rahus & heaolus, üha enam ja enam ameerika ühiskonda sulandudes & mugandudes. Elab oma Sunnyside'i (!) residentsis kõrge vanaduseni aus & hiilguses teisejärgulist kirjandust produtseerides. Cooper seevastu kirjutab ja kirjutab, tõusude & mõõnadega, ent pidevalt otsides ning tänu oma raskele iseloomule alatises võitluses kõige & kõikide vastu (17 kohtuprotsessi ainuüksi pressiga) üha enam ja enam vana vingamehe kuulsust kogudes ning üha enam ning enam ka kibestudes. Seetõttu on ta viis aastat enne oma surma (sureb 62aastaselt) 1846. aastal sunnitud nukralt nentima: "Tõde seisneb selles, et riik, milles ma elan, pole millegi tõsiintellektuaalse tarvis veel küllaldasele arengutasemele tõusnud. Üldiselt olen ma omal maal täiesti ebapopulaarne. Oleksin ma viisteist aastat noorem, läheks ma siit ära ega naaseks enam eal." Olgu selle saatusega kuidas on, Cooperi surmajärgset mälestusõhnut New Yorgi raekojas juhatab Washington Irving.

Romantismi kui voolu kestus ameerika kirjanduses on uskumatult pikk: XIX sajandi teise kümnendi algusest Kodusõja lõpuni. Mõju oli veelgi kaugeleulatavam, sest kes siis Jack Londonit või Ernest Hemingwayd lugenud poleks. Nii Irving kui Cooper korgi-

take ameerika kirjandusloos vararomantikute pudelisse. Vararomantikud olid esimesed, kes seadsid endale eesmärgiks muuta Ameerika ajalugu, kombed ning igapäevaelu huvipakkuvaks ameerika lugejale. Kummati oli selle sihi saavutamise kõrvalproduktiks tõsiasi, et neist said ühtlasi esimesed ameerika kirjanikud, kes ei hakanud mitte ainult osalema maailmakirjanduses, vaid ka mõjustama maailmakirjanduse kulgu.

Enam kui kakssada aastat tagasi, 1782. aastal, oli nüüdseks ammu unustatud kolmandajärguliste "Ameerika farmeri kirjade" autor seisukohal, et ameeriklane olevat see, kes, jättes seljataha kõik vanad tavad, kombed ning eelarvamused, omandab uued harjumused ning ühes nende harjumustega ka uue eluviisi & stiili, loob uue poliitilis-hierarhilise korralduse, millele end allutab, ning saavutab seejärel täiesti uue ühiskondliku seisundi. Ameerikas sulanduvat erinevad rahvused täiesti uueks ainulaadseks rassiks, mille töö ja järelepõlved saavad veel kunagi maailma palet muutma. Ma kirjutan neid ridu Eesti aja järgi kell kuus hommikul. Eelmisel õhtul kell 20.22 Greenwichi aja järgi lõhkesid Iraagi luure peakorteris Bagdadis USA raketid. Need olid "Tomahawk"-raketid. Naljakas asi see romantism. Kirjanduses mitte, aga elus küll. Vabandust, elus väljendatavat seda mõistet sõnaga "romantika".

LAHTISI LEHTI

OSKAR LUTS
Vähkmann ja Ko ehk majanduslik tõus

Tahab olla följeton
II peatükk,

kus on lühidalt jutustet, kuidas Vähkmann uude korteri kolis, end politsei jaoskonnas 'mõllimas' käis ja mudases vees esimese loomuse välja heitis.

Ja oli Shmendrik kella viie ajal Vähkmanni juurcs nagu Veneaegne vana viieline. Ja ei teadnud Vähkmann aimatagi, et pakutav

korter oli Shmendriku oma korter ja et karvaste rusikatega ärimichel oli sarnaseid kortereid veel tagavaraks tükki neli-viis. Igatahes pidi Vähkmann korteri murctsemise eest maksma niisuguse summa, mida, näituseks, nende ridade kirjutaja veel kunagi pole korraga oma käte vahel hoidnud. Ei, siiski, kord lubas nende ridade kirjutajale üks kirjastaja honoraarina maksta umbes niisuguse summa, kuid... 24 paari saapaid ja 16 paari kalosse kulus enne ära, kui... kirjastaja ta uksest välja viskas. (Peab imestama mõne kirjastaja ja raamatukaupmehe kannatust ning pikka meelt.) Aga tasa! Nii läheb asi isiklikuks ja

teinekord ei luba tagi talle enam niisugust summat. Ühe sõnaga – edasi! sest kui seda följetoni juba on nii kaugele kirjutatud, siis peab ka edasi kirjutama; see on: kui elus peab astuma üle nii mõnegi koera, mis pärast peaks sõtkutama sabu. Vähkmann oli korteriga enam-vähem rahul, maksis raha ja kolis teisel päeval sisse. Seda korterit kirjeldab följetoni autor kusagil eespool pikemalt, kui ta seda tegemast ei unusta – praegu pole tal selleks parajat taju; praegu ütleb ta ainult niipalju, et igal toal (neid oli kuus, köök ja vannituba välja arvatud) oli neli seina, üks lagi ja üks põrand, ning klosett oli otse köögi kõrval. Ah jaa! Muidugi pidi Vähkmann ka korteri sisse-seade ära ostma ja head liigid tegema. Kui see kõik oli sündinud, tuli Shmendrik uuesti oma naeltega ja kõneles ja kõneles kunni kõneleski Vähkmannile augu pähe. Lõpuks oli Vähkmann nõus kompanjoniks lööma, kuid tahtis enne naelu näha, ehk ta küll, muu seas öeldud, naeltest niisama vähe teadis kui kuulus teatrisõber Mobi teatrist.

"Armas jumal!" ajas Shmendrik püsti oma karvase kärsa, "kas Te siis mind enam sugugi ei usu, herra Vähkmann?"

"Ei, seda mitte... aga... ma tahaksin siiski kaupa enne näha."

"Kahjuks on see praegu võimatu. Kaup pole veel Tallinna jõudnud."

"Kus on siis kaup?" imestas Vähkmann.

"Kus kaup just praegu on – seda ma ei tea, aga igatahes on ta teel Tallinna poole."

"Ihmühüh..."

"Ei," arvas Shmendrik ruttu, välgutades oma süütumaid silmi, "kas Te siis tõesti arvate, herra Vähkmann, et meiegi seni ootama jääme kui kaup pärale jõuab? Kas Te tõesti seda arvate? – Sel puhul lubage endale lahkesti öelda, et see kaup, enne kui ta pärale jõuab, kõige vähem neljast käest läbi käib. Saate aru?"

"Mitte täiesti. See on mulle ikkagi natuke-
ne võõras. Kuidas võib..."

"Oo, süütu provints! Oo, sancta simplicitas! Oo, Eesti süda, Tartu, kuid teksud sa truult oma isamaale! Oo, Akadecmia! Oo, professores et omnes virgines, faciles farmosae!"

Selle hüüdega viis Artur Shmendrik Johann Vähkmanni kohvimaja tagumisse nurga, kus neid keegi kuulda ei võinud, ja

kõneles temaga seal kaua ning põhjalikult. Kohvimajas oli parajasti õhtune hootund, suitsetati, suitsetati... jutt vuras nagu tühi värten, nagu 144 tühja värtnat, suitsetati, suitsetati... vana, tursakala näoga daam imes piipu, näitleja Pugujuss käis juba 18. korda sisse ja välja (tont teab, mis ta käis), kuu l u s teatrisõber Mobi lõpetas 15. koogi 7. klaasi kohvi, päästis vargsi lahti pealmised ja alu-
mised nõõbid, mis kõige rohkem peale pressisid, rõhatas taskurätiku sisse ning ütles oma daamile: "Mon Dieu! Ce café est très malheureux, comprenez-vous, mademoiselle?" "Oui, oui," vastas daam, "je comprends très bien – le kuu shvants in dii hõõ."

Just sel silmapilgul, kui daam Mobile ütles: "Le kuu shvants in dii hõõ," oli Shmendrik oma jutuga valmis nagu muinsuse osakond oma suhetud manniga, ajas pukki oma kõverad põiad ja tähendas lõpuks:

"Bon! Jääb siis nii, nagu me rääkinud oleme. Ootan Teid homme, siinsamas, samal ajal, aga juba kindla vastusega: kas ja või e i. Sest, nagu ma juba tähendasin, herra Vähkmann, on neid isikuid küll ja küll, kes minuga koos töötada tahavad. Aga mulle oleks kõige armsam just Teiega, kui vana, hea tuttavaga seda äri teha. Selle juures pole mul mingit omakasupüüdvat plaani; selle schvtiga tahaksin Teile ainult lõendada, et... raha v õ i b t e h a, kes oskab."

Sel ööl nägi Vähkmann kõiksuguseid naelu, küll väikseid, küll suuri, küll ühe-kahekolmetolliseid, küll hobuscraua naelu, sindli naelu, kraasi-naelu... naelu, naelu... Inglise naelu... Naelad tegid ringmängu ta ümber, keksisid, tantsisid, laulsid.

Nüüd vennad, naelad, tik-tak-tik,
Kas veike, keskmine, või pikk –
Kõik võtke tantsuks hoogu!
Hea tuul meid Tall'na toogu.

Tika-till, tika-till, tika-till, till-till!
Küll randa viib meid mr. Pill;
Seal naelte eest saab naelu ta,
Seal Vähkmann käib valuutaga.

See Vähkmann on üks kange mees,
Kuid pisut arg tal süda sees:
Ta kardab sissekukkumist
ja Taanilinnasse hukkumist.

Kuid ärgu kartku Vähkmann-saks –
Tal portmonnee on küllalt paks.
Kes tahab spekulcerida,
See osaku riskeerida.

Siis võttis üks suur nael ühe vähema naela ja torkas selle Vähkmannile sinna auku... Mis-sugusesse auku? – Ah, jaa, torkas vähema naela selle augu sisse, mille Shmendrik Vähkmannile päeval oli pähe rääkinud. Vähkmann ei saanud aega karjatadagi – juba oli hommik käes; Vähkmann haigutas, ringutas, sügas kukalt, vaatis lakke, silmitses oma karvaseid käsivarsi, otsis midagi padja alt, ei teind siis üksvahe üldse midagi, vaid lamas vaikselt nagu pulk, heitis siis järsku käega ja ütles:

"Omm lännü – omm lännü! Teeme! Omm mul üits mure!"

Samal õhtupoolikul astus Vähkmann Shmendrikuga kompanjongi, k o m p a s s e, nagu öeldakse... pardon!... asi puutus esiteks küll veel ainult naelapartiid.

III peatükk

Jutt sellest, kuidas loomus välja tuli ja... ja... Ei, see on võimata punkti peal lubada ja ette ütelda kui palju meie följetonist ühte või teise peatükki mahub.

Nii näiteks, on eelmise peatüki alguses öeldud, et Vähkmann käis politsei jaoskonnas end 'sisse möllimas', kuna peatükis eneses möllimisest juttugi pole. Ja ei käinudki herra Vähkmann üldse möllimas, vaid seda toimetas proua Vähkmann oma vanema tütre Emmaga. Nii siis, parem vähem lubada ja rohkem anda.

Nüüd oleks paras koht öelda paar sõna Vähkmanni perekonnaliikmete kohta. Proua Vähkmann oli natukene alla 40. aastat vana, keskmise kasvuga, keskmise korpulentsiga, keskmiselt hõljuvate puusadega, mustjate juustega, pruunide silmadega, korraliku ninaga, viisaka suuga jne. Ta oli kokkuhoidlik ja töökas perenaine, kes suurema osa kodust tööd enese kätega ära tegi. Tartus elades seisis ta vahel hoovivärvaval, kõneles üürilistega, heitis naljagi, aga ei unustanud ka seda, et majaperenaine on ikkagi t e m a. Igatahes oli

ta juba niihästi ihu kui iseloomu poolest täiesti arenenud isik, kellest vaevalt võis oota, et ta kunagi välja jookseb oma harilikust eluroopast. Vanem tütar Emma oli 18-aastane, oli gümnaasiumi lõpetanud, oli armastusvääriline, ajas väikest flirti noormeestega ja ootas parajat partiid. Poeg Paul, gümnaasiumi kuucenda klassi õpilane, pikk, kahvatuvõitu, vaikiv noormees, seni hoolas õppija ja sõnavõtlik igas asjas. Noorem tütar Herta, 14 aastat vana, kellest maksab kõnelda ainult siis, kui ta saab natukene vanemaks; võiks siiski nimetada, et ta oli vanemast õest natukene lühem, natukene kõhnem, natukene kangekaelsem ja palju rumalam.

Nii siis, kui see kedagi huvitab, veel kord: 'möllimas' käisid proua ja preili Vähkmann. Kaua ristlesid nad võõra linna võõraste nime-dega uulitsatel; käisid Supsi, Pupsi, Dunkri, Maakri, Praakri, Vaakri, Kaakri, Girgensoni, Shmergelsoni, Kompasna, Komposna, Allimanni, Millimalli, Trillitralli, Balesna, Besbalesna, Vittenhofi, Tittenhofi, Sittenhofi, Arehna, Avdotja, Söörensi, Köörensi, Apokriiva 'tänavatel' (tulevikus hakatakse neid 'tänavaid' muidugi k a r j a t ä n a v a t e k s nimetama), käisid pikal ja lühikesel jalal, kuni lõpuks sattusid laiale jalale. Ühel uulitsa nurgal seisis voorimees ja peksis ajaviiteks hobust. See viisakas inimene, kes nähtavasti tahtis oma aega lõbusalt mööda saata, siiski ei äratanud meie daamides usaldust enese vastu. Daamid vaatasid abitsivalt ringi, sammusid siis läbi kihulaste tiheda parve ning seisatasid jälle, pidades aru, kus ja kui kaugel nad umbes võisid olla oma korterist. Uulitsa nurgale tekkis üks igavene impampriil (mitte lihtne prill), seisis, seisis... raius omale tee läbi kihulaste parve, samuti nagu r a i u s omale tee maailma kaubaturule Tallinna kilu, tuli lähemale ja vaatas proua ja preili Vähkmannile abipakkuvalt otsa.

"Vabandage! Vabandage!"

"Ah, ah... palun, palun!"

"Kas Te ei võiks öelda...?"

"Olge nii lahke – seisate ju praegu selle asutuse vastas."

Nii, nii, nii, nii, nii. Ahaa – võõrad Tartust – mhühüh. Arus a a d a v, arus a a d a v! Ei, temal, Teofiilus Roomulus Reemus Mobil on juhtumise kombel just täna aega – tema saadab, tema teeb kõik ja on... kui lubatakse. Ah,

tema, Reemus on väga rõõmus, et ta õigel ajal õigele kohale sattus!

Nii tilpnes teatrisõber Mobil meie daamidega truult ühes kogu õhtupooliku, kostitas neid restoranis "Noored pühvikütid" kohviga ja likööri, saatis nad koju, oli varsti jälle platsis ning viis nad õhtul Estoonia teatri ja Valgesse saali. Seejuures oli Mobi igapidi shikk noorherra (siidist taskurätik vikerkaari värvides!), vaimurikas seltsiline (esprit!), väikene, kodukavatatud, omakoetud, samagomni teel saadud Voltaire, laialiste teadmistega (füüsik, keemik, kriitik, gummiraabik!), kunsti- ja kirjandusloos – sedasama mis Mommsen Rooma ajaloo, Prantuskeele fraasid voolasid justkui värsked allikavesi... Schönggeist, Fein- ja Veinshmekker... eker, eker... raker... kaker... Lihtsavõitu proua Vähkmannile oli 3/4 osa Mobi jutust kinni nagu pigiga, aga üliviiakas noormees meeldis talle siiski. Rohkem taipas juba Emma, ühtlasi sellega meeldis talle ka noor gentleman rohkem. Mobi pani auru peale... hehee, pole kuulda olnud, et keegi oleks rikkunud oma pudru üleliigse võiga. Lase lennata... vabalt, nagu öeldi Valges saalis... provintsi elanikkudega on alati parem seht, kuni mõne pealinnlasega (geribenese Aass). Sellest õhtust saadik hakkas preili Emma teatrit a r m a s t a m a ja proua Vähkmann teatrist l u g u p i d a m a. Ka tehti mõned tutvused, nii näituseks: endise näitleja Vinniga, paberikaupmees Smolkiniga ja ühe kõrgema riigiametnikuga, kes olid kõik väga lõbusad p o i s i d. Las' lennata, las' lennata! Sealsamas Valges saalis tehti sehvti, sehvti... acti äri, mõni daam ei unustanud silmapilgukski, et tal on seljas hip-hip-hur-aa-modern kleit. Ah, ah! Joodi, joodi... Suitsetati... Vähkmannide ja Ko. laua läheduses püüdis keegi noormees kõnelda Inglise keelt, aga siis tuli üks teine noormees, kes seda keelt nähtavasti paremini oskas, ja pani esimese suu kinni nagu liimiga; kuid tuli kõhetu kontoriametnik Ribi ning löi rekordi: kolme, nelja lause järele (nimelt polnudki Ribil neid rohkem) vaikis ka teine John Bull ja siis aitas kõiki kolme jälle armas maakeel. Pullikaupmees Tõrts kõneles kunstist ja moraalist, kunstnik Piiks ja kirjanik Riiks arutasid piirituse ja antiiksete kunstiasjade hindasid, üks vana herra oli karbonaadi kondi näppude va-

hele võtnud ja näris seda palehigis, kusjuures ta valge habe värises nagu sokul. Kaks merimeest-väljamaalast jõid vaikides kohvi ega öelnud kogu õhtul mitte rohkem kui kümme sõna, needki poolikult, ühe suunurgaga, sest teises suunurgas rippus mõlemail piip. Kusagilt eemalt kostis Vähkmannide ja Ko. laua juure kellegi hüüd: "Selle operatsiooniga kaotasin ma kaks ja pool miljonit, aga see on minule nagu hani selga vesi – ma ei võta heligi sisse."

Agas kusagil pidi siiski keegi olema, kes hoolitses poisikese eest Läänemere kaldal, sest isegi Valge saali m a j a n d u s l i s e tõusu peale vaatamata kosus ja kasvas poisike. Kusagil istusid kahvatanud nägudega, päevatööst väsinud mehed ja pidasid nõu hilisööni, mis teha järgmisel päeval oma kasvandiku kasuks; kusagil lõpetas keegi oigades oma raske päevatöö ning saatis viimse tervituse omastele ja kasvandikule, kelle eest oli seisnud rinnaga; kusagil juhtis keegi päevitanud mees adrasahka; kusagil suitsunud hoones tagus rauda nõgine Jaan Parvel; kusagil kantselise higistas keegi Jüri Peets ametlikkude paberite kallal; kusagil ehtasid soonilised käsivarred silda; kusagil seisis raudtsemes tuisus... Ei, kusagil pidi tõesti keegi olema, kes hoolitses kasvandiku eest.

*

Järgmisel päeval oli Vähkmannil juba naeltega tegemist. Hommikul, välja minnes, läks ta raamatukauplusse, et, nagu ärimees kunagi, paari *bloc-notes* i osta. Kurb, habemesse läinud raamatukaupmees istus letil, kooditas jalgu ja urgitses raudnaelaga oma harvu rehapulgasarnaseid hambaid. See oli võrdlemisi väike nael, millega ta hambaid urgitses, nii... tolline umbes, midagi sindlinaela taolist.

"Noh, kuidas äri läheb?"

"Vaikne, justkui Eelia ajal."

"Noh, siin ju raamatuid küll."

"Jah, ega neist puudu ei ole."

"Aga ei osteta?"

"Ei." (Kurb, elust tüdinud inimese pearauputus.)

"Mistarvis nad siis trükiti?"

"Ei tea, mistarvis nad trükiti."

Muinsuse osakonnast mööda minnes, nägi Vähkmann juba suuremaid naelu – seal töötas August Alle kuuctollistega, põmmutades kinni osakonna ukse igaveseks ajaks. Teatri-sõber Mobi seisis seal juures ja hüüdis: "Mon Dieu, monsieur Allée, que faites-vous?" "Lacüü per sée!" vastas Jaani ja Malle poeg August, kleepides kinninaelutatud uksele silti, pealkirjaga:

Iinga rahus!

Nõnda on ta o m a a s j u armastanud, et ta t e i s t e asjad unustas sootumaks, otsekuip kappen Tint oma võlad ja vekslid.

"Mu jumal! Mis peab sellest saama?" hädaldas Mobi.

"Sellest ei pea mitte midagi saama," vastas Alle, ja läks Üksinduse saartele.

Ikka suuremaks läksid naelad; nüüd tuli Vähkmannile vastu üks tuttav mees, Elmar Nael, ja pakkus, muu seas, müüa Inglise naelu. Kui ärimees veel oli mööda sammund ühest suurest kirjanikust ja eneskriitikust Rihrähröhhist, siis oligi ta juba kohvimaja juures. Shmendrik ootas teda seal.

"Noh, kuidas jääb siis, herra Vähkmann?"

"Noh... Omm lännü – omm lännü. Tee-me!"

"Bon! See on tubli, see rõõmustab mind."

Seekord ei mindud kohvimajja, vaid min-di restoraani "Kontinentaal" lepingut lõplikult sirgeks tegema. Sinna tekkis Pongo, järsku, otsekuip läbi seinä, sai Shmendrikult mingisuguse käsu, kadus ja tuli varsti tagasi kellegi paksu, paljanäolise isandaga. See mees oli välimuse poolest justkui n. n. tervise seen (ladinakeelist nime õieti ei mäleta, aga vist nimetatakse neid seeni: Marodöörus,

punnmagicus officinale), mis läheb paksuks ja laiaks kui talle rohkesti suhkrut toiduks antakse. Kui elastilist Pongot võiks nimetada gummist poisiks, siis oli uus tuttav – pärmiga tehtud mees. Kolm ärimeest ajasid tüki aega juttu, kirjutasid siis mingisugusele paberile nimed alla, Shmendrik maksis raha, Vähkmann maksis raha, võõras isand pani raha tasku ja tellis liiku.

"Tempelmarke me muidugi enne peale kleepima ei hakka," ütles ta seejuures, "kui me kohtusse läheme, mille cest meid, muidugi, jumal hoidku."

Asi oli tops. Pongo kadus Shmendriku märguande peale kähku, otsekuip õlitatud vaim.

Paari päeva pärast tuli Shmendrik Vähkmanni juure ja teatas säravail silmil, et on võimalus loomust välja tõmmata, s.o. kaupa edasi müüa – tal olevat üks k u n d e. Ja kui kaup sai müüdüd, siis tundis Vähkmann, pealinnas olles, esimest korda, kuidas ta süda soojaks läks. Loomus isenesest polnud mitte väga suur, aga ta andis julgust edaspidiseks tegutsemiseks – nüüd nägi ta oma silmaga ja tundis taskuga, et raha v õ i b tcha. Nii tegidki Vähkmann ja Shmendrik, Shmendrik ja Vähkmann veel mitu loomust ühes; tegid rauaga, soolaga, heeringatega, suhkruga... tegid aga ka... Millega nad 'tegidki' veel? – Ah, jaa, pitsidega, siidiga, niidiga, sukapaaltega, lõhnaõlidega jne. Nägid oma silmaga harva kaupa, kuid töötasid siiski suurema või pisut vähema kasuga; peaasi: nad töötasid ühes, kuni ühel kurjal päeval... Bon! sellest kusagil järgnevas peatükis, sest praegu on mul tuju kirjutada.

TEADUS, KUNST JA KIRJANDUS
JÕUAVAD SINUNI SENSATSIOONILISE
RAHU JA AKADEEMILISE KIREGA,
KUI AVASTAD AJAKIRJA

Vikerkaar

Hea "VIKERKAARE"
lugeja kodus ja vöõrsil!
Soliidsemad leviagentuurid on taas
asunud vastu võtma meie ajakirja ettetellimisi,
aidates Sul nõnda lahti saada üksiknumbrite jahti-
mise vaevast.

"Vikerkaare" ja "Raduga" (vene k.) tellimusi nii-
hästi käesolevaks kui ka tulevaks aastaks tervesse
maailma võtavad vastu

Soomes: Akateeminen Kirjakauppa, PO BOX 128,
SF 00101 Helsinki, Finland.

Rootsis: Bibliotekstjänst AB, BOX 200. S 22100,
Lund, Sweden.

Saksamaal: Kubon & Sagner GMBH, D 8 Mün-
chen 34, Postfach 340108, Hessesstrasse 39/41, tel.
(089) 52 20 37.

Kui midagi on, siis kirjuta!

Vikerkaar

Toimetus:

Peatoimetaja Toivo Tasa 44 58 26.

Peatoimetaja asetäitja Alla Kallas 60 17 72.

Vastutav sekretär Jüri Ojamaa 44 12 48.

Algupärane ja tõlkekirjandus

Märt Väljataga 60 18 58.

Teadus, publitsistika ja kirjanduskriitika

Marika Mikli 60 18 58, Kajar Pruul 60 18 58

(Tartus teisip reedeni k 14-16 tel 31 373).

Uldinformatsioon Olev Remsu 60 18 58.

Keeletoimetaja Tiina Lias 60 18 58.

Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 60 18 58.

Tehniline toimetaja Katrin Mürk 60 18 58.

Masinakiri Viivi Hantadze 44 12 48.

Toimetus käsikirju ei retsenseeri ega tagasta.

Praaeksemplaride korral pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli osakonda 68 14 11.

Toimetuse aadress: EE0031, Tallinn, Toompuiestee 30. Fax 442-484. Kirjastus "Perioodika", EE0001, Tallinn, Pärnu mnt 8. Trükkida antud: 31.08.93. Ofsettrükk. Trükipoognaid 7,8. Tingvärvitõmmiseid 12,51. Arvestuspoognaid 9,28. Tellimuse nr 3416. "Printall". Pärnu mnt 67a. "Vikerkaar" nr 9. Hind 4 krooni.

Vikerkaar



Hind 4 kr.
78245